

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/148162>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

Afgrenzingsprocessen in gezinnen

Amy Ketelaar-van Ierssel

AFGRENZINGSPROCESSEN IN GEZINNEN

Een vergelijkend onderzoek tussen gezinnen met kinderen met gedragsproblemen en zogenaamde normale gezinnen

AFGRENZINGSPROCESSEN IN GEZINNEN

Een vergelijkend onderzoek tussen gezinnen met kinderen met gedragsproblemen en zogenaamde normale gezinnen

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van
doctor in de Sociale Wetenschappen
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen
op gezag van de Rector Magnificus Prof. Dr. P. G. A. B. Wijdeveld
volgens besluit van het College van Dekanen
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 28 mei 1982 des namiddags te 2.00 uur precies

door

Anna Maria Josephine van Ierssel

geboren te Dongen

SWETS & ZEITLINGER B.V.

LISSE
1982

PROMOTOR Prof. Dr. P. A. de Ruyter
CO-REFERENTEN: Dr. J. H. Blankstein
Dr. M. A. van 't Hof

Omslag ontwerp H. Veltman
Photo omslag Bertien Colsen

Gedrukt bij Offsetdrukkerij Kanters B.V., Alblasterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher

ISBN 90 265 0416 0

Het voltooien van dit manuscript is dé gelegenheid voor een terugblik op de afgelopen jaren, waarin velen een bijdrage geleverd hebben om het onderhavige werk tot stand te brengen.

Op de eerste plaats denk ik dan aan Han Blankstein, de geestelijke vader van het onderzoeksproject. Als hoofd van de sectie gedragsproblemen aan het Instituut voor Orthopedagogiek introduceerde hij in het begin van de zeventiger jaren een gezinsgerichte benadering, en met name aan zijn ideeën en inspanning is het te danken dat vanuit de onderzoekspool van de K.U. te Nijmegen een formatieplaats en de materiële middelen voor dit project werden verworven.

Daarnaast wil ik Ank Sillem-Fortuyn noemen, met wie ik in december 1975 aan dit project startte en met wie ik bijna drie jaar intensief heb samengewerkt. We ontwikkelden twee deelvraagstellingen, die enerzijds voortkwamen uit de toendertijd geaccentueerde tendenzen in de gezinstheorie en de -praktijk, en die anderzijds onze persoonlijke affiniteit weerspiegelden. Samen ontwikkelden we een experimentele opzet, die de data ter beantwoording van de beide deelvraagstellingen zou kunnen opleveren. Met veel plezier denk ik terug aan de vruchtbare en persoonlijke dialogen die wij frequent voerden. Vanaf de fase van de materiaalbewerking werd haar werk voortgezet door Hennie Peters, die dit op bewonderenswaardige wijze wist te voltooien, en die met zijn kritische instelling mij de juiste lastige vragen ten aanzien van het gehele onderzoeksproject wist te stellen.

Veel dank ben ik verschuldigd aan de gezinnen, die aan dit onderzoek hebben willen meewerken en ons zó een blik gunden op hun unieke wijze van omgang met elkaar.

De instellingen, die bij hun deelname bemiddelden, zijn: de Polikliniek Kinderpsychiatrie van de K.U.; het Katholiek Medisch Opvoedkundig Bureau; de Jeugd Psychiatrische Dienst van de Stichting Geestelijke Gezondheidszorg Gelderland; het Medisch Opvoedkundig Bureau van de Protestantse Stichting Geestelijke Gezondheidszorg; de Afdeling Gezinstherapie van de Voortgezette Opleidingen; de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst; allen te Nijmegen; de Berk en Beuk-School te Ubbergen en

Stichting Kinderoord Michiel te Wychen. De huisartsen, die bemiddelden met betrekking tot de controlegezinnen, zijn: F.Huygen (hoogleraar N.U.H.I.); P.Wouters; J.Schellekens en T.Voorn; G.Hermans en J.Hardeman. Hen allen dank ik dat zij dit onderzoek mede mogelijk hebben gemaakt.

Mariet Beenker en Inge Jansen zijn als proefleiders een grote steun geweest, met name door hun zorgvuldige taakopvatting en de plezierige wijze waarop zij met de gezinnen omgingen.

Verder denk ik aan de vele tijdelijke medewerkers, ingeschakeld ten behoeve van speciale materiaalbewerkingsfasen en het coderen, die zich met een monnikengeduld van hun taak gekweten hebben.

Wim Berghs dank ik voor zijn bijdrage in de omvangrijke statistische bewerking van de data. Riet Aarts dank ik voor het corrigeren van de summary en Antoon Seelen voor de zorg, die hij aan het typen van dit manuscript heeft besteed. De illustratie op de omslag - binnen de marges de serie eigen - is ontworpen door Bertien Colsen.

Tot slot, ten opzichte van mijn man en onze kinderen druk ik mijn gevoelens het beste uit met de woorden: dankzij én ondanks hen is dit werk tot stand gekomen. De draagkracht en de flexibiliteit in ons gezin zijn hiermede wel voldoende uitgetest.

1. ACHTERGROND EN DOEL VAN HET ONDERZOEK	1
2. THEORETISCHE ORIENTATIE	5
2.1. Inleiding	5
2.2. Het gezin als sociaal systeem; gezinsstrategie	6
2.3. Gezinstypen	14
2.4. Afgrenzingsprocessen in gezinnen en differentiatie van het zelf	23
2.5. Gezinnen met kinderen met gedragsproblemen versus "normale" gezinnen en hun afgrenzingsprocessen	30
2.6. De onderzoekshypothese	32
3. ONDERZOEKSONTWERP, STEEKPROEF EN EXPERIMENTELE PROCEDURE	34
3.1. Onderzoeksontwerp	34
3.2. De onderzoekspopulatie	35
3.2.1. Steekproefoverwegingen vanuit het begrip "gedragsproblemen"	35
3.2.2. Selectiecriteria	38
3.2.3. Procedure ter verwerving van de gezinnen	42
3.2.4. Mogelijkheden tot generalisatie en interpretatie	46
3.3. De experimentele procedure	47
3.3.1. Structurering van de experimentele situatie	47
3.3.2. Ruimte en apparatuur	52
3.3.3. Proefleiders	53
3.3.4. Vooronderzoek	54
4. OPERATIONALISERING VAN DE GEBRUIKTE BEGRIPPEN	55
4.1. Afgrenzing in gezinnen	55
4.1.1. Structurele afgrenzingsvariabelen	61
4.1.2. Individuele afgrenzingsvariabelen	63
4.2. Kwalitatieve aspecten van gezinsinteracties in termen van de fundamentele doeldimensies affectiviteit, macht en betekenis	64
4.2.1. Het affectieve klimaat in het gezin	65
4.2.2. Autonomie-bevorderend, cf. -inperkend klimaat	

in het gezin	66
4.2.3. Processen ter oplossing van interne gezinsrol- conflicten ofwel de mogelijkheid tot eigen be- tekenisverlening	67
4.2.4. Opstelling ten aanzien van de experimentele situatie	71
5. METINGSPROCEDURE	74
5.1. Een eerste bewerking van het basismateriaal	75
5.2. De codeerprocedure	76
5.2.1. Algemeen	76
5.2.2. Het coderen van de afgrenzingsvariabelen	78
5.2.3. Het coderen van de kwalitatieve variabelen	79
5.2.4. Procedure ter bepaling van de betrouwbaarheid van het coderen	80
5.3. De verwerking van de gecodeerde data tot indices	85
6. MODEL VOOR DE ANALYSE	87
7. BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT DE STRUCTURELE VARIABELEN	93
7.1. Afbreken van elkaars communicatie	93
De hypothesen	93
Verantwoording van enige selectiviteitsmaten	93
De constructie van de indices	95
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	98
Conclusie	103
7.2. Binnendringen in gedachten, gevoelens, enz. van andere gezinsleden	103
De hypothesen	103
De constructie van de indices	103
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	104
Conclusie	107
7.3. Leiderschap	107
De hypothesen	107
De constructie van de indices	109
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	111
Conclusie	114
7.4. Controle over de gedragingen van andere gezinsleden	115
De hypothesen	115

De constructie van de indices	115
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	115
Conclusie	118
7.5. Effectiviteit van leiderschap en controle in het gezin	119
7.5.1. Leiderschap	119
De hypothesen	120
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	120
Vergelijking van effectiviteit en kwantiteit	121
Conclusie	124
7.5.2. Controle	124
De hypothesen	125
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	125
Vergelijking van effectiviteit en kwantiteit	126
7.6. Dialogen tussen de gezinsleden	129
De hypothesen	129
De constructie van de indices	129
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	131
Conclusie	133
7.7. Simultane benadering van de structurele variabelen	133
Samenvatting	136
8. BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT DE INDIVIDUELE VARIABELEN	137
8.1. Ik-posities	137
De hypothesen	137
De indices	137
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	138
Conclusie	139
8.2. Gedifferentieerde perceptie	139
De hypothesen	139
De indices	141
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	141
Conclusie	142
9. BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT DE KWALITATIEVE VARIABELEN	143
9.1. Het affectieve klimaat in het gezin	143
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	143

9.2. Autonomie-bevorderend, cf. -inperkend klimaat in het gezin	145
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	145
Vergelijking met een kwantitatieve wijze van scoring	147
9.3. Processen ter oplossing van interne gezinsrolconflicten, ofwel mogelijkheid tot eigen betekenisverlening	150
De hypothesen	150
Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen	150
9.4. Opstelling van het gezin ten aanzien van de experimentele situatie	153
10. DISCUSSIE	155
10.1. Samenvatting en evaluatie van de bevindingen	155
10.2. Kritische kanttekeningen	157
10.3. Een conceptualiseringsprobleem of een relevantieprobleem?	161
Een conceptualiseringsprobleem?	161
Een relevantieprobleem?	167
BIJLAGEN 3.1 Vragenlijst Strodbeck-procedure	171
3.2 Chronologische beschrijving van de gezinssessie	173
5.1 Aanwijzingen voor het maken van de scripts	178
5.2 Controle en aanvullingen van de scripts middels de video-opnamen	180
5.3 Procedure voor het nummeren van de boodschappen in de scripts	182
5.4 Voorbeeld van een codeer-klaar script	184
5.5 Codeboek voor de structurele en individuele afgrenzingsvariabelen	185
SUMMARY	201
LITERATUUR	207
CURRICULUM VITAE	217

1. ACHTERGROND EN DOEL VAN HET ONDERZOEK

In de jaren vijftig zien we in Amerika geleidelijk aan de gezinsbehandeling ontstaan in de psychiatrische en maatschappelijke hulpverlening, die tot dan toe voornamelijk werd geleid door het traditionele medische model met zijn nadruk op het individu en zijn opvatting van lineaire causaliteit. Diverse uiteenlopende theoretische standpunten werden geformuleerd en in de praktijk van de gezinsbehandeling toegepast. Er ontstonden diverse "scholen". Deze Amerikaanse ontwikkelingen hebben vanaf de jaren zestig hun weerklank gevonden in Europa. In Nederland deed de gezinsbehandeling haar intrede in 1965 middels een studieconferentie "New ways of family treatment" te Amersfoort. Tussen al deze nieuw geformuleerde theoretische uitgangspunten was, behalve hun aandacht voor het gezin als nieuwe behandelingseenheid, weinig samenhang te bespeuren. In de toenemende behoefte aan een conceptueel kader voor gezinsbehandeling werd voorzien door het model van de algemene systeemtheorie. Dit bood een handvat voor de gezinstherapeut om zijn hulp niet meer alleen aan het individu, maar ook aan het gezin als geheel te verlenen.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen werd in het praktisch werken met kinderen met gedragsproblemen en de begeleiding van hun ouders op ons instituut¹⁾ halverwege de zeventiger jaren in toenemende mate de noodzaak ervaren meer greep te krijgen op factoren en processen in de gezinnen van deze kinderen, die mede een rol vervullen bij het instandhouden of zelfs ontstaan van de gedragsproblemen. Een beter begrip en zichtbaar maken van deze processen zou een vruchtbare uitwerking kunnen hebben op zowel de behandelingsstrategie als op de vorm en de inhoud van het onderwijs in dezen. Onder de naam "Project Gezinsdiagnostiek" startte dit onderzoek met de zeer brede vraagstelling: (in welke mate) onderscheiden gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zich van gezinnen zonder specifiek gedraggestoorde kinderen op een aantal voor de hulpverlening relevante dimensies?

In deze vraagstelling gingen we uit van de vergelijkbaarheid van zgn.

-----
1) Instituut voor Orthopedagogiek van de K.U. te Nijmegen.

"normale" gezinnen en gezinnen, waarin gedragsproblemen zich bij één of meer kinderen manifesteren. Dit hield in dat we onze vraagstelling zowel vanuit de pathologie konden formuleren als vanuit het begrip gezondheid. Vanuit de pathologie is de vraag wat de factoren, processen of interacties in gezinnen zijn, die gedragsmoeilijkheden bij kinderen kunnen veroorzaken, versterken of instandhouden. Vanuit het begrip gezondheid is de vraag wat een gezin kenmerkt, dat zijn eigen gezinsproblemen weet te hanteren op een manier, die gezinsleden de mogelijkheid geeft gezond te zijn. Dit was voor ons dezelfde vraag. De toevoeging "op een aantal voor de hulpverlening relevante dimensies" hield in dat we bij het zoeken naar procesmatige variabelen wilden aansluiten bij, en gebruik maken van ervaringen en theorievorming vanuit met name gezinstherapeutische referentiekaders, en dat wij middels dit onderzoek een bijdrage aan dit kennisveld wilden leveren.

Bij deze vraagstelling ging het ons om een soort heroriëntering van het begrip "gedragsproblemen" van kinderen in termen van interactieprocessen in gezinnen; om de betekenis van deze processen voor het ontstaan of het instand blijven van de gedragsproblemen.

En vervolgens wilden we komen tot een ijsing van enkele geselecteerde begrippen. De therapeut en de onderzoeker leven namelijk met een verschillende notie omtrent de "werkelijkheid". Als we ons in de positie van de therapeut verplaatsen blijken een aantal theorieën of begrippen daaruit erg handzaam en relevant te zijn voor de klinische praktijk. Als zijn methode van werken volgens bepaalde inzichten positieve resultaten oplevert is dit voor hem een bevestiging van de "waarheid" van een theorie. De taak van de onderzoeker is daarentegen deze klinisch schijnbaar evidente en relevante begrippen empirisch te benaderen om er aldus meer greep op te krijgen en hun empirisch houdbare betekenis te achterhalen.

Onze globale vraagstelling spitste zich na enige tijd toe op twee meer inhoudelijk ingevulde vraagstellingen, te weten:

1. Flexibiliteit - inflexibiliteit in vervulling van functionele rollen in het gezin (Kantor en Lehr, 1976) in relatie tot het vóórkomen van gedragsproblemen bij kinderen¹).
2. Afgrenzingsprocessen in gezinnen in relatie tot het vóórkomen van gedragsproblemen bij kinderen.

De tweede vraagstelling is onderwerp van het onderhavige werk.

We vergeleken een groep van 21 "probleem"-gezinnen (gezinnen met een kind met gedragsproblemen) met een groep van 21 controlegezinnen op de onder 2 genoemde processen. Deze vergelijking bevat zowel toetsende als exploratieve elementen. Exploratief in die zin, dat we door middel van literatuurstudie en eigen onderzoek wilden komen tot aangeven van die dimensies die te maken hebben met het ontstaan en/of instandhouden van gedragsproblemen bij kinderen en die in onderzoek zichtbaar te maken zijn. Daarnaast hebben we in beperkte mate, voor zover de huidige theorievorming dit toestond, hypothesen geformuleerd over verschillen tussen "probleem"- en "normale" gezinnen in het functioneren van de gezinsleden ten opzichte van elkaar en over de richting van die verschillen, welke hypothesen getoetst werden.

In hoofdstuk 2 zullen we de theoretische grondslag leggen voor de door ons te onderzoeken dimensies in het gezinsfunctioneren, uitmondend in exploratieve vragen en toetsbare hypothesen met betrekking tot de geoperationaliseerde variabelen in hoofdstuk 4. De theorieën en begrippen die wij in deze hoofdstukken bespreken, lijken door onze wijze van presentatie een nogal absoluut karakter aan te nemen. We moeten bij het lezen ervan echter bedenken, dat een theorie nooit een copie van de werkelijkheid bedoelt te zijn. Het is een model, een "alsof"-constructie, met een pragmatische betekenis, nl. dat ze ons verder kan helpen meer te begrijpen van de ons omringende verschijnselen en hun onderlinge samenhang. De ene theorie kan beter bevonden worden dan de andere, omdat ze een betere greep op de werkelijkheid lijkt te bieden en een grote mate van functionaliteit blijkt te hebben. (Deze functionaliteit wordt juist getoetst middels een botsing met de empirische werkelijkheid in onderzoek.)

In de hoofdstukken 3, 5 en 6 vindt de methodologische verantwoording plaats.

In de hoofdstukken 7, 8 en 9 worden de bevindingen van het onderzoek gepresenteerd.

-----
1) Over dit deel van het onderzoek is verslag uitgebracht in de serie Rapporten van het Instituut voor Orthopedagogiek, nr. 3, K.U.Nijmegen, 1979: Eindverslag van het onderzoek naar de (in)flexibiliteit in rolgedrag binnen gezinnen. Project Gezinsdiagnostiek, door H.Peters, A.Sillem-Fortuyn en A.Ketelaar-van Ierssel.

In hoofdstuk 10, tenslotte, volgt een discussie naar aanleiding van de onderzoeksresultaten, tezamen met een kritische terugblik op onze theoretische uitgangspunten.

---

2. THEORETISCHE ORIENTATIE

2.1. Inleiding

Centraal in de verschillende gezinstherapeutische opvattingen staat de notie, dat een gezin méér is dan de som van zijn individuele gezinsleden, en dat in dat "meer" gezocht moet worden naar de oorzakelijke en/of ondersteunende processen van wat individueel psychische stoornissen genoemd worden. De vraag, die we onszelf in dit onderzoek gesteld hebben, is hoe dat "meer" op een zodanige wijze benoemd en gestructureerd kan worden dat het ten eerste onderzoekbaar is, en ten tweede ons inzicht verschaft in de ontwikkeling van gedragsstoornissen bij kinderen.

De gezinstherapeutische literatuur laat zien dat er zeer veel en zeer uiteenlopende manieren zijn om tegen gezinnen aan te kijken en deze te behandelen. Bij bestudering van deze literatuur blijken er grofweg twee hoofdbenaderingen van het gezin te zijn, die zich centrerend rond twee in het oog lopende kenmerken van het gezin. In de ene benadering wordt het gezin gezien als een *groep individuen*. Een groep is te definiëren als een verzameling individuen die relaties met elkaar hebben, die hen op significante wijze wederzijds van elkaar afhankelijk maken. (Cartwright en Zander, 1968). De gezinstherapeuten en -theoretici, naar wie wij hier verwijzen, beperken zich meestal tot geactiveerde relaties; communicatie- of machtsfenomenen, die zich in het hier en nu afspelen, vormen voor hen de basisgegevens in een gezin. Menselijk gedrag wordt veeleer bestudeerd met behulp van de methode van de "Black Box" in plaats dat men zoekt naar symbolische betekenissen en oorzaken in het verleden. Zoals Watzlawick e.a. (1970) stellen: "Waar het *waarom?* van een stuk gedrag duister blijft, kan de vraag *waarvoor?* nog een deugdelijk antwoord opleveren." (p.40). In de andere benadering wordt het gezin beschouwd als een *natuurlijke groep*. Dat wil zeggen, de redenen voor het bij elkaar zijn of bij elkaar horen van de individuele leden van een gezin zijn niet toevallig of tijdelijk. In deze psychodynamisch georiënteerde gezinsbenadering wordt gesteld dat gezinsrelaties niet begrepen kunnen worden vanuit wetmatigheden, die op sociale of incidentele relaties van toepassing zijn. Boszormenyi-Nagy en Spark

(1973) merken in dit verband op: "The so-called "closeness", feared by many people, develops as a result of loyalty commitments which become evident in a prolonged period of living and working together, whether the commitments are recognized or denied. We can terminate any relationship except the one based on parenting; in reality we cannot select our parents or children." (p. XIII).

In het perspectief van dit onderzoek zijn beide benaderingen relevant. Om die reden introduceren we het begrip gezinsstrategie als vertrekpunt voor onze theoretische oriëntatie op gezinsinteractieprocessen. Enerzijds verwijst het begrip strategie naar hier-en-nu interacties tussen mensen, anderzijds geeft het aan dat deze interacties qua thema en patroon niet toevallig zijn, maar een geschiedenis en een doel hebben. Een ander voordeel van het begrip strategie is dat het, terwijl het een te definiëren betekenis heeft in het systeemtheoretisch denken, ook dicht bij de ervaringswereld van een gezin staat. Ieder die in een gezin leeft zal iets van strategieën herkennen in de manier waarop gezinsleden met elkaar omgaan: manieren om de eigen zin gedaan te krijgen, rituelen, regelmaat, enz.

2.2. Het gezin als sociaal systeem; gezinsstrategie

Het begrip gezinsstrategie hebben we ontleend aan Kantor en Lehr (1976). Zij definiëren een gezinsstrategie als "a purposive pattern of moves toward a target or goal made by two or more people who are systematically bound in a social-biological arrangement." (p. 18). Deze definiëring van strategie vloeit voort uit het denken over een gezin als een sociaal systeem. Zonder hier uitputtend op in te gaan, willen we dit toch eerst toelichten.

In het systeemtheoretisch denken over gezinnen wordt een gezin beschouwd als een organisatorisch complex, open, zich aanpassend, informatieverwerkend systeem. (Buckley, 1967; Hill, 1970; Speer, 1970).

De complexe organisatie van het gezinssysteem betreft de samenhang van het systeem, de wederkerige afhankelijkheid van de gezinsleden van elkaar. Zoals in de inleiding reeds gezegd, het geheel is meer dan een optelsom van de afzonderlijke samenstellende delen. Veranderingen in de uitwisseling, in de relatie tussen twee gezinsleden kan resulteren in veranderingen in de gezinsleden zelf, met als consequentie veranderingen in de relaties van het gehele gezinssysteem.

Een gezinssysteem is open, in die zin dat een continue stroom van informatie het systeem in- en uitgaat via doorlaatbare grenzen. Zo is de omgeving in staat veranderingen in het systeem te effectueren en kan het systeem omgekeerd de omgeving beïnvloeden. De openheid van sociale systemen moet als relatief beschouwd worden (zoals we verderop zullen zien), d.w.z. er zijn systemen, die een intensieve informatie-uitwisseling met hun omgeving of tussen de subsystemen gaande houden en systemen, die nauwelijks openstaan voor informatie. Veranderingen in het systeem kunnen teweeggebracht worden door zowel de buitengezinsomgeving als wel van binnenuit door de gezinsleden of het gezin zelf. De veranderingen kunnen de vorm aannemen van veranderingen in de relatie tussen de gezinsleden (bijvoorbeeld meer autonomie van de kinderen naarmate ze ouder worden); kwalitatieve veranderingen in de aard van de relaties (bijvoorbeeld zoals tussen een sexueel volwassen wordende zoon en zijn moeder); veranderingen in heersende waarden en normen (bijvoorbeeld religieuze en morele waarden); verschuiving in de bijdrage van de gezinsleden ten behoeve van een adequaat gezinsmanagement (bijvoorbeeld als volwassen kinderen nog thuis wonen).

Zowel de interne uitwisseling in het gezin als de uitwisseling met de buitengezinsomgeving verloopt door communicatie, dat wil zeggen uitwisseling van informatie en overdracht van betekenissen. Een gezin kan de informatie als het ware afhouden of z6 vervormen dat zijn eigen structuur onveranderd behouden blijft (negatieve feedback ofwel morfostatische processen, gereguleerd door het homeostatische principe). Bijvoorbeeld, een opgroeiend kind kan door zijn toenemende contacten buiten het gezin denkbeelden in het gezin introduceren, die niet stroken met de levensopvatting van zijn ouders. Deze kunnen door meer of minder heftige discussies het kind proberen te overtuigen van hun standpunt of sancties stellen op de contacten, die in hun ogen verantwoordelijk zijn voor de veranderde ideeën van hun kind. Men probeert dus het gedrag van het kind weer in overeenstemming te brengen met de interne gezinsstandaard of heersende waarden. Een verandering in deze waarden vormt een bedreiging voor het voortbestaan van het gezinssysteem (functionalistische verklaringwijze). In dit soort processen is het homeostatische principe werkzaam, dat wil zeggen sociale systemen, in ons geval gezinnen, schommelen in hun interacties rond een bepaald evenwicht. Dreigt dit evenwicht door interne of externe invloeden of gebeurtenis-

sen uit balans te raken, dan worden krachten binnen het systeem in werking gezet, die het evenwicht proberen te herstellen. Een gezin kan ook de informatie gebruiken om zijn structuur te veranderen en aan te passen aan de nieuwe vereisten, gesteld door gezinsleden of omgeving (positieve feedback ofwel morfogenetische processen). In het eerder genoemde voorbeeld houdt dit in, dat de door het kind ingebrachte ideeën door het gezin benut kunnen worden om gezamenlijk nieuwe waarden en normen te ontwikkelen, die beter afgestemd zijn op de veranderende behoeften van het opgroeiende kind. Men probeert dus niet de discrepantie tussen het gedrag van de gezinsleden en de heersende gezinswaarden te verkleinen, maar maakt een divergentie mogelijk ten behoeve van de groei van het gezin als geheel.

Terwijl de eerste systeemdenkers de nadruk legden op de negatieve feedbackprocessen, suggereerde Maruyama (1968) dat meer aandacht gegeven moest worden aan de positieve feedbackprocessen die werkelijk voor verandering zorgen. Deze processen werden aanvankelijk alleen gezien in het licht van hun destructieve effecten op het systeem. Deze processen geleken op wat Jackson, werkend met gezinnen in therapie, observeerde en benoemde als "runaway", dat wil zeggen ieder proces van positieve feedback dat snel escaleerde en tot een ineenstorting van het gezinssysteem leidde (Hofman, 1971). In latere visies vigeert de idee dat beide processen (positieve én negatieve feedback) de levensvatbaarheid en het voortbestaan van het gezin als collectiviteit dienen. Een gezin heeft aldus morfostatische eigenschappen, gedefinieerd als een soort zelfcorrigerende processen, die verantwoordelijk zijn voor de stabiliteit van het gezin, én morfogenetische eigenschappen, die verwijzen naar zelfsturende processen, die verandering en groei van het gezin mogelijk maken en zo de levensvatbaarheid verhogen (Speer, 1970). Vooral de opkomst van het concept "morfogenese" heeft nogal wat implicaties gehad voor het kijken naar, en behandelen van gezinnen. Speer (1970) stelde, dat "..... family operations and processes oriented primarily to the goal state of maintaining homeostasis and minimising changes in basic relationships and values may prove to be one form of system dysfunction and nonviability." (p. 273). Morfostase als primaire gerichtheid werd door Speer gelijkgesteld met rigiditeit van het gezinssysteem. Hierbij verwijst hij naar resultaten van verschillende onderzoeken, die aantonen dat - in tegenstelling tot de rigide interactie-

patronen die kenmerkend zijn voor gestoorde gezinnen - de interpersoonlijke processen in normale gezinnen spontaner en meer flexibel verlopen. Homeostase impliceert niet zonder meer dat een gezin rigide functioneert. Homeostatische reguleringen dienen er tevens voor te zorgen dat een gezin in tijden van bedreiging zijn stabiliteit en veiligheid binnen de sociale en fysieke omgeving handhaaft (Walrond-Skinner, 1976). Alleen als dit mechanisme te sterk functioneert, wordt het systeem rigide en daardoor dysfunctioneel. Ook Minuchin (1973b) benadrukt dat gezinnen vaak ten onrechte het etiket pathologisch opgeplakt krijgen, als het aanpassen aan nieuwe situaties met veel stress gepaard gaat en het het gezin niet lukt een nieuw, veranderd evenwicht te vinden. Dit etiket moet zijns inziens gereserveerd worden voor die gezinnen die in tijden van stress de rigiditeit van hun transactiepatronen verhogen, en die het exploreren van alternatieven vermijden. Speers interpretatie van morfostase wordt door Wertheim (1973) aangevuld. Zonder een bepaalde optimale graad van morfostase kan een gezin niet overleven als een samenhangende sociale groep. Extreme morfogenese, wat neerkomt op voortdurende verandering, verhindert het opbouwen van zelfs een minimale set aan betekenissen, waarden en verwachtingen, die essentieel zijn voor communicatie en overleving van het gezin. In de plaats van een morfostatisch - morfogenetisch continuüm voor het ordenen van gezinnen (Speer, 1970) stelt zij een alternatief model, gebaseerd op de gedachte van evenwicht tussen de volgende drie eigenschappen van het gezinssysteem: morfostase door consensus, gedwongen morfostase en morfogenese. Morfostase door consensus komt voort uit een evenwichtige machtsverdeling in het gezin. Het duidt op werkelijke stabiliteit van het gezinssysteem, bekrachtigd door alle leden. Het draagt bij tot de ontwikkeling van een positieve gezins- en individuele identiteit en tot emotionele veiligheid van de gezinsleden. Gedwongen morfostase is geworteld in een onevenwichtige verdeling van de macht. Het verwijst naar schijnbare stabiliteit in het gezinssysteem die niet bekrachtigd wordt door consensus van de leden. Morfostase op grond van consensus impliceert, aldus Wertheim, op zijn minst enige morfogenetische eigenschappen in het gezin, dat wil zeggen het weerspiegelt de werking van spontane aanpassingsprocessen van leren en communicatie in het gezin. Het volgende voorbeeld dient ter illustratie van beide morfostatische processen. In een gezin waarin de moeder door langdurige ziekenhuisopname uitgescha-

keld wordt, zal tijdelijke overname van haar rol door de oudste dochter als een gezond homeostatisch mechanisme beschouwd worden. Als de moeder genezen is zal de dochter de werkzaamheden weer aan haar moeder overdragen. In sommige gezinnen echter werkt dit homeostatische mechanisme, dat eens een adequate oplossing bleek te zijn, te sterk. Nu gaat in tijden van nieuwe stress, bijvoorbeeld problemen tussen de ouders, dit eerdere homeostatische mechanisme, in plaats van het nieuwe probleem op te lossen, zelf op zijn beurt secundaire problemen veroorzaken. De dochter in het voorbeeld houdt vast aan haar vervangende of ondersteunende (moeder)rol, terwijl dit nu geen adequate oplossing is, door de moeder niet getolereerd wordt en tot ernstige problemen in de moeder-dochter relatie aanleiding geeft. Door deze secundaire problemen wordt het zicht op het primaire probleem, conflicten tussen de ouders, vertroebeld en wordt een schijnbare stabiliteit bereikt. Werken aan een oplossing van het primaire probleem wordt zo verhinderd en de groei van het gezinssysteem belemmerd. Tot zover de discussie over morfostase en morfogenese.

Gezinssystemen zijn doelgericht. Dat wil zeggen, dat de morfostatische en morfogenetische processen uiteindelijk ten dienste staan van de doelen, die het gezin probeert te realiseren; doelen, die bedreigd worden bij uiteenvallen van het gezin. Als voorbeeld van een mogelijke indeling in doelen geven we de functionalistische opvattingen van Minuchin (1973b) weer. In de eerste plaats moet een gezin psychische en sociale bescherming bieden aan de gezinsleden. Op de tweede plaats moet een gezin zich aanpassen aan een cultuur en deze cultuur aan de (nieuwe) gezinsleden overdragen. In onze snel veranderende samenleving wordt het gezin gedwongen maatschappelijke ontwikkelingen te volgen en steeds nieuwe waarden en normenpatronen te integreren, terwijl anderzijds zijn beschermende functie voor de gezinsleden niet verloren mag gaan. Minuchin (1973b) stelt zelfs: "Alleen het gezin, de kleinste groep in de samenleving, kan veranderen en tevens genoeg continuïteit behouden om kinderen te kunnen opvoeden, die geen vreemdelingen in een vreemd land zullen zijn, maar die genoeg geworteld zijn om te kunnen groeien en zich aan te passen." (p. 71) en "Hoe meer onze samenleving flexibiliteit en snelle aanpassing van zijn leden vraagt, hoe belangrijker het gezin - als medium voor de psychosociale ontwikkeling - zal worden." (p. 75). Los van maatschappelijke veranderingen maakt een gezin zelf een aantal ontwikkelingsstadia door. Mensen trouwen en krijgen kinderen. Partners

worden ook ouders. Kinderen groeien op, worden volwassen en verlaten het ouderlijk huis. Opgroeïende kinderen stellen steeds andere eisen aan het ouderschap. Afgezien van situaties als scheiding, dood van een partner, inwoning van ouders of volwassen kinderen, eindigt het gezin zoals het begon, met man en vrouw, alleen nu met een geheel veranderd perspectief en in andere omstandigheden. Het gezin moet dus uitermate flexibel zijn in zijn interactiepatronen om zich enerzijds aan de interne en externe veranderende omstandigheden aan te passen, terwijl het anderzijds zijn continuïteit zo moet zien te handhaven, dat het voldoende veiligheid biedt aan de gezinsleden en tevens hun groei en ontwikkeling bevordert.

Bij al deze processen zijn morfostatische én morfogenetische eigenschappen voor het gezin dus van groot belang. Of we een gezin nu als gezond of ongezond moeten beschouwen, willen we afhankelijk stellen van de mate waarin het in staat is alternerend beide mechanismen, morfostase en morfogenese, aan te wenden ten dienste van de beoogde gezinsdoelen. Morfostatische en morfogenetische eigenschappen worden als het ware weerspiegeld in de strategieën die een gezin hanteert om zijn doelen te bereiken. Hier komen we terug op het begrip gezinsstrategie van Kantor en Lehr (1976). Gedeeltelijk in navolging van hen definiëren wij een gezinsstrategie als een steeds terugkerend patroon van interactie-sequenties, ontstaan en bedoeld (zeker in de aanvangsfase) om de gezinsleden in staat te stellen de doelen die zij nastreven te bereiken. Op deze doelen, waarvoor talloze strategieën in het leven geroepen worden, willen we verder ingaan. Alvorens dit te doen willen we eerst de aandacht vestigen op het tweede deel van Kantor en Lehrs definitie van gezinsstrategie, die wij in onze definiëring achterwege hebben gelaten. Kantor en Lehr (1976) stellen: "..... a purposive pattern of moves .... by two or more people who are systematically bound in a social-biological arrangement." (p. 18). Hiermee geven zij ons inziens aan, dat zowel het feit dat een gezin een sociale groep is in een bepaalde maatschappelijke en culturele context, als wel het feit dat het gezin een natuurlijke, biologische groep is, betekenis geeft aan de interacties tussen de gezinsleden. Op welke wijze de biologische component betekenis geeft aan de gezinsrelaties laten zij vervolgens in het midden. Boszormenyi-Nagy (1973) stelt in dit verband dat mét deze biologische bestaansbasis een existentiële verbondenheid tussen ouders en kinderen gegeven is, die

een hoofdbron is van gezinsloyaliteit. Deze loyaliteit geeft een motiverende kracht aan de relaties tussen ouders en kinderen. Hoewel Boszormenyi-Nagy een indrukwekkende existentieel filosofische verklaring aanreikt voor de drijfveren van het menselijk bestaan, willen wij hier niet verder op ingaan. Wel willen we benadrukken, dat mēt huwelijk en bloedverwantschap speciale condities voor het bij elkaar zijn gegeven zijn, die de oorspronkelijke partners noodzaken de aangegane verplichtingen van kameraadschap en ouderschap tot een goed einde te brengen. In dit samen verder gaan zullen betekenis, die partners aan hun onderlinge interacties toekennen aanvankelijk erg gekleurd zijn door hun voorgeschiedenis in het ouderlijke gezin, door hoe zij daar geleerd hebben intermenselijke situaties te interpreteren. Anderzijds zullen, zoals in iedere sociale groep de partners en/of ouders en kinderen door hun hier-en-nu interacties zelf geschiedenis maken, die op ieder volgend moment betekenis geeft aan hun interacties. Dit verweven zijn van verleden en heden zien wij als de context waarbinnen gezinsstrategieën zich ontwikkelen en waardoor hun loop beïnvloed wordt. Dus naast de afzonderlijke voorgeschiedenissen, die de stichters van het gezin hebben gemaakt tot wat zij zijn, is het ook de geschiedenis die het gezin zelf maakt - in zijn pogen om zijn belangrijke psycho-sociale doelen te realiseren - die de kinderen kansen geeft op een meer of minder gezonde ontwikkeling.

Terug naar de doelen, die een gezin middels zijn strategieën probeert te realiseren. Als we menselijke interacties proberen in kaart te brengen met betrekking tot de doelen, die zij daarin nastreven, afzonderlijk of samen, zien we dat deze interacties uiteindelijk gestuurd worden door drie fundamentele intermenselijke of sociale behoeften. Hiermee bedoelen we die behoeften die alleen vervuld kunnen worden door het verkrijgen van een bevredigende relatie met andere mensen. Het fundamentele ervan wordt goed uitgedrukt in de woorden van Schutz (1960, p. 15 en 16): "The satisfaction of a need is a necessary condition for the avoidance of the undesirable consequences of illness and death ... Nonfulfillment of an interpersonal need leads to mental illness and death. Unsatisfactory personal relations lead directly to difficulties associated with emotional illness. Death ... results when interpersonal dissatisfaction is prolonged". Schutz (1960) onderscheidt als fundamentele intermenselijke behoeften: de behoefte aan affectiviteit, de behoefte aan macht en de behoefte om bij anderen te horen (respectievelijk

"affection", "control", "inclusion"). Kantor en Lehr (1976) onderscheiden in iets andere bewoordingen soortgelijke fundamentele intermenselijke behoeften, waarbij met name aan het gezin een belangrijke regulerende taak wordt toegekend. We volgen voornamelijk Kantor en Lehr in hun beschrijving van wat zij de "doel dimensies" van het gezin noemen, en waarbinnen aan die fundamentele behoeften wordt tegemoet gekomen (respectievelijk "affect"-, "power"-, "meaning dimension").

De affectieve doel dimensie ("affect dimension") omvat alle interacties met betrekking tot gevoelservaringen, zowel positieve als negatieve. Termen die met deze gevoelservaringen geassocieerd worden, zijn houden van, haten, geroerd worden, antipathie, sympathie, verachting. Deze gevoelens manifesteren zich in bewegingen van mensen naar elkaar toe en van elkaar af. In het gezinsleven zijn intimiteit en verzorging ("nurturance") de belangrijkste doelen in deze dimensie. Een relatie tussen gezinsleden is in die mate bevredigend als waarin deze tegemoet komt aan de behoefte aan affectie. In die mate geeft ze ook een basisgevoel van veiligheid en wederzijds vertrouwen.

De machtsdimensie ("power dimension") verwijst naar verschijnselen als dominantie, onderwerping, oppositie, medewerking, superioriteit, inferioriteit, uitgedrukt in bewegingen van mensen in een hiërarchische ordening. Aan de ene kant staat de behoefte aan macht, autoriteit, controle over anderen en zo over de eigen toekomst. Aan de andere kant staat de behoefte om geleid te worden, verantwoordelijkheden door anderen te laten overnemen. Macht staat ook voor de vrijheid te beslissen wat men wil en de bekwaamheid om het zich te verwerven. Machtsrelaties in het gezin hebben te maken met vrijheid en dwang in de gezinsorganisatie. Door middel van zijn machtsrelaties eist een gezin, beloont het, straft het, beschermt het en probeert het het sociale verkeer tussen de leden te regelen. Een relatie tussen gezinsleden is in die mate bevredigend als waarin deze tegemoet komt aan de behoefte aan zelfstandigheid, autonomie en zelfbeslissingsrecht. In die mate geeft ze ook een gevoel van vrijheid en macht.

De betekenisdimensie ("meaning dimension") omvat interacties die te maken hebben met het vestigen en handhaven van de eigen identiteit van het gezin middels de overdracht van ideeën omtrent het gezin zelf (wij) en omtrent de omringende wereld (zij). Die identiteit is als het ware de zelfkennis van het gezin, of van de leden, tesamen met de bekwaam-

heid deze identiteit nauwkeurig aan anderen te presenteren. De betekenisdimensie vertegenwoordigt de geest van het gezin met betrekking tot waarden, ideeën, geloven, gevoel van goed en kwaad. Belangrijk in de betekenisdimensie is of de betekenissen gedeeld of niet gedeeld worden, en of ze als bestaand, relevant of als niet bestaand ervaren worden. Op individueel niveau betekent identiteit een geïntegreerd gevoel van richting en bestemming hebben, een bewustzijn van wie men is en wat men worden wil. Dit doel binnen de betekenisdimensie wordt door Kantor en Lehr niet uitgewerkt. Het wordt slechts geïmpliceerd in hun concept van gezinsidentiteit; de interacties met betrekking tot het vestigen en handhaven van de individuele identiteit verlopen analoog. In zijn gevoel van identiteit ervaart de mens enerzijds een gevoel van "ergens bij te horen" - het gezin met die specifieke identiteit, sociale groepen met die en die identiteit - en anderzijds ervaart hij een gevoel van "apart" te zijn - onderscheiden van de andere gezinsleden, van groepsgenoten - ontstaan door participatie aan verschillende subgroepen binnen het gezin en groeperingen daarbuiten. Door aanpassing van het gezin aan de zich ontwikkelende behoeften van het kind worden steeds meer terreinen afgebakend waarop het kind autonoom is. In de woorden van Minuchin (1973b): "Er wordt een psychologisch en transactioneel territorium afgepaald, dat de naam van het kind draagt." (p. 72). Een relatie tussen gezinsleden is in die mate bevredigend als waarin men een antwoord krijgt op de vraag wie en wat men is, en men een gevoel van verbondenheid ervaart als afgrenzing naar de wereld buiten het gezin.

2.3. Gezinstypen

Strategieën zijn steeds terugkerende patronen van interactiesequenties die de gezinsleden en/of het gezin naar de beoogde doelen moeten leiden. Enerzijds worden ze gekenmerkt door een *thema*, dat inhoud geeft aan de strategische bedoelingen van het gezinssysteem (een subdoel dat uiteindelijk ten dienste staat van een van de fundamentele intermenselijke doelen), en anderzijds worden ze gekenmerkt door een *actiecomponent*, dat wil zeggen activiteiten en interacties middels welke men de subdoelen tracht te bereiken. Het interactiepatroon is de zichtbare component van de gezinsstrategie.

Enkele gezinstheoretici hebben geprobeerd gezinnen te classificeren

aan de hand van die actiecomponent van de strategieën, waarmee gezinnen zich kenbaar maken aan de buitenwereld. Vanuit verschillende theoretische kaders en met verschillende concepten werden typologieën geconstrueerd, die bij nadere bestudering dezelfde empirisch te beschrijven typen blijken te omvatten. We noemen in dit verband Minuchin (1967, 1973), Reiss (1971a, 1971b), Wertheim (1973, 1975) en Kantor en Lehr (1976).

Minuchin (1973b) onderscheidt gezinnen naar de mate waarin de grenzen tussen gezinsleden en/of subsystemen duidelijk werkzaam zijn. Om zijn belangrijke doelen te realiseren differentieert het gezinssysteem zich in subsystemen (een of meer gezinsleden) met specifieke taken en bevoegdheden (interactieterritorium). Er worden regels geformuleerd met betrekking tot wie wat doet in welke situatie en met wie. De aldus ontstane en telkens terugkerende interactiepatronen of strategieën bepalen, en beschermen ook als het ware de grenzen tussen de subsystemen. Er is weerstand om te veranderen als bepaalde grenzen overschreden worden (homeostatisch principe) en voorkeurspatronen zullen zolang mogelijk gehandhaafd worden. In tijden van verandering - door externe omstandigheden of interne ontwikkelingen - worden de oude strategieën ontoereikend met het oog op de te bereiken doelen. De kracht van een gezin als sociaal systeem hangt dan af van de mate van flexibiliteit waarmee gezinsstrategieën kunnen worden bijgesteld en nieuwe patronen in het leven geroepen kunnen worden.

Minuchin gebruikt de duidelijkheid en de flexibiliteit van de grenzen als parameter om het functioneren van een gezin te beoordelen. Hierbij gaat hij uit van een model van "normaal zijn", waartegen hij deviantie afmeet. Hij stelt zich een continuüm voor met betrekking tot het functioneren van grenzen in gezinnen. Aan de ene kant ziet hij gezinnen, die zich geheel in zichzelf keren en hun eigen wereldje vormen. De onderlinge afstand vermindert, de grenzen worden vaag, en ook de differentiatie in het gezinssysteem vervaagt. Dit noemt hij de *kluwengezinnen* ("enmeshed"). Het gebrek aan systeemdifferentiatie werkt weer remmend op autonoom exploreren en oplossen van conflicten. Het verhoogde saamhorigheidsgevoel en het gebrek aan duidelijke grenzen (interactiepatronen, geleid door afspraken wie wat doet en wanneer enz.) leiden ertoe dat spanningen in één gezinslid het gehele gezin uit balans brengen. Aan de andere kant van het continuüm bevinden zich de *los-zand-gezinnen* ("disengaged"), die te starre grenzen rond de subsystemen ontwikkelen

maar erg open zijn naar buiten. Deze gezinnen tolereren een breed scala van individuele variaties. De leden kunnen erg zelfstandig opereren, maar er ontbreekt een gevoel van saamhorigheid en loyaliteit. Door het ontbreken van saamhorigheid en door de verhoogde afgrenzing tussen gezinsleden of subsystemen is er, wanneer een gezinslid in een stress-situatie verkeert, nauwelijks de mogelijkheid steun van anderen te krijgen of te activeren. In het brede midden van het continuüm bevinden zich de zogenaamde normale gezinnen, wier grenzen voldoende duidelijk zijn om ieder gezinslid of de subsystemen hun taken te laten uitoefenen zonder voortdurende inmenging van derden, terwijl men voldoende saamhorigheidsgevoel heeft om onderlinge steun, indien gewenst, te mobiliseren. De meeste gezinnen zijn te rangschikken op het middenstuk van het continuüm. Zij hebben voldoende flexibiliteit om in tijden van verandering hun strategieën bij te stellen. De kluwen- en los-zand-gezinnen echter bezitten te weinig flexibiliteit om *in tijden van stress* hun gebruikelijke interactiepatronen te wijzigen, zij verstarren als het ware. Voor kluwengezinnen betekent dit, dat op iedere afwijking van het gebruikelijke nog sneller en heftiger gereageerd wordt, dus verdergaande vervaging van binnengezinsgrenzen. Voor los-zand-gezinnen betekent het een verdergaande afsluiting voor elkaars problematiek, dus verhoging van de grenzen tussen de gezinsleden.

Deze gezinstypologie van kluwen-, normale en los-zand-gezinnen duidt, aldus Minuchin, geen kwalitatief verschil aan in de zin van functioneel of dysfunctioneel. Ze geeft alleen de stijl aan van de onderlinge interacties, de voorkeur van een gezin voor bepaalde interacties. Wanneer hij echter ziet dat gezinsinteracties verlopen, zoals beschreven aan de uiteinden van het continuüm, geeft hem dit, juist omdat de aanpassingsmechanismen in deze gezinnen zo scheef getrokken zijn, aanwijzingen voor de gebieden waar zich mogelijk pathologie voordoet. Voor de beschreven typologie geldt dat de typen zelden in zuivere vorm voorkomen. Zij kunnen ook in mengvorm optreden, bijvoorbeeld enkele gezinsleden kunnen een gesloten of kluwenachtig subsysteem vormen, terwijl anderen er als "los zand" bijhangen. Ook in verschillende ontwikkelingsstadia kan een gezin verschillend getypeerd worden, bijvoorbeeld gesloten als de kinderen klein zijn en meer open in de adolescentiefase.

Het bestaan van het soort gezinstypen als boven omschreven, wordt door theorie én onderzoek van Reiss (1971a, 1971b) bevestigd. Reiss

ontwikkelde een theorie over gemeenschappelijke ervaring ("consensual experience") in gezinnen met de primaire bedoeling om - gelijktijdig waargenomen - gezinsinteractie én het denkproces en de perceptie van individuele leden in hun samenhang te onderzoeken en te verklaren. De idee achter zijn theorie van gemeenschappelijke ervaring is, dat ieder gezin zijn eigen gemeenschappelijke en onderscheiden kijk heeft op, en verklaring heeft voor zijn omgeving en voor de principes die mensen en gebeurtenissen in die omgeving sturen. Enerzijds wordt verondersteld dat perceptuele en cognitieve bekwaamheden van gezinsleden van primair belang zijn in de vorming van deze gezinsconstructies, anderzijds worden deze constructies als bepalend gezien voor hoe gezinsleden met elkaar omgaan in antwoord op stimuli uit de omgeving. Reiss baseert zijn typologie van gezinnen op dit concept van gemeenschappelijke ervaring, ofwel op de karakteristieke oriëntatie van het gezin op zijn omgeving. De typen kunnen als volgt omschreven worden:

Omgevingsgevoelige gezinnen. Deze gezinnen vatten hun omgeving op als een geordend geheel dat begrepen en beheerst kan worden. Door eigen exploratie van de omgeving levert ieder gezinslid zijn bijdrage in de verruiming en verduidelijking van patroonvorming in de omgeving.

Afstandgevoelige gezinnen. Deze zien hun omgeving als opgesplitst in niet-samenhangende en onafhankelijke werelden, één voor ieder gezinslid. Ieders handelingen zijn bedoeld om de eigen unieke wereld te bewaken en men ziet de opvattingen en acties van andere gezinsleden als irrelevant voor zijn/haar relatie met de eigen wereld.

Consensus-gevoelige gezinnen. Deze zien hun omgeving als chaotisch en niet te kennen. Het is voor ieder gezinslid van groot belang zich samen met de anderen in het gezin te verenigen in manoeuvres van wederzijdse bescherming. Dit vereist over het algemeen een snelle en collectieve consensus met betrekking tot een gefixeerde versie van hoe de omgeving gestructureerd is.

Deze drie gezinstypen bleken een correcte beschrijving te geven van de gevoelsmatige oriëntatie op de omgeving van respectievelijk "normale" gezinnen, gezinnen van delinquente kinderen en gezinnen van schizofrenen. Diverse onderzoeken en klinische studies van dit soort gezinnen leverden bewijsmateriaal dat in overeenstemming is met de karakteristieken van de ontwikkelde typen (zie Reiss, 1971b).

Een verfijnder model van een gezinsstrategie-indeling wordt ontwik-

keld door Wertheim (1973, 1975). Haar typologie is gebaseerd op de idee van evenwicht tussen de volgende drie factoren: morfostase op basis van consensus, gedwongen morfostase en morfogenese in het gezinssysteem (zie voor de betekenis van deze begrippen paragraaf 2.2). Naast spontane morfogenese (natuurlijke verandering van het systeem in antwoord op binnen- of buitensysteem vereisten) onderscheidt Wertheim, vooral vanuit een praktisch therapeutisch gezinchtspunt, nog de geïnduceerde (op gang gebrachte) morfogenese, dat wil zeggen de capaciteit van een systeem tot verandering in antwoord op positieve, op gang brengende (bijvoorbeeld therapeutische) buitensysteem interventies. Aldus ontwikkelt zij de hypothesen, dat:

- Normale gezinnen gekenmerkt worden door een optimale, hoge graad van morfostase op basis van consensus en een lage graad van gedwongen morfostase. Sociaal gevoelige normale gezinnen zouden tevens een optimaal hoge graad van geïnduceerde morfogenese vertonen terwijl deze in sociaal onafhankelijke gezinnen laag kan zijn.
- Gestoorde gezinnen worden gekenmerkt door een hoge graad van gedwongen morfostase en een minimale morfostase op basis van consensus, maar zij verschillen in de mate van geïnduceerde morfogenese. In het algemeen geldt: hoe lager de mate van geïnduceerde morfogenese, hoe ernstiger de gezinsstoornis zal zijn.

Door gebruik te maken van deze drie dimensies in het beschrijven van gezinnen, en door aan elke dimensie een hoge en een lage waarde toe te kennen, construeert zij acht gezinstypen. Hierin zijn drie hoofdtypen te onderscheiden, namelijk het *open*, het *gesloten* en het *deels-open* systeem (gedifferentieerd in termen van binnen- en buitensysteem grenzen), met ieder twee subtypen naar mate van integratie. Aan ieder gezinstype koppelt zij therapeutische voorspellingen met betrekking tot toegankelijkheid voor gezinstherapie, verwachte behandelingsduur en vermoedelijk effect. In tabel 2.1 wordt haar classificatie van gezinnen weergegeven. Drie van Wertheims theoretische typen lijken sterk op de typen van Reiss en van Minuchin. Hierop komen wij verder in deze paragraaf terug.

Tabel 2.1 Classificatie van gezinstypen volgens Wertheim

<i>geïnduceerde morfogenese</i>	<i>morfostase op basis van consensus</i>	<i>gedwongen morfostase</i>	<i>theoretische typen</i>
hoog	hoog	laag	open, geïntegreerd
		hoog	open, tamelijk geïntegreerd
	laag	laag	open naar buiten, niet geïntegreerd
		hoog	open naar buiten, pseudo-geïntegreerd
laag	hoog	laag	intern open, geïntegreerd
		hoog	intern open, tamelijk geïntegreerd
	laag	laag	gesloten, gedesintegreerd
		hoog	gesloten, pseudo-geïntegreerd

Kantor en Lehr (1976) ondernemen, evenals Wertheim, een poging om zowel het stabiliserende als het verander-aspect van gezinnen in een typologie onder te brengen. Zij beschrijven drie basistypen van gezinnen, die een verschillend equilibrium-disequilibrium ideaal nastreven. Zij stellen: "Many theorists have made the mistake of thinking that there can be only one homeostatic ideal for all social systems, that is, steady state or harmonious equilibrium. Many family practitioners make the same mistake, attempting in their therapy to restore families to a state of tranquility that may never have existed and may not be desired by family members." (p. 117). Ieder type gezin realiseert de fundamentele doelen in een andere vorm, heeft een ander evenwichtspunt en hanteert andere strategieën om dit te bereiken. Centraal in hun beschrijving van gezinstypen staat de wijze waarop gezinnen hun grenzen gestalte geven. Met grenzen bedoelen zij: "all the interface rings that constitute the totality of family process interactions." (p. 117). Zij onderscheiden het "gesloten", het "open" en het "random" gezinstype. *Gesloten gezinnen* definiëren hun grenzen in termen van feedbackpatronen van een gefixeerde constantheid. Zo vestigen en bewaren zij een set van wederkerig ondersteunde waarden, normen en verwachtingen. Afwijkende

patronen worden niet toegestaan, want dit bedreigt het ideaal van een voortdurende staat van evenwicht.

Open gezinnen opteren voor een mengeling van equilibrium en disequilibrium. Grenzen worden gedefinieerd in termen van feedbackpatronen, die constant zijn én variëren. Afwijkende patronen worden in beperkte mate toegestaan, opdat het gezinssysteem niet te rigide wordt. Het ideaal is een systeem te creëren, dat zich aanpast aan de behoeften van zowel het individu als het gezin als geheel. Gezinsleden gaan hierover met elkaar onderhandelen en beslissingen worden gebaseerd op toestemming van al de leden.

Gezinnen van het random type definiëren hun grenzen eerder in termen van variabele feedbackpatronen dan constante. Zo vestigen deze gezinnen een pluraliteit aan waarden en verwachtingen. Afwijkend en exploratief gedrag wordt toegestaan en zelfs aangemoedigd, want disequilibrium is het homeostatisch ideaal. Ieder heeft het recht te doen wat hij wenst. Men wordt niet belemmerd door benodigde toestemming van anderen of door traditie.

Mensen kunnen hun ideaal bereiken of niet, zo ook gezinnen. Ieder van de drie typen loopt het risico verkeerde strategieën te ontwikkelen en aldus het gestelde ideaal niet te bereiken. Crisisachtige situaties die tot zelfdestructie kunnen leiden, zijn het resultaat. Het gesloten type wordt steeds meer gesloten, geïsoleerd van de buitenwereld en erop uit iedere verandering en groei van zijn leden te verhinderen. Het eist gehoorzaamheid aan verstarde regels, ondanks de daaruit voortvloeiende eenzaamheid, frustratie en interesseverlies. Interactiepatronen laten feedbackpatronen zien die absoluut constant blijven. Er heerst dodelijke routine, gezinsleden worden opgeofferd aan het voortbestaan van het gezinssysteem. Het open gezin loopt het risico van tweespalt, vermenging van binnen- en buitenstaanders. Eeuwige onenigheid verhindert het stellen van regels. Als reactie verlegt het gezin zijn grenzen verder naar buiten in een poging een gemeenschappelijke noemer te vinden zodat conflicten verdoezeld worden en de gezinsleden ervan weerhouden worden om op te stappen (een soort repressieve tolerantie). Uiteindelijk, als resultaat van verzet tegen het gezinssysteem, doen gezinsleden niets meer samen en versplintert het gezin. Het "random" type wordt volstrekt chaotisch, zonder bevredigende relaties tussen de gezinsleden. Soms zijn flinke ruzies het enig resterende middel tegen vervreemding. Niets mag

in evenwicht blijven, zelfs bevredigend functionerende strategieën niet. Ieder valt op zichzelf terug en kan geen aanspraak maken op hulp, medeleven of erkenning van andere gezinsleden. Het systeem wordt opgeofferd ten gunste van de overleving van de individuele leden.

Evenals Wertheim, met haar gedifferentieerde idee van homeostase, hebben Kantor en Lehr iets belangrijks toegevoegd door verschillende evenwichtsidealën in hun gezinstypologie te expliciteren. In het model van Minuchin is slechts sprake van homeostase. Daarnaast blijft de gelijkenis tussen de gezinstypologie van Kantor en Lehr enerzijds en Minuchin anderzijds zeer groot als we de wijzen van ontsporing van de typen van Kantor en Lehr op het aspect afstandsregulatie in ogenschouw nemen. Onvermogen van het gezin om op adequate wijze regulerend op te treden in de doeldimensies geeft crisissituaties, die het teveel en het te weinig in de regulatie van de onderlinge afstand tussen de gezinsleden aanduiden:

In de "affect"-dimensie worden de extremen in de afstandsregulatie zichtbaar in emotionele samensmelting (het gezin is een extreem emotionele eenheid waarin grenzen vervaagd zijn) en in emotionele vervreemding (gezinsleden zitten zo vast in hun positie, dat iedere beweging naar emotioneel samenzijn geblokkeerd is).

In de "power"-dimensie zijn de extremen een tirannieke dwangsituatie (waarin geen van de leden toegestaan wordt te doen, te kiezen en zelfs te denken wat men wil) en totale vrijheid van de gezinsleden te doen wat men wil (met als mogelijk gevolg schending van overeengekomen gezamenlijke doelen).

Afstandsregulatie in de "meaning"-dimensie kan uitmonden in te sterke nadruk op de gedeelde betekenissen enerzijds (absolute conformiteit wordt gevraagd) en in te sterke nadruk op de niet-gedeelde betekenissen, al of niet relevant bevonden, anderzijds (dit kan resulteren in een gevoel van isolatie of van irrelevantie van gezinsleden of delen van het gezin ten opzichte van de rest van het gezin).

Wanneer we deze extreme oplossingen in gezinsregulatie in de doeldimensies over elkaar heen projecteren zien we een grote gelijkenis met de kluwen- en los-zand-gezinnen, zoals die door Minuchin beschreven worden.

In tabel 2.2 presenteren wij de gelijkenis tussen de behandelde typologieën. De typen van Kantor en Lehr kunnen niet zonder meer in dit schema ondergebracht worden; zij representeren namelijk de *idealën* die

gezinnen nastreven, terwijl de andere auteurs in hun typen het *functioneren* van gezinnen beschrijven. Wij hebben alsnog geprobeerd de richting waarin de typen van Kantor en Lehr ontsporen aan te geven (zie pijlen in de tabel; het "random" type past ons inziens in ontspoorde vorm niet meer in het schema, het heeft zich opgeheven). Type 8 wordt met name in de onderzoeksliteratuur veelvuldig geassocieerd met gezinnen van schizofrenen. Een dergelijk gezinstype lijkt kinderen met ernstige psychotische of psychosomatische symptomen voort te brengen. Type 3 schijnt vaak gedragsproblemen bij kinderen voort te brengen in de vorm van antisociaal gedrag of delinquentie, en type 1 wordt geassocieerd met gezinnen, waarin geen van de gezinsleden symptomen vertoont.

Tabel 2.2 Overzicht van gezinstypologieën en hun overeenkomsten

<i>Typen</i>	<i>Minuchin</i>	<i>Reiss</i>	<i>Wertheim</i>	<i>Kantor en Lehr</i>
1	normaal	omgevingsgevoelig	open, geïntegreerd	
2			open, tamelijk geïntegreerd	open; bij ontsporing
3	los zand	afstandgevoelig	naar buiten open, niet geïntegreerd	"random"; bij ontsporing →
4			naar buiten open, pseudo-geïntegreerd	
5			intern open, geïntegreerd	
6			intern open, tamelijk geïntegreerd	gesloten; bij ontsporing
7			gesloten, gedesintegreerd	
8	kluwenachtig	consensusgevoelig	gesloten, pseudo-geïntegreerd	

Conclusie

Ondanks het feit dat deze typologieën met verschillende doeleinden en via andere wegen tot stand gekomen zijn, zijn er dus aanzienlijke overeenkomsten. Hoewel de typen van Kantor en Lehr ("open", "closed" en "random") met hun verschillend homeostatisch ideaal en de daarbij behorende wijze van ontsporing niet geheel terecht in het vergelijkende schema opgenomen zijn, menen wij aannemelijk te hebben gemaakt, dat alle genoemde auteurs in feite een soortgelijk continuüm van gezinnen proberen te overspannen. Empirisch onderzoek tenslotte heeft, hoewel nog spaarzaam, materiaal aangedragen dat wijst in de richting van het bestaan van dergelijke typen in de realiteit.

In de volgende paragraaf zullen we voornamelijk aan de hand van de typologie van Minuchin ingaan op afgrenzingsprocessen in gezinnen en de samenhang tussen deze processen en de differentiatie van de individuele gezinsleden.

2.4. Afgrenzingsprocessen in gezinnen en differentiatie van het zelf

Afgrenzingsprocessen in gezinnen vinden wij met name belangrijk, omdat een adequate interne en externe afgrenzing een bijdrage levert aan het optimaal realiseren van de intermenselijke doelen. Hiervoor vinden we steun bij verschillende auteurs. In hun uiteenzetting van gezinssystemen stellen Kantor en Lehr (1976) dat de informatie die door een gezinssysteem verwerkt wordt een afstandregulerende informatie is: "We believe that family systems seek to attain their goals by continuously informing their members what constitutes a proper or optimal distance as relationships among members, and among members and specific events, become established and fluctuate." (p. 12). Bakker en Bakker-Rabdau (1974) beschrijven hoe intermenselijke doelen als veiligheid, vrijheid en identiteit gerealiseerd worden door een adequaat beheer en een adequate verdediging en verwerving van iemands territoria. Territorium definiëren zij dan als *dát* stuk leven, dat iemand als zijn bezit ervaart, dat hij controleert, waar hij initiatief neemt en bevoegd is, en waarvoor hij de verantwoordelijkheid aanvaardt. Minuchin (1973b) benadrukt het belang van duidelijke en flexibele grenzen tussen gezinsleden en/of subsystemen vooral in verband met de ontwikkeling van het identiteitsgevoel van de gezinsleden.

Afgrenzingspatronen in gezinnen definiëren we als steeds terugkeren-

de interactiepatronen tussen individuen en/of subsystemen, waarbij het al dan niet toekennen en erkennen van elkaars territorium, bewust of onbewust, aan de orde is. Territorium is dan niet alleen letterlijk, geografisch bedoeld, maar vooral in de betekenis van eigen gevoelens, gedachten en meningen van de gezinsleden, een eigen handelingsterrein waar men zelfstandig kan opereren, eigen waarden, wensen en verwachtingen. Met andere woorden, afgrenzingspatronen zijn de gezinsstrategieën, bezien in het licht van de territoria die zij scheppen en herscheppen voor ieder gezinslid, de mogelijke subsystemen en het gezin als geheel. In de actiecomponent van de strategieën worden de afgrenzingsprocessen zichtbaar.

De territoria die ieder gezinslid binnen het gezinssysteem toebe-deeld krijgt, staan in directe functie tot de realisering van de fundamentele intermenselijke doelen. Het is daarbij van wezenlijk belang voor ieder gezin een goede verhouding te vinden tussen onderlinge afhankelijkheid en autonomie van de individuele gezinsleden. Men zal steeds met elkaar in onderhandeling moeten over gemeenschappelijke en individuele subdoelen. Bij de extreme gezinstypen die Minuchin onderscheidt, het kluwen- en het los-zand-gezin, is die verhouding scheefgetrokken. In het kluwengezin is men te afhankelijk van elkaar geworden, het eigen territorium van de gezinsleden wordt bedreigd. In de los-zand-gezinnen functioneert ieder in zijn onschendbare eigen wereldje en is men nog maar ternauwernood tot een gevoelsmatig contact in staat. In deze typen gezinnen zijn de transactiepatronen niet functioneel meer, ze leiden niet meer tot de gestelde individuele en/of gezinsdoelen. Minuchin spreekt in dit verband van chronische grensproblemen.

De idee van "kluwen"- en "los-zand"-gezinnen werd het eerst geopperd in het werk van Minuchin e.a. "Families of the Slums" (1967), een verslag van een onderzoek naar transactiestijlen van gezinnen met delinquente kinderen uit de lage inkomensgroepen. De gezinnen van deze kinderen schenen in de bovengenoemde categorieën uiteen te vallen. In de los-zand-gezinnen leek het erop dat nagenoeg iedere structuur of ordening en autoriteit afwezig was. De banden tussen de gezinsleden waren zwak of ontbraken. Reacties van gezinsleden op elkaar kwamen traag en leken in een vacuüm te vallen. Er was weinig aandacht van gezinsleden voor elkaar. Opvallend was de geïsoleerde positie van de moeder, haar gemis aan betrokkenheid op de andere gezinsleden, haar onmogelijk-

heid contact te maken met de buitenwereld en steun van buiten te mobiliseren. De interacties van de kinderen varieerden van gelijktijdig met dezelfde activiteiten bezig zijn, zonder enige vorm van onderling contact, tot activiteiten ogenschijnlijk bedoeld om de moeder respons te ontlokken. Maar zelfs bij toename van acting-out gedrag leek dit niet geïnspireerd door een behoefte aan onderling contact tussen de gezinsleden. Als geheel gaven deze gezinnen de indruk van "... an atomistic field; family members have long moments in which they move as in isolated orbits, unrelated to each other. They act as parts of a system so loosely interlocked that it challenges the clinician's notion that a change in one part of a system will be followed by compensatory changes in other parts." (Minuchin e.a., 1967, p. 354).

De kluwengezinnen daarentegen lieten een hechte verbondenheid tussen de leden zien. "Their quality of connectedness is such that attempts on the part of one member to change elicit fast complementary resistance on the part of others." (Minuchin e.a., 1967, p. 358). Karakteristiek in deze gezinnen was de onmiddellijke reactiviteit van de gezinsleden onderling, hun voortdurende manoeuvres om met elkaar in verbinding te blijven, waarbij de meeste van deze manoeuvres controlerende activiteiten van de moeder weerspiegelden of er een reactie op waren. Opvallend was, in tegenstelling tot de los-zand-gezinnen, de onmiddellijke responsiviteit van de moeder en haar bezorgdheid over verlies van controle over haar kinderen. Voorts zag men steeds terugkerende machtsconflicten en "runaway"-escalaties onder de gezinsleden. De macht van de man, indien aanwezig, werd sterk door de vrouw onder controle gehouden.

Reeds in 1959 werd een soortgelijk type als het los-zand-gezin beschreven door Hess en Handel. Deze onderzoekers bestudeerden 33 gezinnen uit een niet-klinische populatie zeer intensief met behulp van de case study-methode. Uit deze onderzoekspopulatie presenteerden zij 5 gezinnen, die in hun wijze van interacteren ieder een cluster van gezinnen vertegenwoordigden. Het gezin dat als representant van de groep "disconnected" gezinnen uitgezocht was, wordt onder andere als volgt beschreven: "In one sense the Littleton family is fragmented; individual members go their separate ways, and there is relatively little communality of emotional worlds or overlap in the routine of their daily lives. In another sense, the family is tightly bound together with affective ties and mutual needs so intense, that avoidance of intimacy

and contact has emerged as a protective necessity." (Hess en Handel, 1974, p. 119). En "The Littletons offer a fragmented pattern of family goals and standards. .... The goals that any one member has for another are typically not the goals the other has for himself. .... The data suggest that the family feels it is not working together as a unit toward group objectives." (p. 129).

Op het thema van de gezinstypen is later voortgeborduurd door onderzoekers als Reiss en Wertheim (zie paragraaf 2.3.), en menig auteur heeft er in publikaties op gereflecteerd. Hofman (1975) bijvoorbeeld beargumenteert, dat een los-zand-gezin in zo'n extreme vorm als Minuchin e.a. beschrijven niet kan bestaan. Zijn standpunt is dat een zo weinig gestructureerd gezin snel verweven zal raken met instituties uit de omringende wereld, die als een soort vervangende "enmeshed" structuur gaan functioneren met hulpverleners als surrogaatouders of -familieleden. De discussie omtrent het los-zand-gezinstype is, vergeleken met het kluwengezinstype, nog nauwelijks gevoerd. Het kluwengezin leek aanvankelijk ook meer het sociaal systeemmodel te benaderen, het weerspiegelde namelijk in extreme mate wat Haley (1963) omschrijft als de eerste wet van de menselijke relaties: "When one person indicates a change in relation to another, the other will act upon the first so as to diminish and modify that change." (p. 189). Men zou kunnen zeggen dat er in deze gezinnen teveel morfostase is. Bij de los-zand-gezinnen lijkt deze wet nauwelijks van toepassing, morfostatistische tendenzen lijken hier te ontbreken. Het beroep op de morfogenetische eigenschappen is daarentegen zeer groot: het gezin is zo zwak gestructureerd dat het een gemakkelijk slachtoffer wordt van allerlei buitengezinsinvloeden, die van de individuele gezinsleden zoveel aanpassing vragen, dat het gezin het risico loopt uiteen te vallen. Een feit is dat over gezinnen met een kluwenachtige structuur veel meer bekend geworden is, met name door het onderzoek in gezinnen van schizofrenen. (Wynne e.a., 1958; Lidz e.a., 1965; Hoover, 1965; Scott en Ashworth, 1967; Mishler en Waxler, 1968).

Aanwijzingen voor het bestaan van een kluwenachtige gezinsstructuur zijn volgens Minuchin en andere structuralisten te vinden in een *verzwakking van de grenzen*, die het subsystemen mogelijk moeten maken te functioneren. Apart van de individuele gezinsleden willen we als belangrijke subsystemen noemen het partner-, het ouder- en het kinder-

substelsysteem.

Het is van belang dat partners kunnen functioneren zonder inmenging van ouders of kinderen. Zij moeten zich als het ware in een eigen territorium kunnen terugtrekken om aan elkaars behoefte aan emotionele steun tegemoet te kunnen komen. Als de grenzen om het partnersubstelsysteem ondoordringbaar zijn geworden kan het substelsysteem door isolatie onder spanning komen te staan. Als de grenzen te zwak zijn kan dit een voortdurende inbreuk op de privacy betekenen door kinderen, familie en anderen.

Het oudersubstelsysteem impliceert een of meer kinderen, wier aanwezigheid specifieke eisen stelt aan de partners als ouders. Ouders moeten een zodanige band met de kinderen instandhouden dat hun functioneren als partners geen gevaar loopt. Tevens moet het oudersubstelsysteem zich steeds aanpassen aan de toenemende eisen van autonomie van de kinderen. Door toenemende contacten van het kind met de buitenwereld worden nieuwe waarden en verwachtingen in het gezin geïntroduceerd, die conflicten kunnen opleveren tussen ouders en kinderen. Deze conflicten kunnen niet alleen de relatie tussen ouders en kinderen beïnvloeden, maar ook, bijvoorbeeld in geval van zwakke grenzen, de interacties in het partnersubstelsysteem aantasten.

Het kindersubstelsysteem tenslotte moet beschermd worden tegen inmenging van ouders en andere volwassenen. Kinderen hebben, evenals volwassenen, recht op privacy en eigen interessen. Afhankelijk van hun ontwikkelingsfase hebben ze verschillende behoeften, eigen waarde-systemen en andere cognitieve vaardigheden dan volwassenen. Voorts hebben ze ruimte nodig om te experimenteren met relaties met leeftijdgenoten; in het eigen gezin liggen hiervoor meestal de eerste mogelijkheden.

Resumerend, in gezinnen met een kluwenachtige structuur zien we vaak dat de grens tussen kerngezin en gezinnen van oorsprong niet goed wordt gehandhaafd; of de grens tussen ouders en kinderen wordt veelvuldig doorkruist; de rollen tussen ouder en partner zijn niet goed gedifferentieerd, zodat noch het partner-, noch het oudersubstelsysteem goed kan functioneren; de kinderen worden niet aangesproken op basis van leeftijd of rijpheid, zodat het kindersubstelsysteem niet bijdraagt aan het socialisatieproces.

Een andere aanwijzing voor een kluwenachtige gezinsstructuur is het ontbreken van stabiele coalities in het gezin, *het onvermogen van gezinsleden om gedurende langere tijd in een dyade te functioneren*, door

Bateson (1967) de "infinite dance of shifting coalitions" genoemd. Minuchin (1973a) illustreert dit onvermogen aan de hand van een gezin met een kind met een psychosomatische ziekte, waarin conflictoplossing uit de weg werd gegaan door het gebruik van een derde partij: "Dyadic transactions rarely occurred. They become triadic or group transactions that promoted a sense of vagueness and confusion in all family members. The other parent or a sibling joined the critic or the criticized. The original issue would be diffused, to start through a similar sequence, to be similar unresolved." (p. 248).

Een volgende aanwijzing voor een kluwenachtige gezinsstructuur is het *gebrek aan differentiatie tussen de individuele gezinsleden*. Dit doet denken aan de door Bowen (1965) gebruikte term "undifferentiated family ego mass" en aan de term "intersubjective fusion" van Boszormenyi-Nagy (1965). Op dit punt willen we uitvoerig ingaan om aan te geven hoe een niet-gedifferentieerd gezinssysteem zijn perfecte afspiegeling vindt in niet-gedifferentieerde gezinsleden.

Stierlin (1974) stelt vast dat gemis aan generatie- en geslachtsgrenzen in gezinnen vaak hand in hand gaat met een andere differentiatiestoornis, namelijk in het vermogen en de bereidheid van gezinsleden om hun gevoelens, behoeften en wensen tot uitdrukking te brengen. We citeren: "Only by differentiating and articulating our feelings and motivations can we understand them, assert them, and take responsibility for them, and can we individuate, separate and grow. But just such crucial differentiation and articulation of needs and motives was found lacking in many homeostatically deadlocked families." (p. 283).

Bowen gebruikt de term "ongedifferentieerde gezinsbrij" om die emotionele toestand van een gezinssysteem aan te duiden, waarin de gezinsleden zó van elkaar afhankelijk zijn geraakt dat ieders identiteit ernstig gevaar loopt. Bij deze term denkt hij aan een samengesmolten cluster van ego's van gezinsleden met een gemeenschappelijke ego-grens. We zullen dit eerst toelichten. Bowen (1972) deelt mensen in op een schaal die het differentiatieniveau van het zelf aanduidt. Het basisniveau van het zelf van een persoon wordt vastgesteld aan de hand van een bepaalde kwantiteit ik-standpunten, zoals: "Dit is mijn overtuiging; dit is wat ik ben, wie ik ben en wat ik wil doen of niet wil doen". Over dit basis-zelf valt niet te onderhandelen in relatiesystemen, dat wil zeggen het verandert niet onder dwang of bij de bedoeling om goed-

keuring van anderen te verwerven. Daarnaast is er het pseudo-zelf, dat bestaat uit een grote hoeveelheid feiten, geloven en principes, verworven in relaties met anderen bijvoorbeeld om de eigen positie ten opzichte van anderen te verstevigen, of om goedkeuring te verwerven. Met dit pseudo-zelf kan gemarchandeerd worden. Het is dit pseudo-zelf dat fuseert met anderen op wie men emotioneel betrokken is. Hoe minder gedifferentieerd een persoon is (minder basis-zelf, meer pseudo-zelf), des te meer is zijn "zelf" emotioneel samengesmolten in een "gemeenschappelijk zelf met anderen" ("undifferentiated ego mass"). Het niveau van zelfdifferentiatie bepaalt dus de mate van emotionele fusie met anderen.

Emotionele fusie in een gezin ("fusion") geeft uitdrukking aan een bedrieglijk gevoel van verbondenheid tussen de gezinsleden. In de meest extreme vorm vinden we dit in symbiotische relaties, waarin het overheersende gevoel dat overgedragen wordt, is: "Ik kan niet leven zonder jou". In gezinnen met een schizofreen kind bereikt de emotionele fusie tussen vader, moeder en dit kind een maximum aan intensiteit. Theoretisch is fusie in een bepaalde mate in ieder gezin aanwezig, behalve in die gezinnen waarin de gezinsleden een totale emotionele rijpheid hebben bereikt. Hoe groter echter de mate van fusie tussen de gezinsleden, hoe meer energie aangewend moet worden om het emotionele systeem in evenwicht te houden, want het gevoel van veiligheid van het gefuseerde gezinslid is afhankelijk van het gedrag van de andere gezinsleden met wie hij zich gefuseerd voelt. Ik-posities worden vermeden, dus ook confrontaties met de grenzen van de individuele persoonlijkheid, waardoor het unieke van ieder gezinslid vervaagt. In stress-situaties houdt iedere communicatie tussen gefuseerde personen triangulatie in, dat wil zeggen men betreft een derde partij (of object) in de communicatie, die als bemiddelaar of afleider gaat functioneren. Hierdoor wordt eveneens een confrontatie met de grenzen van de persoon vermeden.

Wanneer mensen emotioneel gefuseerd zijn is elke verandering in de één een bedreiging voor de ander. Want fusie houdt immers in dat de emotionele veiligheid van de een afhankelijk is van de constantheid in de relatie met de ander. De bedreigde persoon reageert op verandering van de ander met angst, boosheid of ziekte. Voor het ontstaan hiervan wordt de verantwoordelijkheid afgewenteld op de ander, de initiator van de verandering: "Het is jouw schuld", of "Jij maakt me ziek". Bij sterke fusie

neemt de initiator die verantwoordelijkheid op zich en keert terug naar zijn vroegere positie, waardoor het evenwicht weer hersteld wordt. Mensen die emotioneel gefuseerd zijn leven dus in homeostatische systemen. Hoe sterker de fusie, des te rigider functioneert het systeem of des te smaller zijn de marges rond het zorgvuldig bewaakte evenwicht. Precies deze nauw gereguleerde homeostase vinden we terug in het begrip "enmeshment" van Minuchin. Klugman (1976) stelt zelfs dat de middelen van interpersoonlijke regulatie in een kluwenachtig systeem dezelfde zijn als de diagnostische gedragingen van fusie: indringerigheid, triangulatie, grenserving en vermijden van ik-posities. Ieder systeem dat door Minuchin en andere structuralisten "enmeshed" genoemd wordt zal daarom "fusion" zoals bedoeld door Bowen laten zien, en ieder systeem dat bestaat uit mensen die emotioneel gefuseerd zijn zal een kluwenachtige structuur vertonen.

2.5. Gezinnen met kinderen met gedragsproblemen versus "normale" gezinnen en hun afgrenzingsprocessen

Bovenstaande aanhef roept onmiddellijk de vraag op: wanneer noemen we gedrag van een kind problematisch, of wat is niet-problematisch, ofwel "normaal" of "gezond"? Voorop moeten we stellen dat een gezin, waarin geen van de kinderen gedragsproblemen vertoont, niet per definitie een "gezond" gezin is. Dit is eerstens afhankelijk van het gezondheidsbeeld dat men hanteert, en voorts kan een gezin andere uitdrukingsvormen gevonden hebben voor haar "ongezondheid" of kunnen storingen bij gezinsleden zich in een latere fase in de gezinsontwikkeling manifesteren.

Sinds het eind van de vorige eeuw is het begrip normaliteit of geestelijke gezondheid aan wisselende opvattingen onderhevig geweest. Van de hand van Offer en Sabshin (1974) is een historisch overzicht verschenen van theoretische en klinische concepten die onder andere in de verschillende gedragswetenschappen en in de psychiatrie ten aanzien van dit begrip hebben bestaan en nog bestaan. Duidelijk wordt dat "gezondheid" niet begrepen kan worden buiten zijn historische en culturele context (zie ook Blankstein, 1976). Offer en Sabshin proberen een synthese tot stand te brengen tussen de verschillende opvattingen en schetsen enkele functionele perspectieven op het begrip normaliteit. Een van deze perspectieven omvat de traditionele medisch psychiatrische benade-

ring, die normaliteit gelijkschakelt met gezondheid en gezondheid ziet als een bijna universeel verschijnsel. In deze visie wordt gedrag als binnen normale grenzen beschouwd wanneer manifeste pathologie afwezig is. Men concentreert zich aldus op definiëringen van pathologie, waarbij gedrag dat daarbuiten valt als "normaal" of "gezond" overblijft. In een ander perspectief wordt normaliteit opgevat als een (statistisch) gemiddelde; te hoge en te lage waarden duiden pathologie of afwijkingen aan. Dit perspectief wordt, behalve in biologisch en psychologisch onderzoek, weerspiegeld in het werk van sociologen als Merton. Zij labelen de centrale waarden van de maatschappij als "normaal" en beoordelen gedrag als afwijkend wanneer het differentieert ten aanzien van deze normen. Hoewel we in ons onderzoek een dergelijke beperkte definitie van gezondheid als werkhypothese zullen moeten nemen (bijv. de controle-groep van "normale" gezinnen), voelen we de meeste verwantschap met de door Offer en Sabshin beschreven richting die normaliteit beschouwt in termen van een transactioneel systeem. In deze opvatting wordt benadrukt dat "normal behavior is the end result of interacting systems, that change over time." (Offer en Sabshin, 1974, p. 108). Voorstanders van deze richting benadrukken vooral dat normaliteit bezien moet worden vanuit het standpunt van progressie in de tijd.

Belangrijk in ons concept van normaliteit of geestelijke gezondheid is verandering. Het is geen statische toestand. Gezondheid impliceert voor ons dat een individu in staat is zijn situatie (situationele en intermenselijke context) te definiëren met betrekking tot de doeleinden die hij nastreeft, en daar vorm aan weet te geven; en vooral, dat hij in staat is deze situatie te herdefiniëren ingeval ze hem niet tot zijn doelen voert. Door zijn situatie van een andere, authentiekere betekenis te voorzien en dienovereenkomstig te handelen is het individu in staat te veranderen, zich te ontwikkelen. Een van de fundamentele intermenselijke doelen, door Kantor en Lehr als "meaningdimension" aangeduid, omvat een individuele en een groepscomponent, te weten eigen, apart willen zijn, onderscheiden van anderen, én ergens bij willen horen. Voor ons gezondheidsconcept impliceert dit bovendien, dat een individu weet te onderscheiden tussen de betekenis, die zijn intermenselijke context voor de anderen daarin heeft, én de betekenis, die hij zelf aan zijn situatie toeschrijft; en dat hij de vrijheid heeft, zonedig, te kiezen voor zijn eigen betekenis of die van de groep (gezin

etc.) en aldus te handelen. Wij zouden willen stellen dat de kracht van een "gezond" gezin bestaat in het mogelijk maken en laten bestaan van die vrijheid.

2.6. De onderzoekshypothese

Een adequate afgrenzing in gezinnen, zo stelden wij in paragraaf 2.4., leidt tot realisering van de fundamentele intermenselijke doelen. Welnu, afgrenzingsprocessen in gezinnen weerspiegelen ons inziens de zojuist genoemde vrijheid van het individuele gezinslid om te kiezen voor zijn eigen betekenis of die van het gezin (en die vrijheid noemen wij een voorwaarde voor "gezond" functioneren). De vorm waarin en de middelen waarmee men de fundamentele intermenselijke doelen probeert te realiseren worden overwegend bepaald door de cultuur en de overheersende samenlevingsverbanden van de maatschappij waarin men leeft. Deze zijn aan gestage veranderingen onderhevig. Samenvattend luidt ons standpunt dus, dat de "gezonde" mens de vrijheid moet verwerven en bezitten om zijn situatie te herdefiniëren en dat hij hierin niet belemmerd moet worden door de sociale systemen waarvan hij deel uitmaakt.

Hoewel biologische, psychische en omgevingsfactoren eveneens belangrijke blokkades kunnen vormen in het ontwikkelingsproces van mensen, willen we in verband met de focus van dit onderzoek, *interne gezinsprocessen*, alleen ingaan op die belemmeringen, die voortvloeien uit het functioneren van het gezin als sociaal systeem. Rigide, homeostatische gezinssystemen geven geen ruimte aan het individuele gezinslid om zijn situatie te herdefiniëren, want verandering in een van de delen van het systeem is zeer bedreigend, en wordt kost wat kost tegengewerkt. Kluwengezinnen zijn zulke rigide, homeostatische systemen, die met hun verwaagde interne grenzen nauwelijks of geen ruimte laten aan de gezinsleden om hun eigen onderscheiden betekenis aan hun situatie toe te kennen. Individuele gezinsleden worden als het ware gevangen gehouden in de betekenis die anderen aan hun interactionele context toekennen. Los-zand-gezinnen zijn verstarde in hun verhoogde interne afgrenzing en in de voortdurende aanpassingspogingen van de individuele gezinsleden aan invloeden van buiten. Er is nauwelijks het besef van een "wij", alleen een "ik". De vrijheid van het individu te kiezen tussen de eigen en de gezinsbetekenisverlening is een farce, aangezien er geen gezinsbetekenis bestaat. Aan de voorwaarden tot het realiseren van een keuzevrijheid van indivi-

duale gezinsleden wordt in beide typen gezinnen niet voldaan. Een gezin met min of meer duidelijke, maar vooral flexibele grenzen geeft gezinsleden die ruimte wel.

Kinderen met gedragsproblemen worden door ons gezien als kinderen, die systematisch geen toegang verkrijgen tot een van de fundamentele intermenselijke doelen. De gehanteerde gezinsstrategieën zijn niet effectief met betrekking tot de behoeftenbevrediging van het betreffende kind. Zijn behoeften zijn ondergeschikt gemaakt aan het functioneren van het gezinssysteem. Het symptomatische gedrag is te zien als een poging van dit kind alsnog toegang te krijgen tot het gemiste en begeerde doel.

Onze veronderstelling is nu, dat dysfunctionele gezinsstrategieën in de vorm van versterkte afgrenzingsprocessen (actie-aspecten van de strategie) symptoomgedragingen bij kinderen kunnen oproepen. Deze afgrenzingsprocessen zullen het hoofdthema van het hiernavolgend onderzoek uitmaken.

De verschillen, die wij verwachten aan te treffen tussen gezinnen met kinderen met gedragsproblemen en "normale" gezinnen zijn onder andere gelegen in respectievelijk versterkte en flexibele afgrenzingsactiviteiten in deze gezinnen.

De afgrenzingsprocessen worden geoperationaliseerd in hoofdstuk 4. Hierbij vormen de aanwijzingen van Minuchin en andere structuralisten voor het bestaan van een kluwenachtige gezinsstructuur (zie paragraaf 2.4.) de belangrijkste leidraad. De onderzoeksvariabelen vallen uiteen in de zogenaamde structurele variabelen - omvattend vervaging conform verhoging van de binnengezinsgrenzen en onvermogen tot dyadische interacties - én in de zogenaamde individuele variabelen, die focussen op gedifferentieerde beleving door gezinsleden van zichzelf en van de anderen in het gezin. Voorts zullen we aandacht besteden aan enige kwalitatieve aspecten van gezinsinteracties in termen van de doeldimensies. Aangezien bij het maken van een onderzoeksplan het operationaliseren en het besluiten tot een bepaald onderzoeksontwerp, in al zijn praktische en organisatorische consequenties, gelijktijdige activiteiten zijn, is onze keuze om in hoofdstuk 3 eerst het onderzoeksontwerp te laten volgen arbitrair.

---

3. ONDERZOEKSONTWERP, STEEKPROEF EN EXPERIMENTELE PROCEDURE

Het onderzoek richt zich op gezinnen met een kind met gedragsproblemen en gezinnen met "normale" kinderen. Tijdens een experimentele zitting zijn aanwezig de beide ouders, het kind met gedragsproblemen en een ander kind uit het gezin. Audio- en video-opnamen van gezinsdiscussies naar aanleiding van door het gezin uitgevoerde taken vormen de basisgegevens voor dit onderzoek.

3.1. Onderzoeksontwerp

In een onderzoek als dit, waar het erom gaat fundamentele interactieprocessen op het spoor te komen, die juist zichtbaar zijn in gezinnen met een kind met gedragsproblemen, is de behoefte aan een controlegroep van gezinnen evident. Onze belangrijkste vraag: zijn gezinnen met kinderen met gedragsproblemen met betrekking tot interne afgrenzingsprocessen verschillend van "normale" gezinnen, kan slechts beantwoord worden tegen de achtergrond van kennis over het functioneren van normale gezinnen. De laatste decennia zijn door systeemgerichte gezinstherapeuten en onderzoekers vele verklaringsmodellen aangedragen voor gezond en pathologisch functioneren van gezinnen, maar er is weinig, middels onderzoek, geverifieerde kennis omtrent "normale" gezinsinteractiepatronen. Evenmin is in de praktijk van de hulpverlening veel expliciete kennis aanwezig omtrent het functioneren van niet-pathologische gezinnen, omdat deze groep zich eenvoudigweg niet aandient. Onze interesse gaat dan ook evenzeer uit naar "normale" alswel naar "probleem"-gezinnen.

De noodzaak van controlegezinnen is aanvankelijk vooral onderkend door diegenen, die zich in de vijftiger en zestiger jaren bezighielden met onderzoek in gezinnen met schizofrenen. Niet alleen "normale" gezinnen werden als controle ingeschakeld, ook gezinnen met andere ziekten of stoornissen bij kinderen. Morris en Wynne (1965) vergeleken gezinnen met schizofrene kinderen met gezinnen met neurotische kinderen. Stabenau e.a. (1965) bekeken of gezinnen met schizofrene kinderen in hun stijl van interacties verschilden van gezinnen met delinquente kinderen. Mishler en Waxler (1968) vergeleken drie groepen gezinnen met

elkaar: gezinnen met een kind, bij wie de schizofrenie zich over een lange tijdsperiode ontwikkeld heeft, gezinnen met een kind met een recent ontwikkelde schizofrenie, en "normale" gezinnen. In het onderhavige onderzoek wilden we antwoord krijgen op de vraag in hoeverre gezinnen met een kind met gedragsproblemen met betrekking tot afgrenzingsprocessen verschillen van "normale" gezinnen. Het ontwerp omvat bijgevolg één controlegroep van "normale" gezinnen.

Als eerste criterium voor de selectie van gezinnen hanteren we dus het al dan niet aanwezig zijn van een kind met gedragsproblemen. Als tweede criterium hebben we ingevoerd de aanwezigheid van een "normaal" kind, dicht in leeftijd bij het probleemkind. Hierdoor is het mogelijk te onderzoeken of de interactie tussen ouders en probleemkind systematisch verschilt van de interactie met het niet-probleemkind.

3.2. De onderzoekspopulatie

3.2.1. *Steekproefoverwegingen vanuit het begrip "gedragsproblemen"*

Bij onze afbakening van gezinnen met kinderen met gedragsproblemen hebben we bewust een verbreding van de definiëring van gedragsproblemen voorgestaan, in plaats van ons te beperken tot zeer specifieke categorieën, zoals bijvoorbeeld schizofrenie of delinquent gedrag, waarop tot nu toe voornamelijk het accent heeft gelegen in vergelijkend gezinsinteractie-onderzoek.

Met name Minuchin geeft voer voor een verbreding door te stellen dat rigide triades kunnen voorkomen in gezinnen met kinderen met gedragsmoeilijkheden (1973b, p. 139), hiermee implicerend dat een veel breder scala van gedragsproblematiek geassocieerd kan worden met een gezinsstructuur, waarin de grenzen vervaagd of verstard zijn. Voorts stelt hij in zijn theorie dat ieder gezin ergens op het continuüm van functioneren van grenzen geplaatst kan worden tussen de twee extremen van te vage grenzen en te starre grenzen. Daarbij zullen het juist de gezinnen zijn, die dichtbij de extremen geplaatst worden, die in tijden van stress symptoomontwikkeling te zien zullen geven bij een geïdentificeerde patiënt, in vele gevallen een kind met - van geval tot geval - wisselende symptomen.

Bestaande classificatiesystemen voor gedragsproblemen - waarvan de indeling van de World Health Organization wellicht nog de beste is - blijken in de praktijk niet zo erg te voldoen en minder eenduidig te zijn

dan zich aanvankelijk laat aanzien. Bovendien is het diagnostisch proces onderhevig aan de perceptuele variaties van de beoordelaars. Vervolgens, of men een bepaald gedrag als problematisch bestempelt, is in belangrijke mate afhankelijk van de tolerantiedrempel van de directe omgeving.

Bovenstaande overwegingen hebben ons doen besluiten tot een globale benadering van gedragsproblemen, waarbij een centrale plaats wordt toegekend aan de subjectieve beleving van dat gedrag door personen in de directe omgeving. Gedragsproblemen van een kind omschrijven we dan als volgt:

- Voorop staat dat een kind gedrag vertoont dat niet beantwoordt aan de wensen, normen, waarden of verwachtingen van personen in de omgeving, met wie dit kind te maken krijgt. Tevens moet men dit gedrag als niet te hanteren, als problematisch ervaren en benoemen. "Men", gaat zijn aan meestal de ouders, maar vaak ook de buurt, de familie, de school.
- Dit "afwijkende" gedrag en het als problematisch ervaren daarvan (of het nu aanvankelijk gaat om door het kind in het systeem ingebrachte stress die niet gehanteerd kan worden, of om projectie door de ouders), zal een zekere tijdsperiode moeten duren alvorens het zijn betekenis heeft gekregen in het geheel van gezinsinteracties, en in dysfunctionele patronen is verankerd. Deze overweging is van belang omdat we slechts dan de verwachte verschillen tussen "probleem"-gezinnen en controlegezinnen in onderzoek eventueel zichtbaar kunnen maken.
- Om nu de stap van theorie naar praktijk te kunnen maken het volgende: opvallend aan onze definitie van gedragsproblemen is dat het gaat om de betekenis die dit gedrag voor anderen heeft, "afwijkend" en niet te hanteren. Het kan zijn dat het label "afwijkend" vanuit het systeem zelf waar het kind een onderdeel van is, gegeven wordt ofwel van buiten dat systeem komt. Dit onderscheid bleek vruchtbaar voor onze steekproefgedachten. In tabel 3.1 wordt een schema gepresenteerd waarin dit onderscheid als twee dimensies waarop geoordeeld kan worden, verwerkt zit. Het dient ter opsporing van die gezinnen, die voldoende "pathologie" waarborgen om een relatie te kunnen ontdekken tussen gedragsproblemen van een kind en eventueel dysfunctioneren van het gezin. Het gaat er niet om gezinnen in dit schema in te delen op en uitspraken te doen over hun al dan niet "gezond" zijn. Als derde selectie criterium nu stellen we voor: ouders hebben in verband met het probleemgedrag van

Tabel 3.1 Gezinnen, ingedeeld naar subjectieve ervaring en labeling door de omgeving m.b.t. een kind met gedragsproblemen

Gezin ervaart zichzelf als:	Kind en gezin worden extern gelabeld als:	
	<i>problematisch</i>	<i>niet-problematisch</i>
<i>problematisch</i>		
- door het functioneren van meer gezinsleden	1	4
- door het functioneren van het kind	2	5
<i>niet-problematisch</i>	3	6

hun kind de eerste stap naar een instelling voor geestelijke gezondheidszorg gezet, al dan niet beïnvloed door personen buiten het gezin. Het eerste en tweede criterium zijn formele criteria; met dit laatste criterium, de klacht van het gezin, stappen we van theorie naar praktijk. We veronderstellen daarbij dat, wanneer een gezin in verband met het probleemgedrag van een kind hulp vraagt, aan de eerste twee formele criteria is voldaan. De klacht van een gezin, omgezet in een vraag om hulp, beschouwen we dus als een waarborg voor de opgevatte ernst en duur van de situatie.

De vraag is nu, welke gezinnen komen we tegen bij een hulpverleningsinstelling en welke geven de meeste kans op het vinden van de veronderstelde verschillen in interactiepatronen in vergelijking met "normale" gezinnen? Voor het beantwoorden van deze vraag hanteren wij het schema. In principe kunnen we de categorieën 1 tot en met 5 tegenkomen:

1. Dit betreft gezinnen die het probleem tussen of bij verschillende (of alle) gezinsleden lokaliseren. Alleen als de vraag om hulp primair gericht is op het als problematisch ervaren gedrag van een bepaald kind, zijn deze gezinnen geschikt voor het onderzoek.
2. Dit betreft gezinnen die de problematiek lokaliseren in een bepaald kind, gezinnen met een geïdentificeerde patiënt. Deze gezinnen zijn bij uitstek geschikt voor het onderzoek.
3. Dit zijn gezinnen die problemen ontkennen; ze zeggen: "Ik weet niet waarom we hulp nodig hebben, maar de huisarts (het schoolhoofd, enzovoorts) heeft gezegd dat we maar eens moesten gaan praten...". Deze gezinnen zijn door externe instanties of personen gestuurd. Het zijn

vaak ook gezinnen die slechts eenmalig contact hebben met hulpverleningsinstanties en die niet bereid of gemotiveerd zijn verder nog iets te ondernemen. Het kunnen ook gezinnen zijn (eventueel behorend tot een subcultuur) die door bijvoorbeeld school, buurt als problematisch bestempeld worden, in de zin van onaangepast aan de heersende normen. Zelf ervaart zo'n gezin zich niet als problematisch, behalve dan misschien in die zin, dat het botsen van eigen normen en heersende maatschappelijke normen op den duur als stress ervaren kan gaan worden. Deze categorie gezinnen is geschikt voor het onderzoek, maar zij zullen zich niet gemakkelijk tot deelname laten verleiden.

4. Indien de hulpvraag in deze gezinnen primair gaat in de richting van het bijstellen van het gezamenlijke functioneren, dat alleen zij zelf als problematisch beschouwen, zijn deze gezinnen niet geschikt voor ons onderzoek.

5. Deze gezinnen vragen om bijstelling van het functioneren van een kind dat alleen door gezinsleden als problematisch ervaren wordt. Het kan zijn dat een kind thuis, in het gezin problematisch gedrag vertoont en de omgeving niets bemerkt; het kan ook zijn dat de ouders nogal angstige mensen zijn die zich niet opgewassen voelen tegen bepaalde gedragingen van hun kind(eren) die anderen heel gewoon zouden vinden. In beide gevallen zijn deze gezinnen geschikt voor het onderzoek omdat de ouders in verband met voor hen problematisch gedrag van een of meer van hun kinderen de eerste stap naar een hulpverleningsinstantie gezet hebben.

Onze conclusie is dat gezinnen uit de categorieën 2, 3 en 5 het meest geschikt zijn om als onderzoekspopulatie te dienen. Voorts om de relatie tussen gezinsinteractie en gedragsproblemen mogelijk te kunnen vaststellen is het noodzakelijk onze omschrijving van gedragsproblemen te zuiveren van gedragsmoeilijkheden, die eventueel mede verklaard kunnen worden vanuit cerebrale stoornissen van het kind of andere lichamelijke of geestelijke handicaps.

3.2.2. *Selectiecriteria*

Om in de "experimentele" groep te kunnen worden opgenomen moest een gezin aan de volgende voorwaarden voldoen:

- Aanwezigheid van niet te hanteren en als probleem ervaren gedrag van een kind, waarbij men *voor dit gedrag* een eerste stap naar een hulpver-

leningsinstelling gezet heeft en waarbij met grote zekerheid wordt aangenomen (eventueel na onderzoek), dat geen cerebrale afwijkingen in dit gedrag een rol vervullen. Gezinnen met gehandicapte kinderen worden uitgesloten van deelname.

- Aanwezigheid van een niet-probleematisch kind, in leeftijd dicht bij het probleemkind.

Om in de controlegroep te kunnen worden opgenomen, moest een gezin aan de volgende vereisten beantwoorden:

- Afwezigheid van probleemgedrag in bovengenoemde zin bij de kinderen.
- Afwezigheid van manifeste pathologie bij alle gezinsleden gedurende de laatste vijf jaar, dat wil zeggen geen van de gezinsleden mocht een hulpverleningscontact of voorgeschiedenis hebben bij instanties voor geestelijke gezondheidszorg, evenmin als een chronisch lichamelijk lijden. Dit criterium is niet gesteld ten aanzien van de "probleem"-gezinnen. Een theoretische overweging hierbij is dat in gezinnen waarin dysfunctionele interactiepatronen de overhand hebben, het niet uitgesloten kan worden dat meer gezinsleden dit tegelijkertijd of alternerend in lichamelijke en/of psychische symptomen vertalen. Ook in de praktijk van de gezinsbehandeling komt men frequent een uitgebreide, over meer gezinsleden gespreide historie van symptomen tegen, naast symptoomverschuiving die zich vooral tijdens de behandeling voordoet. (Achteraf is gebleken dat in één gezin de moeder een opname in een psychiatrisch ziekenhuis achter de rug had.)

Overige selectiecriteria

Willen we tot valide uitspraken komen op basis van de bevindingen, dan is het van belang die factoren uit te schakelen, die naast dysfunctionele gezinsinteractie mede oorzaak kunnen zijn voor het optreden van een probleemkind in een gezin. Maar we verkeren in de nadelige situatie, dat we slechts weinig factoren kennen, waarbij middels onderzoek is aangetoond dat dit het geval is. Het is dan van het oordeel van de onderzoeker afhankelijk welke factoren hij van voldoende importantie vindt om ze als controlevariabelen op te nemen. Een beperking hierbij wordt vaak opgelegd door overwegingen van praktische haalbaarheid. Tot factoren waarvan wij deels weten uit voorafgaand onderzoek en deels veronderstellen op grond van klinische ervaringen, dat ze invloed kunnen hebben op de experimentele variabele, maar waarvan wij de reikwijdte

niet of niet voldoende kennen, rekenen wij:

1. Het al dan niet volledig zijn van het gezin, zowel in de thuissituatie als bij deelname aan het onderzoek.

- twee ouders; een gezin waarin een van de ouders door dood, scheiding enzovoorts ontbreekt, laat andere interactiepatronen zien dan een twee-oudergezin.

- alle (bestaande) gezinsleden nemen deel; in een situatie waarin bijvoorbeeld twee ouders en twee van de vier kinderen deelnemen, missen we een deel van de gezinsinteractie, waarbij we de consequenties niet kunnen overzien. Dit hield voor ons een beperking in tot het twee-kindgezin. Uit het vooronderzoek bleek namelijk dat observeren van meer dan vier personen in onderzoekstechnische zin niet haalbaar was. (Zie vooronderzoek, paragraaf 3.3.4.).

Het is niet mogelijk gebleken om aan dit criterium vast te houden. Overwegingen van praktische aard - het bereiken van een redelijke steekproefgrootte binnen een periode van een jaar - dwongen ons het twee-oudercriterium óf het twee-kindcriterium los te laten. We besloten uit te breiden naar gezinnen met twee kinderen of meer, waarvan er twee tijdens de experimentele zitting aanwezig zouden zijn. Dus ten gunste van het twee-oudergezin, omdat wij het oudersubstelsel theoretisch van te groot belang vonden om te kunnen loslaten. Wij hebben geen informatie kunnen verkrijgen over eventuele nadelige effecten van deze beslissing. In het merendeel van de tot nu toe gepubliceerde studies die gestoorde en normale gezinnen beoordelen met behulp van de methode van directe observatie (zie voor een overzicht Jacob, 1975), wordt naast de ouders slechts het aangemelde probleemkind in het onderzoek betrokken. Voornamelijk bij de recentere studies zien we vaker dat eveneens een tweede kind participeert. Aanwezigheid van meer kinderen hebben we slechts in een observatie-onderzoek aangetroffen (Riskin en Faunce, 1970b).

2. Biologisch ouderschap. Deze overweging werd vooral beargumenteerd op grond van afwijzing van het alternatief. Adoptie- of pleeggezin-zijn zou een verklaringsgrond kunnen bieden voor het optreden van probleemgedrag van een kind. Een onderzoeksmatige onderbouwing hiervoor hebben wij niet gevonden.

3. Het bij elkaar wonen van beide ouders en deelnemende kinderen. Dat wil zeggen, we wilden geen gezinnen in de steekproef met gescheiden wo-

nende ouders, en geen gezinnen met uit huis geplaatste kinderen (dagbehandeling was wel toegestaan). Observatie van het uit huis geplaatste kind en het achterblijvende gezin tezamen is observeren van een op dat moment ongebruikelijke gezinssituatie. Uit huis geplaatst maakt een kind op een andersoortige wijze deel uit van het gezinssysteem.

4. Leeftijd van de kinderen. Uit de keuze van taken tijdens de experimentele zitting vloeide een benedengrens van 7 jaar voort (zie experimentele procedure, paragraaf 3.3.). Als bovengrens hebben wij 16 jaar gesteld. Dit was een compromis tussen twee typen overwegingen:

- Bevordering van de homogeniteit van de steekproef door uitsluiting van mogelijk storende factoren; met name gezinsfase (zie punt 5) en ontwikkelingsfase van de kinderen zouden kunnen variëren op een manier dat bestaande verschillen tussen experimentele en controle gezinnen versluierd zouden worden. Het invoeren van deze factoren als onafhankelijke variabelen in het onderzoek is niet mogelijk op grond van het geringe aantal gezinnen in de steekproef. Deze overweging pleit voor beperking van de steekproef tot gezinnen met bijvoorbeeld alleen pubers of alleen kinderen uit de latentiefase.

- Beperking van de steekproef tot gezinnen met kinderen uit één ontwikkelingsfase maakt het moeilijker voldoende gezinnen te vinden; aldus besloten we tot een bovengrens van 16 jaar.

5. De gezinsfase. We beperkten ons tot gezinnen in de middenfase met opgroeiende kinderen. Er is dan voldoende historie als gezin en men is nog niet in de periode dat de kinderen het huis verlaten. De maximale huwelijksduur mocht 20 jaar bedragen.

Voorts besloten we de gezinnen uit de controlegroep te matchen met de experimentele groep op een aantal demografische variabelen, waarvan in onderzoek is aangetoond dat zij samenhangen met verschillende patronen van gezinsinteractie. Dit betreft achtereenvolgens:

geslacht van de kinderen (Baxter e.a., 1962; Ferreira, 1963; Ferreira en Winter, 1965; Hetherington e.a., 1971; Mishler en Waxler, 1968);

leeftijd van de kinderen (Ferreira, 1963; Murrel en Stachowiak, 1967; Ferreira en Winter, 1968; Jacob, 1974);

geboorterangorde (Schooler, 1961, 1964; Schooler en Scarr, 1962);

gezinsgrootte en leeftijd van de ouders (Fontana, 1966);

sociale klasse (Baxter en Arthur, 1964; Alkire, 1969; Becker en Iwakami, 1969; Jacob, 1974).

3.2.3. Procedure ter verwerving van de gezinnen

De experimentele groep

Omdat we voor de experimentele gezinnen als voorwaarde gesteld hebben dat zij de stap naar een hulpverleningsinstantie gezet hebben, was de volgende fase die hulpverleningsinstanties te benaderen, die werken met kinderen en hun gezinnen. We beperkten ons tot instanties in een gemeente van plus minus 150.000 inwoners en in de directe omgeving daarvan. De benaderde instellingen zijn ambulante instellingen die zich speciaal richten op de geestelijke gezondheidszorg van kinderen en hun gezinnen, een polikliniek kinderpsychiatrie, orthopedagogische internaten met een dagbehandeling, Z.M.O.K.- en L.O.M-scholen, justitiële instellingen, de gemeentelijke geneeskundige dienst en algemeen maatschappelijk werk. Aan deze instanties schreven wij een brief met uitgebreide informatie omtrent doelstelling en verloop van het onderzoeksproject, met de vraag medewerking te verlenen bij het verwerven van de gezinnen. Na een week belden wij de betreffende instelling op met de vraag hoe zij tegenover ons verzoek stonden. (Meestal moest er dan nog teamoverleg plaatsvinden, waarna wij op afgesproken data opnieuw belden.)

In dit telefonisch contact ontmoetten wij twee soorten reacties. Een open informerende houding ten aanzien van dit soort onderzoek, met in beginsel de bereidheid mee te werken. Het resultaat was dan een afspraak voor mondeling overleg met meestal het volledige, soms een afvaardiging van het hulpverleningsteam. De andere reactie was er een van onmiddellijk aanvoeren van een aantal redenen waarom de betreffende instelling niet mee kon werken. Vaak werd ons niet de kans gegeven om door meer informatie geheel of gedeeltelijk bezwaren weg te nemen. Soms kregen wij de indruk dat de instelling, dat wil zeggen de woordvoerder, dit ten sterkste wilde voorkomen. Op de inhoud van de bezwaren komen wij straks nog terug.

Op de daaropvolgende afspraak bij de instellingen werd aanvullende informatie gegeven over de achtergrond, doelstellingen en setting, waarbinnen dit onderzoek plaats zou vinden. Als tweede punt werden de criteria besproken, waaraan een gezin moest voldoen. Deze volgen hieronder:

- Het gaat om gezinnen, waarin een kind als probleem gepresenteerd wordt bij deze instelling.
- Het gaat om kinderen, die niet lijden aan cerebrale stoornissen, noch anderszins gehandicapt zijn.

- Volledige gezinnen, met twee kinderen of meer.
- Ouders zijn biologische ouders.
- Leeftijd van de kinderen van 7 tot 16 jaar.
- Huwelijksleeftijd van de ouders maximaal 20 jaar.
- Alle gezinsleden moeten thuis wonen.
- In geval van gezinstherapie, in het begin van de behandeling.

Als derde punt werd de procedure van contact maken met de gezinnen voorgelegd. Ons voorstel was, met name om de privacy van de gezinnen te garanderen, dat de instelling zelf het onderzoek zou introduceren bij de in aanmerking komende gezinnen. Deze introductie zou ondersteund moeten worden met een brief van de instelling en een brief van de onderzoekers, waarin aan het gezin om medewerking aan het onderzoek gevraagd werd en in het kort werd uitgelegd wat deelname in zou houden. Bij deze brieven zou nog een gefrankeerde retour envelop meegegeven worden. Aan het gezin zou verzocht worden om een antwoordstrook aan de instelling terug te sturen. Vervolgens zou de instelling naam en adres aan ons doorgeven. Afhankelijk van de soort instelling zouden de brieven met de post verstuurd of persoonlijk overhandigd kunnen worden. Dit laatste met dien verstande, dat niet meer informatie over het onderzoek gegeven zou worden dan in de brieven was vermeld. Als een gezin te kennen gaf, dat het mee wilde doen aan het onderzoek, zouden wij het gezin thuis bezoeken om eventuele vragen te beantwoorden, om te vertellen dat en waarom er video-opnamen gemaakt zouden worden van de gezinsbijeenkomst, en om een concrete afspraak te maken. Dit bezoek thuis zou worden gedaan door twee onderzoeksmedewerksters, die tevens de proefleiders zouden zijn bij de gezinssessie. Met deze voorgestelde procedure kon iedere deelnemende instelling accoord gaan. Na dit overleg was het verder aan de instelling om contact te leggen met de gezinnen. Voorts kwam uit dit overleg de behoefte naar boven een maatregel te nemen ter bescherming van de gezinnen tegen onbedoeld gebruik van de audio-visuele registratie van de gezinssessie, hetgeen uitmondde in een contract tussen onderzoeker en gezin.

De beweegredenen van de instellingen, die niet op ons verzoek om medewerking ingingen, zijn in enkele categorieën onder te brengen:

1. Het onderzoek werd gezien als iets dat ingrijpt in de relatie cliënt(gezin)-instelling, c.q. hulpverlener:

- men was bang dat het onderzoek zou interfereren met de door de in-

stelling, c.q. hulpverlener gehanteerde benadering van het kind of het gezin;

- men had geen behoefte aan kritiek op de therapeutische benaderingswijze;
- men was bang het contact met het kind of het gezin te verliezen;
- men was bang dat door het onderzoek problemen losgeweekt zouden worden bij gezinnen, waar noch het gezin, noch de betreffende instantie om gevraagd hebben. Dit werd vooral door de schoolhoofden verwoord. Zij bleven dan met de problemen zitten en zagen weinig mogelijkheden er iets aan te doen;
- in dezelfde lijn ligt dat men bang was voor terugslag naar oud gedrag, dat wil zeggen probleemgedrag van de kinderen.

2. De volgende categorie bezwaren had te maken met beschermen van de kinderen en gezinnen:

- de privacy van de gezinnen moest gewaarborgd worden;
- men wilde de gezinnen niet benaderen, want "deze gezinnen zijn al zo overbelast", "deze mensen hebben het al zo moeilijk, wij kunnen ze niet ook dat nog aandoen", en "ze hebben al met zoveel verschillende instanties te maken". Een meermalen in dit verband gehoorde opmerking: "laat deze kelk aan hen voorbijgaan".

3. De derde categorie omvatte ervaringen opgedaan met ander onderzoek:

- men werd overbelast met vragen om aan onderzoek mee te werken, met name van studenten;
- men had zeer slechte ervaringen met onderzoek (zie eerste categorie);
- de instelling heeft er zelf meestal niets aan.

4. De laatste categorie had te maken met tijdgebrek aan de kant van de instelling, veel vacatures, de medewerkers overbelast, men is met veranderingen bezig. Kortom men had er op dat moment geen tijd voor.

Aldus verkregen wij toch de medewerking van 8 instellingen, waarvan er 6 in de loop van één jaar 21 gezinnen leverden. Om praktische redenen van planning en begroting was het niet mogelijk de fase van werving te verlengen. Gedurende dat jaar passeerden veel meer gezinnen die aan onze criteria voldeden de intake van deze instellingen, maar om velerlei redenen werden deze gezinnen niet voor het onderzoek uitgenodigd. We noemen als belangrijkste: de interne organisatie van de instelling; de problematiek van kind en gezin wordt door de hulpverlener als te ernstig opgevat of het contact als te broos ervaren om dit nog te be-

Tabel 3.2 Overzicht van de matching van experimentele en controlegezinnen

EXPERIMENTEEL										CONTROLE													
GEZ. NR.	LEEFTIJD				KINDEREN				SOC. EC. MIL.		GEZ. NR.	LEEFTIJD				KINDEREN				SOC. EC. MIL.			
	Ouders		Kinderen		Sexe		Rang ¹⁾					Aan- tal	Ouders		Kinderen		Sexe		Rang			Aan- tal	
	Va	Mo	ok	jk	j=1	m=2	ok	jk					Va	Mo	ok	jk	j=1	m=2	ok				jk
01	38	31	8	7	1	1	1*	2	2	5	31	38	39	7	6	1	1	1	2	2	4		
04	39	32	10	8	2	1	1	2*	3	2	34	42	43	11	9	2	1	1	2	3	4		
06	43	39	16	10	1	2	2	3*	3	1	19	47	39	17	13	1	2	1	2	3	1		
09	39	31	11	7	1	1	1	2*	3	2	35	41	42	10	9	1	1	1	2	4	4		
12	41	39	14	11	1	2	1*	2	3	5	30	44	37	11	10	1	2	1	2	3	4		
13	41	35	11	8	2	2	1	2*	2	4	24	37	31	11	9	2	2	1	2	2	4		
15	42	46	14	12	1	2	1*	2	2	6	14	48	44	11	10	1	2	1	2	2	5		
17	34	36	10	8	2	1	1	2*	3	4	02	38	37	12	9	2	1	1	2	3	4		
18	43	40	14	13	1	1	3	4*	7	4	47	52	52	14	12	1	1	8	9	10	4		
20	41	40	15	11	2	1	1	2*	4	2	11	41	39	15	11	2	1	2	3	3	6		
23	48	44	13	11	1	1	2	3*	3	1	07	46	38	14	13	1	1	2	3	3	2		
25	38	35	12	7	2	2	1*	2	2	4	21	37	34	11	7	2	2	1	2	2	4		
26	39	38	12	10	1	2	1*	2	2	2	05	43	31	10	8	1	2	1	2	2	2		
28	32	33	12	10	1	2	1*	2	4	3	10	32	32	12	8	1	2	1	2	3	2		
32	45	44	11	9	1	1	1*	2	2	6	40	42	43	13	9	1	1	1	2	2	4		
37	38	36	10	7	2	1	1*	2	2	2	08	36	37	9	8	2	1	1	2	2	2		
39	35	33	10	7	2	2	1*	2	2	3	18	39	39	9	7	2	2	1	2	2	4		
42	45	49	13	11	1	1	1*	2	2	5	22	47	42	14	12	1	1	1	2	2	4		
44	44	39	11	8	1	1	1	2*	2	2	29	40	39	12	8	2	2	1	2	2	3		
49	48	50	15	12	2	2	3	5*	6	4	27	48	47	15	13	2	2	4	5	5	2		
50	49	47	9	7	2	2	1	2*	2	6	03	39	39	9	8	2	2	1	2	2	5		

1) * in de kolom Rang geeft aan welk van de kinderen de geïdentificeerde patiënt is.

Voor sociaal-economisch milieu is gehanteerd de I.T.S.-beroepenklapper, Nijmegen, 1971.

lasten met een dergelijk verzoek; én, eenvoudig vergeten. De verdeling van de gezinnen over de verschillende instellingen is als volgt: polikliniek kinderpsychiatrie, 13; M.O.B.'s, 2; J.P.D., 2; orthopedagogisch internaat, 1; Z.M.O.K. school, 1; G.G. en G.D., 2.

De controlegroep

Voor de verwerving van de controlegezinnen verkregen we de medewerking van huisartsen in dezelfde gemeente en omgeving. Huisartsen leken ons het meest geschikt om gezinnen op "gezondheid" te herkennen, enerzijds vanwege hun patiëntenmorbiditeitsregistratie en anderzijds vanwege hun centrale positie in de gezondheidszorg, waardoor hen praktisch alle informatie over hun patiënten uit de overige echelons bereikt. Uit de patiëntenbestanden werd voor ieder experimenteel gezin een controlegezin geselecteerd aan de hand van het algemene criterium (zie paragraaf 3.2.2.), en aan de hand van de matchingscriteria leeftijd, geslacht en geboorteplaats van de kinderen, gezinsgrootte en sociaal-economisch milieu. Het verzoek van de huisarts aan het gezin om deelname aan het onderzoeksproject, en de rest van de procedure tot en met de afspraak met het gezin, verliep op dezelfde wijze als bij de instellingen ten aanzien van de experimentele gezinnen.

Om de 21 controlegezinnen bij elkaar te krijgen werden 55 gezinnen aangeschreven. Het percentage gezinnen dat weigerde (60%) was over alle praktijken ongeveer gelijk verdeeld. Vijf praktijken met middelgrote tot grote patiëntenbestanden werden geheel doorgeploegd en waren net toereikend om het gewenste aantal van 21 gezinnen vol te maken. Tabel 3.2 geeft een overzicht van de experimentele en controlegezinnen, alsmede het resultaat van de matching.

3.2.4. Mogelijkheden tot generalisatie en interpretatie

Het inperken tot een zorgvuldig afgebakende populatie heeft tot doel de resultaten eenduidig te kunnen interpreteren. Op deze wijze kwamen wellicht het merendeel van de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen (in die gemeente, gedurende dat jaar) niet in aanmerking voor deelname aan dit onderzoek: veel gezinnen waren niet volledig, het probleemkind was uit huis geplaatst, kinderen waren te jong, enz. De onderzoekspopulatie vertegenwoordigt dus slechts een beperkt deel van de bestaande populatie gezinnen met "probleem"-kinderen om generalisatie mogelijk te maken. Daarbij moeten we dan wel steeds de door ons omschreven ka-

rakteristieken van de gezinnen in gedachten houden. Over het geheel genomen is de reikwijdte en de generaliseerbaarheid van bevindingen zoals de onze - het aantreffen van niet-toevallige verschillen tussen gezinnen met en zonder kinderen met gedragsproblemen - afhankelijk van de mate waarin men erin geslaagd is "confounding" uit te sluiten (Mishler en Waxler, 1968; Blalock, 1961). Wij hebben dit geprobeerd door enerzijds de criteriumvariabele duidelijk af te bakenen en door middel van de additionele controlevariabelen en anderzijds met behulp van matching.

Tot zover de bewust gekozen inperking van de populatie. We blijven echter zitten met het feit dat de instellingen die de gezinnen leverden, niet representatief zijn voor het brede scala van instellingen die kinderen met gedragsmoeilijkheden hulp bieden of herbergen. Hierop komen wij in het volgende hoofdstuk bij het formuleren van de onderzoekshypothesen uitvoerig terug. We moeten onze generalisatie dus eveneens inperken naar voornamelijk die gezinnen die tot de eventuele cliëntèle van een polikliniek kinderspsychiatrie en de A.G.G.Z.-instellingen behoren en dan nog tot die gezinnen, die volgens hulpverleners in aanmerking komen voor een verzoek tot deelname én dat zelf ook willen.

Een nadeel met betrekking tot de interpretatie van de onderzoeksresultaten dat voortvloeit uit de aard van het type onderzoek - ex post facto experiment, retrospectief - is dat we geen gevolgtrekkingen kunnen maken met betrekking tot oorzaak-gevolg relaties. Bij het samenstellen van de onderzoekspopulatie hebben we echter, door de experimentele variabele zo zuiver mogelijk af te bakenen, de mogelijkheden aanzienlijk vergroot om de etiologische betekenis van het gezinsinteractiegebeuren voor de gedragsproblemen van het kind te achterhalen.

3.3. De experimentele procedure

In de experimentele procedure maakten we gebruik van verschillende taakopdrachten aan het gezin met als doel een stimulans tot interactie te geven. Audio- en video-opnamen van de gezinsinteractie vormden de basisdata van het onderzoek.

3.3.1. *Structurering van de experimentele situatie*

Het ontwikkelen van de experimentele procedure werd geleid door de volgende overwegingen:

- We moesten een situatie creëren, die het soort data produceert rele-

vant voor onze theoretische uitgangspunten, dat wil zeggen, we moesten van het gezin een interactie-sample verkrijgen waarbinnen de bepalende interactiepatronen zouden kunnen optreden.

- Vervolgens moesten we die aspecten uit de situatie weren, die door de twee groepen gezinnen verschillend ervaren konden worden. Dus een en dezelfde situatie creëren voor alle gezinnen, met als enig doel onderzoek en niet behandeling.

Deze overwegingen leidden tot structurering van de situatie in de keuze van taakopdrachten aan het gezin, en tot standaardisering van de situatie.

De taken moesten aan de volgende voorwaarden voldoen:

1. Stimulans tot interactie zijn; bovendien moeten de verschillende taken ook verschillende stimuli tot interactie geven, in die zin dat steeds andere subsystemen van het gezin in werking gezet worden.

2. Uitvoerbaar zijn binnen de beperkingen die de onderzoeksituatie oplegt; het gaat om twee typen beperkingen:

- het onderzoek staat los van hulpverlening wat opzet en uitvoering betreft, dat wil zeggen de onderzoekers gaan geen hulpverlener-cliënt relatie aan met het gezin; daar echter de gezinssessie geen onderdeel is van een gezinsbehandeling, betekent dit dat alle taken die een therapeutische uitwerking nodig zouden kunnen hebben (werken met projectief materiaal, "sculpting", gezinstekeningen maken) niet geschikt zijn voor ons doel;

- praktische zaken zoals bijvoorbeeld het beperkte bereik van de videocamera, waardoor de mobiliteit van de gezinsleden sterk ingeperkt wordt; ook in tijd zijn de mogelijkheden begrensd: veel meer dan een uur moet een gezinssessie niet duren. De suggestie van Lange c.s. (1975 om het gezin een paar keer te laten komen, lijkt ons gezien de moeite die wij - maar ook Lange c.s. getuige hun opmerking hierover - hebben met het verzamelen van voldoende probleemgezinnen niet realistisch; binnen een therapeutische relatie zou het gemakkelijker zijn het gezin vaker te observeren.

3. De taken moeten begrijpelijk en enigszins aantrekkelijk zijn voor alle leden binnen één gezin, maar ook voor gezinnen uit verschillende sociale lagen; ze moeten daarom qua inhoud dicht bij de werkelijkheid van alledag in het gezin liggen.

4. De taken moeten aansluiten bij de operationalisering van de variabe-

len; wanneer het bijvoorbeeld gaat om het functioneren van het oudersysteem in relatie tot het kindsysteem, moet er niet een taak gegeven worden die voornamelijk op het partnersysteem inspeelt.

Na screening van de onderzoeksliteratuur van de laatste tien jaren op geschikte taken, hebben we aan de hand van bovengenoemde vereisten drie verschillende gezinstaken opgesteld, die samen met de wachttijd vooraf en de pauze halverwege de vijf observatiefasen vormen.

Standaardisering van de situatie werd als volgt gerealiseerd:

- dezelfde taken voor alle gezinnen
- volgens een vast tijdschema
- in dezelfde ruimte, ingericht voor audio-visuele registratie en observatie door een eenrichtingsspiegel
- met twee vaste proefleiders, die rouleerden per gezin
- met dezelfde mondelinge instructies
- en de proefleider liet telkens na de instructie per taak het gezin alleen om de taak uit te voeren.

De taken worden hieronder beschreven:

Maak-een-plan-taak

Als eerste opdracht werd het gezin gevraagd in acht minuten samen een plan te maken dat ze als gezin gezamenlijk kunnen uitvoeren. De instructie luidde: "Voor het volgende onderdeel willen we u vragen samen een plan te maken dat u als gezin met z'n allen kunt doen. Het moet iets zijn wat jullie allemaal leuk vinden en waar ieder van jullie tevreden mee is. U krijgt hiervoor acht minuten de tijd". Dezelfde of soortgelijke taken zijn reeds eerder in gezinsonderzoeken gebruikt door Terrill en Terrill (1965); Watzlawick (1966); Haley (1964); Murrell en Stachowiak (1967); Riskin en Faunce (1970a); Lewis e.a. (1971); Leighton e.a. (1971); Jacob en Davis (1973); Aarsen e.a. (1973); N.U.H.I. (1976).

Verander-taak

Als tweede opdracht kreeg het gezin de volgende instructie: "Als ieder van jullie één ding zou kunnen veranderen bij zichzelf en bij de andere gezinsleden, wat zou je dan veranderen? U krijgt hiervoor tien minuten de tijd". Voor de duidelijkheid werd deze instructie tweemaal gegeven. Deze taak is overgenomen uit een gezinsvragenlijst gebruikt door Drechsler en Shapiro (1963) in een gezinsinteractie-onderzoek en

heeft verwantschap met taken van Minuchin (1967) en Watzlawick (1966), die op persoonlijke differentiatie binnen het gezin toegespitst zijn.

De Strodtbeck-procedure; vragenlijst en discussie

Als derde taak pasten wij de zogenaamde Revealed Difference Techniek toe, zoals die door Strodtbeck (1951) ontwikkeld is. De bedoeling hiervan is, mensen te laten praten over onderwerpen, waarvan tevoren gebleken is dat zij het er niet over eens zijn. Deze vorm van structureren van de situatie is in zeer veel gezinsinteractie-onderzoek toegepast, o.a. door Caputo (1963); Farina en Dunham (1963); Cheek (1964); Mishler en Waxler (1968) en Schuham (1970). Wij werkten deze taak als volgt uit: In het begin van de zitting werd de gezinsleden een serie vragen voorgelezen die zij individueel met ja of nee moesten beantwoorden op een door ons daartoe gemaakt antwoordformulier. De antwoordformulieren werden door de proefleider meegenomen, waarna de tweede proefleider er drie vragen uitkoos waar het gezin over zou gaan praten:

- als eerste discussiepunt een vraag waar vader en moeder verschillend op geantwoord hadden en de kinderen het eens waren met moeder;
- als tweede discussiepunt een vraag waarop vader en moeder verschillend geantwoord hadden en de kinderen het eens waren met vader;
- als derde discussiepunt een vraag waarop vader en moeder het eens waren en de kinderen het oneens waren met vader en moeder.

De vragenlijst bestond aanvankelijk uit 20 vragen, gedeeltelijk bestaande vragen (Mishler en Waxler, 1968; Lange c.s., 1975) indien nodig aangepast aan de Nederlandse situatie en leeftijd van de kinderen, en gedeeltelijk zelfbedachte vragen. De vragen hadden betrekking op geschreven en ongeschreven regels en normen die tussen ouders en kinderen onderling van belang zijn. Na een proefonderzoek hebben we de lijst wat veranderd; de vragen die bij drie van de vier proefgezinnen discrimineerden bleven gehandhaafd, vier nieuwe vragen werden toegevoegd zodat het totale aantal vragen van de tweede versie op 16 kwam te liggen. Ons bezwaar dat de eerste lijst te lang was, werd hiermee ondervangen. De lijst is als bijlage toegevoegd (bijlage 3.1.).

Als derde opdracht kreeg het gezin de op de hierboven genoemde wijze geselecteerde onderwerpen één voor één voorgelegd met de instructie: "Uit de lijst die ik u aan het begin heb voorgelezen, hebben we drie onderwerpen uitgezocht waarover u het niet met elkaar eens bent. Het is de bedoeling dat u over die onderwerpen samen praat en probeert om het

eens te worden met elkaar. U krijgt voor iedere vraag vijf minuten de tijd. Als u het eerder met elkaar eens bent geworden, geeft u dan een tik op de ruit dan kom ik terug en leg u de volgende vraag voor. Hier komt de eerste vraag ....".

Wachttijd en pauze

In een onderzoek van Lange c.s. (1975) naar communicatiepatronen in gezinnen met een agressief kind bleek de, in de gezinssessie ingelaste, pauze de enige observatieperiode te zijn die verschillen liet zien tussen aangemelde en niet-aangemelde gezinnen. Zij veronderstellen dat de gezinsleden tijdens de pauze meer "natuurlijk" gedrag vertonen dan tijdens de andere perioden, omdat de pauze de minst gestructureerde periode is en daardoor de veronderstelde verschillen tussen aangemelde en niet-aangemelde gezinnen zichtbaar worden. Deze aanwijzing is ons inziens belangrijk genoeg om rekening mee te houden in onze experimentele opzet. Wij hebben daarom relatief veel van de totale observatietijd ingeruimd voor "taakloze" perioden. De moeilijkheid is echter, dat het gezin verwacht dat het wat moet doen of moet praten, en dat de gezinsleden zich niet op hun gemak zullen voelen, wanneer ze zomaar aan hun lot worden overgelaten. Dan zou er van "natuurlijk" gedrag weinig sprake meer zijn. Er moet dus een goede reden zijn voor de structuurloze tijd en zo'n periode mag niet te lang duren. We kozen voor drie minuten wachttijd vóór de sessie en een pauze van tien minuten na de tweede taak.

De wachttijd werd ingeleid met de woorden: "Gaat u vast zitten daar (de proefleider wijst naar de vier gemakkelijke stoelen), ik moet nog even weg een paar dingen regelen voor we kunnen beginnen. Wacht u even, ik ben zo terug en dan zal ik u uitleggen wat de bedoeling is". Het gezin had dan nog geen enkele instructie gehad en wist niet méér van het onderzoek dan in de uitnodigingsbrief vermeld stond en besproken was tijdens het maken van de afspraak. In het contact met het gezin vooraf was besproken dat er video-opnamen gemaakt zouden worden van de sessie. Het gezin werd echter niet expliciet gezegd dat de video-apparatuur al ingeschakeld was tijdens de wachttijd. De instructie voor de pauze was als volgt: "U kunt nu even pauzeren en wat gebruiken. Hier heeft u limonade en koeken. Kunt u zelf inschenken? Ondertussen ga ik alles klaar maken voor het volgende onderdeel. Gaat uw gang".

Opmerkingen over de taken in het licht van de opgestelde criteria

Met betrekking tot de gestructureerdheid van de situatie waarin het gezin door de opdrachten gebracht werd, beschouwen wij de wachttijd en pauze als de minst structuur aanbiedende situatie en de Strodbeck-procedure als de meest structuur gevende opdracht. De verander-taak en de maak-een-plan-taak nemen een tussenpositie in. We hielden zo rekening met het idee van Lange c.s. (1975) dat teveel structuur vanuit de opdracht verschil tussen aangemelde en niet-aangemelde gezinnen zou kunnen verdoezelen.

Met betrekking tot het criterium, verschillende stimuli tot interactie geven, veronderstellen we dat de maak-een-plan-taak het gehele gezinssysteem in beweging zet; dat de verander-taak de gezinsleden in dyadische relaties stelt; dat de Strodbeck-procedure, zoals wij die uitwerkten, het kind-, ouder- en partnersysteem in beweging zet. Middels de verander-taak wordt expliciet geprobeerd persoonlijke differentiatie in de afgrenzing zichtbaar te maken (zie paragraaf 4.1.2.).

Wat betreft de uitvoerbaarheid van de taak binnen de onderzoekssituatie en de begrijpelijkheid van de opdracht voor het gezin hebben we ons gebaseerd op onze eigen indrukken tijdens gezinssessies in een proefonderzoek en op de reacties van de gezinnen die hieraan meededen, tijdens en direct na de sessie. Deze waren bevredigend en versterkten ons idee dat onze opzet realistisch was, zowel vanuit het gezin bekeken als vanuit het onderzoeksdoel.

Voor een chronologische beschrijving van de gehele experimentele procedure (het draaiboek) wordt verwezen naar bijlage 3.2.

3.3.2. Ruimte en apparatuur

De gezinssessies werden gehouden in een gebouw van de universiteit, in een kamer van ongeveer 6m x 6m, die aan een zijde voorzien is van een éénrichtingsdoorkijkspiegel. Vanuit de er achterliggende observatieruimte kon de kamer in zijn geheel goed overzien worden. De kamer was functioneel ingericht, maar zó, dat de sfeer van zakelijkheid wat was weggenomen. Er stonden vier gemakkelijke stoelen in een halve kring rond een ronde lage tafel, met de open helft van de kring naar de doorkijkspiegel. Langs de drie wanden zonder spiegel stonden vier tafeltjes plus stoelen afzonderlijk opgesteld ten behoeve van het invullen van de Strodbeck-vragenlijst. Ter aankleding van de ruimte stond er een bak

met planten, stonden er planten in de vensterbank, lag er een kleed op de vloer en lagen er wat tijdschriften en andere "huiskamerfruitseltjes". Het geheel was zô opgesteld dat het de gezinsleden moeilijk was gemaakt om uit het beeld van de videocamera te verdwijnen als ze zich door de kamer verplaatsten.

De sessies werden opgenomen met behulp van een video-cassetterecorder en een extra bandrecorder. Hierbij stond voorop dat het gezin tijdens de sessie zo weinig mogelijk geconfronteerd moest worden met onze technische hulpmiddelen. In de kamer waar het gezin zat, hingen alleen twee microfoons vanuit het plafond. Deze waren via een mengpaneel verbonden met het video-opname-apparaat en de bandrecorder. Mengpaneel, video-cassetterecorder, bandrecorder, monitor en videocamera stonden opgesteld achter de doorkijkspiegel in de observatieruimte, onzichtbaar voor het gezin. De camera is ontworpen om door de spiegel heen op te nemen. Alle gezinsleden werden steeds gelijktijdig in beeld gehouden en er werd niet in- of uitgezoemd. Het ging ons immers niet om een mooie of interessante videofilm, maar om op zo objectief mogelijke wijze vast te leggen wat er gebeurde. Inzoemen en dergelijke houdt altijd een subjectieve keuze in ten aanzien van wat relevant is om opgenomen te worden. Om de gezinssessies precies volgens schema te laten verlopen werd voor de duur van de taken met een stopwatch gewerkt. De gehele sessie werd in video-opnamen vastgelegd, met uitzondering van de afname van de vragenlijst.

3.3.3. *Proefleiders*

Bij iedere gezinssessie waren drie medewerkers aanwezig: Proefleider 1 onderhield het contact met het gezin en gaf instructie. Proefleider 2 bleef achter de spiegel. Zij bediende de apparatuur en selecteerde de drie discussie-onderwerpen voor de Strodtbeck-taak. Zij beheerde de stopwatch en gaf aan wanneer proefleider 1 weer naar het gezin moest voor verdere instructies. Een van de onderzoekers (steeds dezelfde) was aanwezig om onverwachte dingen op te vangen, om het contact met het gezin na de sessie af te ronden (hierbij werd tevens aan het gezin de gelegenheid geboden een deel van de video-opname te bekijken), en om een globale indruk te krijgen van het functioneren van de diverse subsystemen in het gezin (waarvan notities werden gemaakt). Als proefleider 1 en 2 fungeerden vrouwelijke doctoraal studenten in de

orthopedagogiek. Zij waren beurtelings proefleider 1 en 2. Voorts legden zij het eerste contact met de gezinnen en maakten met hen de definitieve afspraak. Na zowel schriftelijke als mondelinge instructie hebben zij zich door middel van rollenspelen in hun functies geoefend. Bij deze training werd gebruik gemaakt van video-apparatuur en de doorkijkspiegel.

3.3.4. *Vooronderzoek*

Voorafgaand aan het definitieve onderzoek hebben wij bij wijze van vooronderzoek 4 gezinnen uitgenodigd mee te werken als proefgezinnen aan ons onderzoek. Het ging om twee gezinnen die aangemeld waren bij een instelling voor geestelijke gezondheidszorg vanwege gedragsproblemen met een kind en twee zogenaamde "gezonde" gezinnen. Onze bedoelingen met het proefonderzoek waren enerzijds ervaring opdoen met de opzet van het onderzoek en een controle op de uitvoerbaarheid ervan, anderzijds inschatten van de tijd die voor de verschillende fasen in het onderzoek nodig zou zijn, met name voor het codeerklaar maken van het materiaal.

Wat betreft de apparatuur werd één ding zeer duidelijk: de gezinnen moesten niet groter zijn dan vier personen. Meer dan vier mensen zijn niet op een fatsoenlijke manier op één videobeeld te krijgen; ze zitten dan zo dicht op elkaar dat ze bijna niet kunnen bewegen, wat de onnatuurlijkheid van de situatie erg vergroot. Bovendien bleek het maken van een script van een interactie tussen vier personen al geen eenvoudige zaak, laat staan toen het om meer dan vier personen ging (twee van de vier proefgezinnen bestonden uit zes mensen). Het codeerklaar maken van het materiaal omvatte het uittypen van de bandopnamen van de gezinssessies volgens stricte richtlijnen (gemiddeld 18 uur) en deze getypte afschriften nalopen met behulp van de video-opnamen, ter controle, en ter aanvulling met enkele gegevens (gemiddeld 14 uur). Na deze bewerking kon rechtstreeks op basis van de scripts gecodeerd worden. Onze ervaring met betrekking tot de tijdsduur van deze bewerking komt overeen met die van Mishler en Waxler (1968). In het volgende hoofdstuk komen we nog uitgebreid op deze bewerkingen terug.

4. OPERATIONALISERING VAN DE GEBRUIKTE BEGRIPPEN

4.1. Afgrenzing in gezinnen

We willen beginnen met het continuüm van functioneren van grenzen, zoals door Minuchin (1973b) beschreven, en door ons in hoofdstuk 2 besproken, in herinnering te brengen.

grens- vervaging	"normaal" functioneren van grenzen	grens- verhoging
tussen de individuen en/ of subsystemen (kluwengezinnen)	("normale" gezinnen)	tussen de indivi- duen en/of sub- systemen (los-zand-gezinnen)

Afgrenzingsprocessen in gezinnen bewegen zich tussen twee uitersten: extreme vervaging van binnengezinsgrenzen tot extreme verhoging van deze grenzen. Tussen deze extreme afgrenzingstypen bewegen zich op het brede midden van het continuüm de "normale" gezinnen, waarin er min of meer duidelijkheid is over de grenzen (niet te vaag, waardoor verwarring ontstaat, en niet te star, waardoor geen toegang tot elkaar mogelijk is en onzekerheid opgeroepen wordt) en deze soepel gehanteerd worden (gezinsleden kunnen tot bepaalde hoogte van regels afwijken en grenzen verleggen). Afgrenzing in gezinnen heeft een binnen- en een buitengezinsaspect. Afgrenzing binnen het gezin gaat veelal gepaard met een tegenovergestelde tendens van afgrenzing ten opzichte van de buitenwereld. Onder andere Reiss (1971a en b) heeft in zijn onderzoeken de aandacht op dit laatste aspect gevestigd. Wij hebben er in het bestek van dit onderzoek voor gekozen ons te beperken tot het binnengezinsaspect: de afgrenzing tussen de individuele gezinsleden en de subsystemen.

Van de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen veronderstellen wij dat zij zich meer bewegen in de richting van de uiteinden van het hierboven geschetste continuüm dan de "normale" gezinnen, die wij in het midden plaatsen. Argumenten hiervoor ontleen wij aan de onderzoeksliteratuur, die zich concentreert rond gezinnen met kinderen met psychotische symptomen en, soms tegelijkertijd, rond gezinnen met delin-

quente kinderen (zie paragraaf 2.3.). Wij hebben gedragsproblemen afgebakend als een subjectieve beleving door de ouders van het gedrag van hun kind, dat zij niet meer kunnen hanteren, en waarvoor zij de hulp van een professionele instelling hebben ingeroepen. Uitgaande van een representatieve steekproef uit de (weliswaar ingeperkte) populatie gezinnen met kinderen met gedragsproblemen, hadden wij geen reden om te veronderstellen dat deze groep "probleem"-gezinnen zich slechts aan de ene of aan de andere zijde van het continuüm zou bevinden. Wij hebben dus in onze operationalisering het gehele continuüm proberen te overspannen. Aangezien wij er echter niet in geslaagd zijn aan de verwachting van een representatieve groep "probleem"-gezinnen te voldoen, hebben wij onze hypothesen moeten bijstellen in één richting van het continuüm. Dit zullen we verderop uitvoerig verantwoorden. Bij de nu volgende beschrijving van de operationalisering gaan we nog uit van de oorspronkelijke bedoelingen van het onderzoek: het gehele continuüm overspannen.

Bij onze operationalisering gaan we uit van de aanwijzingen van met name Minuchin voor een kluwenachtige gezinsstructuur (zie paragraaf 2.4.). Uitgaande van de gedachte dat een los-zand-structuur als de tegenpool beschouwd kan worden, zullen we de afgrenzingsvariabelen eveneens als een soort continuüm definiëren, in de trant van: grenzen worden praktisch nooit - af en toe - zeer vaak overschreden. Daarnaast zullen we proberen recht te doen aan bepaalde afgrenzingspatronen waarin niet ieder gezinslid op eenzelfde wijze betrokken is. Dit zullen we eerst toelichten.

De extreme en verstarde vormen van afgrenzing zoals die tot uiting komen in kluwen- en los-zand-gezinnen kunnen zich uitstrekken over alle leden van het gezin, maar zij zullen zich even vaak concentreren in bepaalde subsystemen (hiermee bedoelen wij diverse mogelijke combinaties van gezinsleden). Zo wordt bijvoorbeeld vaak een kluwenachtige structuur aangetroffen tussen moeder en kinderen, terwijl de vader een tamelijk geïsoleerde positie inneemt. Een ander voorbeeld is het gezin met een "adjutant"; een kind krijgt ouderlijke verantwoordelijkheid toegeschoven, maar de delegatie van het gezag is niet duidelijk of expliciet, of de ouders hebben zich praktisch helemaal teruggetrokken uit de ouderlijke rol, en laten het aan het kind over om leiding te geven. In een dergelijk gezin is de grens tussen ouders en dit kind vervaagd.

Een veel voorkomend patroon, dat speciale aandacht behoeft, is de rigide triade. Deze ontstaat als ouders voortdurend hun eigen conflicten proberen op te lossen (of te omzeilen) door steeds eenzelfde kind erin te betrekken. Dat kan verschillende vormen aannemen. Beide ouders kunnen ook hun problemen omzeilen door ze te projecteren in het kind. Ieder deviant gedrag van het kind wordt bekrachtigd. Zo worden de conflicten die zij als partners hebben, gepresenteerd als opvoedingsproblemen en kan de schijnsituatie van harmonie in het partnersubstelsel in stand gehouden worden. Hetzelfde patroon kan zich voordoen door het kind ziek of zwak te noemen, waarbij de partners hun conflicten kanaliseren in de zorg en bescherming rond dit zieke kind (deze gezinnen vallen buiten de onderzoekspopulatie). Naast dit omzeilen door beide ouders - door het kind als zondebok of als patiënt te benoemen - komt ook het patroon voor, dat steeds één ouder het kind aanvalt terwijl de ander het naar zich toetrekt en zo een rigide coalitie vormt met het kind, over de generatiegrens heen, tegen de andere ouder. Genoemde processen resulteren in een vervaging van de grens rond het partnersubstelsel en het aanbrengen van een nieuwe starre grens rond ouders en kind naar de rest van het gezin toe. Al deze patronen komen voor in gezinnen van kinderen met gedragsmoeilijkheden (Minuchin, 1973b).

Aanwijzingen voor verzwakte of verhoogde interne gezinsgrenzen vinden we in de hierna volgende *structurele* kenmerken van het gezin:

De mate waarin de grenzen rond de individuele gezinsleden door anderen overschreden worden, dat wil zeggen de mate waarin gezinsleden elkaars persoonlijke territoria betreden. Daarbij denken we aan de mate waarin men binnendringt in elkaars communicatie, in elkaars gedachten- en gevoelswereld. We citeren Minuchin (1975) met betrekking tot een pathologisch kluwenachtig gezinssysteem: "The boundaries that define individual autonomy are so weak that an individual's life space is impinged on .... Family members also intrude on each others thoughts, feelings, and communications." (p. 1033).

De mate waarin subsystemgrenzen, met name die van het ouder- en het kindersubstelsel, doorkruist worden. Wij denken hierbij vooral aan verstoringen in het handelingsterrein van de kinderen en een overmaat aan leidinggevende en controlerende, beheersachtige activiteiten aan de kant van de ouders, waardoor het eigen handelingsterrein van de kinderen ingeperkt wordt. Deze overmatige leidinggevende en controlerende acti-

viteiten betekenen geenszins dat de leiding of de controle ook effectief zouden zijn. Voorts denken we aan verplaatsing van leidinggevende activiteiten naar een van de kinderen ingeval deze bij de ouders ineffectief zijn.

In kluwenachtige gezinssystemen zien we het volgende beeld, aldus Minuchin (1975): "Subsystem boundaries are weak and easily crossed. As a result, executive hierarchies are confused... Often the children take inappropriately parental roles toward each other." (p. 1033). In het westerse cultuurpatroon ligt de uitvoerende leiding van het gezin in handen van de ouders. Wij willen geen onderscheid maken tussen het aandeel van de vader en dat van de moeder daarin, hoewel het vaak gebruikelijk is om aan de vader het instrumentele en aan de moeder het sociaal emotionele leiderschap toe te schrijven, en hoewel men in schizofrenogene gezinnen vaker (o.a. Lidz, 1965) een rolomkering van de vader en moeder met betrekking tot deze soorten leiderschap heeft geconstateerd. Wij willen alleen een grove scheiding aanbrengen in ouderlijke verantwoordelijkheid en die van de kinderen. Als de kinderen met betrekking tot de gezinstaken de ouderlijke verantwoordelijkheid overnemen of toebedeeld krijgen, is dit voor ons een indicatie voor grensvervaging. In "Families of the slums" constateert Minuchin (1967), dat ouders in de probleemgezinnen vaak "zwakke" leiders waren, soms geassisteerd door een van de kinderen, in tegenstelling tot de controlegezinnen waarin ouders zich "sterke" leiders betoonden. De termen zwak en sterk staan hier voor ineffectief en effectief. Leiderschapsactiviteiten zullen we daarom op twee manieren gaan meten:

1. als structurele variabele: de mate waarin door de gezinsleden leiderschapsactiviteiten ontplooid worden;
2. naar effectiviteit: de mate waarin de ontplooid leiderschapsactiviteiten effectief zijn en er sprake is van assistentie door kinderen.

Als we spreken van leidinggevende activiteiten bedoelen we leiding die betrekking heeft op taakgerichte gedragingen van gezinsleden. Met controlerende, beheersachtige activiteiten bedoelen we een sturen, beheersen van niet specifiek taakgerichte gedragingen van andere gezinsleden. In "Families of the slums" worden door Minuchin met name de moeders (en dit is in ons cultuurpatroon nog steeds voor de hand liggend) in de kluwengezinnen beschreven als degenen die kwantitatief in excessieve mate controleren.

Een volgende structurele aanwijzing voor grensvervaging vinden we in de onmogelijkheid voor gezinsleden om in een dyade te functioneren, ofwel in het vóórkomen van triangulatie. Wij vertalen dit naar de dialoog als verbale interactie. Van grensvervaging is dan sprake wanneer twee willekeurige gezinsleden zich niet in een dialoog kunnen begeven zonder tussenkomst van andere gezinsleden.

Een aanwijzing voor verzwakking van grenzen vinden we, naast de structurele kenmerken, in de mate van fusie tussen de gezinsleden, door ons geoperationaliseerd in enerzijds een gedifferentieerde perceptie van zichzelf en anderzijds in een gedifferentieerde perceptie van anderen in het gezin. Met betrekking tot dit laatste stelt wederom Minuchin (1975): Problems of enmeshment are also reflected in family members poorly differentiated perceptions of each other. Parents asked to tell what they like about each of their children often can speak of them only as a group." (p. 1033). Deze variabelen zeggen iets over hoe het individuele gezinslid zichzelf beleeft in relatie tot anderen en hoe hij anderen waarneemt in relatie tot zichzelf. Ze worden daarom ter onderscheiding van de structurele variabelen aangeduid als *individuele* variabelen.

Bijstelling van de hypothesen met betrekking tot de structurele variabelen

Het lag niet in onze bedoeling de groep gezinnen met een kind met gedragsproblemen in te perken tot gezinnen met kinderen met *specifieke* gedragsproblemen. Inherent aan onze definiëring van probleemgedrag (subjectieve beleving van ouders enz.) is namelijk dat alle mogelijke gedragsproblematiek bij kinderen in onze onderzoekspopulatie van "probleem"-gezinnen vertegenwoordigd zou kunnen zijn. Met deze aanwezigheidskans hebben we gerekend in onze benadering van diverse soorten hulpverleningsinstellingen die zich richten op problematiek met betrekking tot de geestelijke gezondheid (ambulant of met dagbehandeling), in een bepaalde regio in en rond een stad van 150.000 inwoners (MOB's, JPD, orthopedagogische internaten, polikliniek kinderpsychiatrie, ZMOK-scholen, justitiële instellingen, gezinstherapeutische instelling, GG en GD, algemeen maatschappelijk werk). De aanwezigheidskans voor alle soorten gedragsproblematiek was des te belangrijker vanwege aanwijzingen uit de (onderzoeks)literatuur met betrekking tot afgrenzingsproces-

sen: bepaalde afgrenzingsprocessen binnen gezinnen zouden samengaan met delinquent en antisociaal gedrag bij kinderen, andere processen met neurotische en psychotische stoornissen bij kinderen. Gezinnen met delinquente kinderen maken merendeels gebruik van andere hulpverleningskanalen (of worden daarin gelooft) dan gezinnen met psychotische symptomen bij kinderen. En juist van die andere hulpverleningskanalen, met name de justitiële, verkregen wij - om velerlei redenen - geen medewerking.

De assumptie is ons inziens gerechtvaardigd dat door de inperking van de verscheidenheid aan instellingen ook de gedragsproblematiek bij kinderen ingeperkt wordt en wel zo, dat de gedragsproblemen die vanuit de literatuur met een los-zand-gezinsstructuur geassocieerd worden, praktisch geheel ontbreken, terwijl de gedragsproblematiek die geassocieerd wordt met een kluwenachtige gezinsstructuur alle kans heeft vertegenwoordigd te zijn. Voorts is het vanuit de aangehaalde theorieën met betrekking tot gezinstypen zeer aannemelijk te maken, dat het juist de min of meer "kluwenachtige" gezinnen zijn, die met hun verhoogde zorg en aandacht voor elkaar het meest gemotiveerd zullen zijn om hulp van een professionele instelling in te roepen. Van de los-zand-type gezinnen wordt daarentegen algemeen verondersteld, dat zij zich veel moeilijker door hulpverleningsprogramma's laten aanspreken. We moeten concluderen dat we de kans op het verkrijgen van de medewerking van een breed scala van instellingen verkeerd getaxeerd hebben. De aard van de instellingen die de meeste gezinnen leverden, wijst eerder op een verhoogde kans van aantreffen van gezinnen met een kluwenachtige structuur dan een los-zand-type structuur. We zijn dus met betrekking tot de onderzoekspopulatie van probleemgezinnen niet in onze opzet geslaagd. Dit wordt nog ondersteund door onze observatie van de gezinsinteractie van alle gezinnen tijdens de experimentele zitting: een los-zand-structuur bleek bij klinische beoordeling door de onderzoekers nagenoeg afwezig.

Bovenstaande is voor ons reden geweest om de hypothesen met betrekking tot de structurele afgrenzingsvariabelen, die afgrenzingsprocessen naar twee richtingen omvatten, te wijzigen in eenzijdig geformuleerde hypothesen, namelijk voor de "probleem"-gezinnen in de richting van vervaging van binnengezinsgrenzen. Omdat wij onze vermoedens niet hard kunnen maken en er misschien toch gedragsproblematiek bij kinderen vertegenwoordigd is, die samen zou kunnen gaan met de los-zand-zijde van

het continuüm van functioneren van grenzen - buiten antisociaal gedrag en delinquent gedrag laat de literatuur zich daar niet over uit - zal deze bijstelling in de hypothesen hoogstens een afzwakking van de resultaten tot gevolg kunnen hebben.

4.1.1. *Structurele afgrenzingsvariabelen*

Als indicatoren voor een vervaagde tot verhoogde afgrenzing in gezinnen beschouwen wij:

1. *De mate waarin men elkaars communicatie afbreekt.* We denken hierbij aan elkaar in de rede vallen met het effect dat degene, die geïnterrumped wordt, stopt met praten. Het gaat er dus om dat men elkaar het woord ontnemt. Of dit nu voortkomt uit de wens om zelf het woord te nemen, ofwel vanuit de wens de ander de mond te snoeren over een bepaald onderwerp, wordt in dit verband door ons niet relevant geacht.

2. *De mate waarin men binnendringt in elkaars persoonlijke gedachten en gevoelens.* Wij denken hierbij aan spreken of antwoord geven voor een ander, iemands zinnen afmaken, zeggen wat iemand denkt of voelt of moet denken of voelen, gevoelens of gedachten van een ander ontkennen, iemands mening of antwoord overnemen en verdraaid doorspelen, enz.

De bij 1. en 2. behorende hypothesen luiden:

- In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen afbreken van elkaars communicatie en binnendringen in elkaars gedachten en gevoelens zich met een hogere frequentie voordoen dan in de controlegezinnen.
- In gezinnen met kinderen met gedragsproblemen vinden afbreken van elkaars communicatie en binnendringen in elkaars gedachten en gevoelens selectiever plaats (dat wil zeggen meer gericht op een of enkele gezinsleden) dan in de controlegezinnen. We verwachten dus in de "probleem"-gezinnen een grotere binnengezinsspreiding aan te treffen dan in de controlegezinnen.

3. *De mate waarin men met betrekking tot taakgericht gedrag van de medegezinsleden verbaal leiderschapsactiviteiten ontplooit.* Met betrekking tot de door ons aan het gezin opgelegde taken wordt de leiding bij de ouders verondersteld. Volgens Bales (1968) blijken gedragingen als analyseren van de situatie en initiatief nemen tot handelen in alle situaties en taken te differentiëren tussen leider en groepsleden. Leiderschapsactiviteiten worden door ons afgebakend tot:

- uitleg geven over de taak, hoe deze opgevat moet worden, wat men verondersteld wordt te doen;
- gezinsleden vragen om meningen, suggesties;
- samenvattingen maken, gezinsleden vragen of ze het eens zijn met bepaalde meningen, consensus proberen te bereiken;
- eindsamenvatting of conclusie verwoorden, sein tot het einde van de taak geven.

De bijbehorende hypothese luidt:

In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen verbale leiderschapsactiviteiten zich met een hogere frequentie voordoen dan in de controlegezinnen.

Voorts willen we bij beide groepen gezinnen exploreren hoe leiderschapsactiviteiten kwantitatief verdeeld zijn over de ouders, en of zij hierin selectief zijn naar de aanwezige kinderen.

4. De mate waarin men met betrekking tot niet specifiek taakgericht gedrag verbaal controle uitoefent over de gedragingen van de mede-gezinsleden. Controle omvat dan allerlei gebiedende en verbiedende opmerkingen, zowel met redenen omkleed, als zonder verwijzing naar dat deel van het gedrag dat ongewenst is, of naar verwacht gedrag in de toekomst.

De bijbehorende hypothese luidt:

In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen verbale controlerende activiteiten zich met een hogere frequentie voordoen dan in de controlegezinnen.

Voorts willen we in beide groepen gezinnen exploreren hoe controle kwantitatief verdeeld ligt over de ouders en of deze hierin selectief zijn naar de aanwezige kinderen.

5. De mate waarin men dialogen kan voeren zonder tussenkomst van andere gezinsleden. Wij definiëren een dialoog als een reeks van minimaal drie opeenvolgende verbale uitwisselingen tussen twee personen. We maken onderscheid in de wijzen waarop een dialoog tot een einde kan komen:

- door tussenkomst van een derde; de dialoog verandert in een uitwisseling tussen een van de oorspronkelijke dialoogvoerenden en de interrumpeerder, of de dialoog wordt een gesprek tussen drie of alle aanwezige gezinsleden, ofwel onder invloed van de interruptie stopt de dialoog of verandert men van onderwerp, enz.;
- doordat een van de dialoogvoerenden een ander gezinslid of leden in

de dialoog betreft;

- door natuurlijke beëindiging, dat wil zeggen men heeft het onderwerp afgehandeld.

Wij bekijken het aantal dialogen dat verbroken wordt in relatie tot het aantal dialogen dat gevoerd wordt.

De bijbehorende hypothese luidt:

In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen dialogen frequenter verbroken worden door derden, en/of uitdijen tot een verbale uitwisseling tussen meer gezinsleden dan in de controlegezinnen.

Voorts willen we in beide groepen gezinnen exploreren in hoeverre triadische patronen in de dialoogvoering terug te vinden zijn.

4.1.2. *Individuele afgrenzingsvariabelen*

Op individueel niveau betekent een adequate afgrenzing tussen het zelf en de anderen, dat men zichzelf en de anderen beleeft in verschillende rollen in verschillende subsystemen (of buitengezinssystemen).

Dit manifesteert zich in het hebben van een eigen standpunt, meningen, ideeën, gevoelens, enz. en hiervan blijk geven aan de andere gezinsleden én in het kunnen differentiëren tussen de andere gezinsleden in relatie tot zichzelf.

1. *Ik-posities*. Naar analogie van de ik-differentiatieschaal van Bowen (zie Winer, 1971, "the qualified pronoun count") gaan we in de aan het gezin opgedragen taken na of, en hoe vaak, ieder gezinslid een ik-positie inneemt. Ik-posities worden door ons gedefinieerd als uitspraken van een persoon, beginnend met: "Ik.....", over wat hij denkt, vindt, voelt, wil enz., zonder dat hierin afbreuk gedaan wordt aan andere personen.

De bijbehorende hypothesen luiden:

- In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen de gezinsleden minder frequent ik-posities innemen dan de gezinsleden in de controlegezinnen.
- In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zal het vaker voorkomen dat individuele gezinsleden in de verschillende taken geen ik-positie innemen dan in de controlegezinnen.

2. *Gedifferentieerde perceptie van andere gezinsleden*. Dit verschijnsel definiëren wij als het onderscheid kunnen maken tussen andere gezinsleden in relatie tot zichzelf en hiervan blijk geven. Voor het meten van

deze variabele is de verander-taak bedacht. In plaats van bijvoorbeeld rechtstreeks aan gezinsleden te vragen karakteristieke eigenschappen van de anderen te omschrijven, lijkt ons dat aan een soort omgekeerde opdracht gemakkelijker is te voldoen: ieder gezinslid vragen wij voor ieder ander te bedenken wat hij in deze persoon zou willen veranderen. Er worden geen aanwijzingen verstrekt over aan welk soort veranderingen men moet denken. De veranderingen die ieder gezinslid aangeeft worden naar hun mate van differentiatie gescoord op een differentiatieschaal, die loopt van 0 (geen differentiatie, men verandert bij allen niets/hetzelfde) tot en met 6 (maximale differentiatie, men verandert bij iedere ander afzonderlijk iets).

De bijbehorende hypothese luidt:

In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen gezinsleden lager scoren op de differentiatieschaal dan in de controlegezinnen.

Tot slot: Alle variabelen beperken zich tot de verbale interactie. Deze beperking wordt ons opgelegd door de aard van de video-opnamen van de gezinssessies. Door de eis, alle gezinsleden tegelijkertijd in het beeld te vangen, is de visuele weergave niet duidelijk genoeg om de nonverbale cues op microscopische wijze betrouwbaar te kunnen beoordelen. In de codeerprocedure in hoofdstuk 5 wordt op iedere variabele nog gedetailleerd ingegaan.

4.2. Kwalitatieve aspecten van gezinsinteracties in termen van de fundamentele doeldimensies affectiviteit, macht en betekenis

Het hoofdbestanddeel van dit onderzoek richt zich op het functioneren van de interne gezinsgrenzen. Daarbij ligt het accent voornamelijk op het structurele aspect van de gezinsinteracties, zoals dat tijdens de experimentele zitting naar voren komt. Daarnaast wilden we echter ook, voornamelijk uit exploratieve overwegingen, enig zicht krijgen op de kwaliteit van de gezinsinteracties, dat wil zeggen in wat voor een affectief klimaat voltrekken de interacties tussen de gezinsleden zich in de "probleem"- en in de controlegezinnen; wat kunnen we concluderen ten aanzien van de machtsdimensie; en hoe zit het met de vrijheid van de gezinsleden om een eigen betekenis aan situaties of gebeurtenissen toe te kennen? Dit is voor ons reden geweest om de hierna volgende *kwalitatieve* variabelen in ons onderzoek op te nemen. Tenslotte wilden we ook nog enige aandacht besteden aan de opstelling van het gezin tij-

dens de experimentele zitting, omdat er vanuit de literatuur een samenhang gesuggereerd wordt met gezinstypen.

4.2.1. *Het affectieve klimaat in het gezin*

Wanneer we de term affectiviteit bezigen met betrekking tot een gezin, denken we aan emotionele nabijheid van de gezinsleden, die in haar gevolgen voor de ontwikkeling van de gezinsleden zowel positief als negatief kan zijn. Dat wil zeggen, emotionele nabijheid kan gebaseerd zijn op liefde, in dat geval spreken we van positief en bevestigend, maar ze kan ook berusten op haat, in welk geval ze verwerpend is en negatief genoemd wordt. Emotionele afstand daarentegen behoeft niet noodzakelijk niet-houden-van te betekenen. Eerder suggereert dit afwezigheid of spaarzaamheid van emotionele uitwisseling. Ieder gezin blijkt op een eigen wijze de emotionele nabijheid of afstand tussen zijn gezinsleden te regelen (Kantor en Lehr, 1976, p. 47). Er wordt geleerd in welke situaties nabijheid of afstand op hun plaats zijn, getolereerd of niet getolereerd worden. Dit affectieve-rejectieve klimaat manifesteert zich in de interacties tussen de gezinsleden met betrekking tot die eventuele positieve en negatieve gevoelservaringen. Positieve affectie wordt enerzijds uitgedrukt in een bevestigende intimiteit, een wederkerige emotionele nabijheid, meestal onder gelijken, dus tweerichtingverkeer, anderzijds in "nurturance", waarbij een of meer gezinsleden emotionele steun en bemoediging ontvangen van een of meer andere gezinsleden, dus eenrichtingsverkeer (Kantor en Lehr, 1976, p. 47). Termen die positieve affectie aanduiden zijn houden-van, sympathie, vriendschap enz. Negatieve affectie, ofwel verwerping, drukt het tegendeel van bevestiging uit. Het is meer dan de afwezigheid van affectie of koestering. Met negatieve affectie worden geassocieerd haat, vijandigheid, afwijzing, enz.

We willen nagaan of het affectieve klimaat in de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen verschilt van de controlegezinnen en in welke richting de eventuele verschillen zich bewegen. Mishler en Waxler (1968) constateerden dat normale gezinnen als geheel, maar ook vaders en moeders afzonderlijk, uniform positiever waren in de affectieve kwaliteit van hun expressieve gedrag dan de gezinnen van schizofrenen. Omdat de interacties met betrekking tot positieve of negatieve gevoels-

ervaringen nogal kunnen wisselen tussen verschillende gezinsleden en er niet zomaar van "het gezinsklimaat" gesproken kan worden, zullen wij affectie-rejectie meten per dyade. We stellen ons daarbij een continuüm voor van positief naar negatief (van +3 naar -3). Een positieve score geeft de mate van warmte en steun aan in het geheel van onderlinge interacties in de dyade, in het algemeen ook weerspiegeld in het plezier dat men aan elkaar beleeft. Een negatieve score verwijst naar de mate van vijandigheid of verwerping, weerspiegeld in opmerkingen met een vijandige intonatie, uitingen van irritatie of ergernis en kritiek zonder toelichting. Het nulpunt van de schaal duidt op afwezigheid van een gevoelsmatige lading in de interacties; de interacties zijn in dit opzicht als het ware neutraal.

4.2.2. *Autonomie-bevorderend, cf. -inperkend klimaat in het gezin*

Het autonomie-bevorderende klimaat in een gezin is de resultante van gezinsinteracties, die zich afspelen in de betekenisdimensie én in de machtsdimensie. Naast het bieden van de mogelijkheid tot ontwikkeling van de eigen identiteit (mogen zijn die je bent, met eigen gevoelens, ideeën, meningen enz.), omvat het ook het geven van de gelegenheid tot autonoom handelen en beslissen. Het zijn aanvankelijk vooral de ouders die het autonomie-bevorderend, cf. -inperkend klimaat voor hun kinderen bepalen. Aangezien zij ons inziens hierin ook het meest bepalend blijven, willen wij ons vooral op hun aandeel concentreren. Een bepaalde mate van leiding geven door de ouders, en consistentie daarin, is bij autonomie-bevordering van wezenlijk belang. Autonomie-bevordering door ouders kunnen we ons ook voorstellen als het aanbieden van een adequate oefensituatie, veelal binnen de gezinscontext, waarin kinderen vaardigheid kunnen ontwikkelen in het zelf doen, denken en beslissen op een zich steeds uitbreidend terrein. Teveel leiding, of deze nu voortkomt uit een liefdevolle overbeschermdende houding van de ouders of vanuit een vijandige restrictieve houding, beschouwen we als autonomie-inperkend. Te weinig leiding of een sterk permissief gedrag van de ouders, waarin nauwelijks of geen grenzen gesteld worden aan het gedrag van het kind, zien we evenmin als autonomie-bevorderend.

Toegespitst op de experimentele situatie zien wij als belangrijke aanwijzingen voor autonomie-bevordering, dan wel -inperking die reacties van de ouders op hun kinderen, waaruit blijkt dat spontaan gedrag

en eigen meningen en gevoelens van de kinderen er mogen zijn, dan wel onderdrukt worden; voorts die gedragingen van de ouders, waarin het zelf denken, handelen en beslissen van de kinderen aangemoedigd, dan wel ontmoedigd worden. Aanvullend hierop krijgen we informatie door gedragingen van de kinderen, waaruit al dan niet een bepaalde mate van onafhankelijkheid blijkt, zoals ontplooiën van eigen initiatieven in denken en handelen, voor de eigen mening uitkomen en eigen wensen op tafel leggen.

Wij zullen het autonomie-bevorderende klimaat in de gezinnen, voor zover dat door de ouders gerealiseerd wordt, op de eerste plaats meten aan het ouderlijk gedrag, als stimulans voor, en reactie op het gedrag van de kinderen. Evenals bij het affectieve klimaat zal ook hier beoordeeld worden op een continuüm van +3, maximaal autonomie-bevorderend, tot -3, maximaal inperkend. De nulpositie op de schaal houdt in, dat noch autonomie-bevorderend, noch inperkend gedrag bij de ouders te zien is, evenmin als blijken van onafhankelijkheid bij het kind, ofwel dat er sprake is van een erg tegenstrijdig gedrag. Er zal apart gescoord worden voor de dyaden tussen de vader en de kinderen afzonderlijk en de moeder en de kinderen afzonderlijk.

We verwachten dat in de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen het klimaat in mindere mate autonomie-bevorderend zal zijn dan in de controlegezinnen. De bijbehorende hypothese luidt: in de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zal er in de ouder-kind dyaden lager gescoord worden op de autonomieschaal dan in de controlegezinnen.

4.2.3. Processen ter oplossing van interne gezinsrolconflicten ofwel mogelijkheid tot eigen betekenisverlening

Een van de primaire doelen, die een gezin nastreeft is een "purposeful identity" (Kantor en Lehr, 1976, p. 51), dat wil zeggen zelfkennis van het gezinssysteem en de bekwaamheid deze identiteit nauwkeurig aan anderen te presenteren. Ze omvat als het ware de geest van het gezin met betrekking tot waarden, ideeën, gevoel van goed en kwaad. Zoals individuen streven ook gezinnen ernaar een eigen identiteit te ontwikkelen, gewoonlijk door de eenheid en solidariteit onder de gezinsleden en het bestaan van een betekenisvol "wij" te benadrukken. Van belang in dit proces is of de betekenissen die men aan waarden, enz. toekent, gedeeld of niet gedeeld worden door de verschillende gezinsleden of sub-

systemen, en of ze als bestaand en relevant of als niet-bestaand ervaren worden. In gezinnen die als stijl van interactie een klunenachtige structuur ontwikkeld hebben, en op deze wijze hun (wankele) gezinsevenwicht proberen te handhaven, wordt bewust of onbewust door de ouders het ontwikkelen van een eigen identiteit van het kind tegengewerkt. Bepalend hierbij is de mate van zelf-afgrenzing van de ouders. Hoe minder zelf-differentiatie er is bij de ouders, hoe meer zij in een emotionele fusie met elkaar of de kinderen verweven raken (Bowen, 1972). Een dialoog met de andere gezinsleden, met behoud van de eigen identiteit, is dan veelal onmogelijk. In dergelijke gezinnen zal er een sterke nadruk gelegd worden op gedeelde betekenissen (vraag naar absolute conformiteit aan hêt gezinsstandpunt) en zullen individuele afwijkende betekenissen gemakkelijk als niet-bestaand en irrelevant bestempeld worden. Want iedere poging tot grotere autonomie en zelfstandigheid van de ander tast het bestaan van het "wij" aan en zou kunnen leiden tot een grotere afstand tussen de gezinsleden, en uiteindelijk tot het uiteenvallen van het gezinssysteem. In gezinnen, waarin kinderen gedragsproblemen ontwikkelen, kunnen deze problemen het antwoord zijn op een dergelijk emotioneel versmolten zijn van het gezinssysteem, waarin de individualiteit van het kind afgekneld wordt en afwijkende betekenissen niet getolereerd worden. Het interactieproces waarin een gezin tot een gezinsstandpunt komt, weerspiegelt de mate waarin betekenissen in het gezin gedeeld worden en individuele betekenissen een kans krijgen.

Wij willen exploreren hoe in de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen processen in bovengenoemde zin anders verlopen dan in de controlegezinnen. Een instrument dat hier uitermate geschikt voor is, hebben wij gevonden bij Lerner (1965). Deze heeft met gebruikmaking van het concept "sociale rol" en de "equilibrium-disequilibrium"-formule naar Parsons en Bales (1955) categorieën ontwikkeld voor processen, door middel waarvan een gezin zijn interne rolconflicten oplost: "These constructs have been employed in characterizing the interaction of two members as they adjust to each other, as well as in describing the transactions of a plurality of members as they interweave in the special type of control which a going system imposes on its participants." (Lerner, 1965, p. 345). Lerner onderscheidt de volgende procescategorieën: - *Compromis*. Dit houdt een hernieuwd gezinsevenwicht in, met een wijziging in de doeleinden, die iedere participant in het proces aanvanke-

lijk voor ogen stond. Ieder vervult een ietwat verschillende complementaire rol dan waarmee men startte. De verandering in rolverwachtingen is wederzijds en gebaseerd op wederkerig inzicht. Dit is op te vatten als een tot standkomen van een nieuwe gedeelde betekenis, waarin individuele betekenisverleningen opgenomen en gezamenlijk afgewogen zijn.

- *Rolinductie* wordt gekenmerkt door een verstoring van het evenwicht door een eenzijdige beslissing. De ene partij wordt ertoe gebracht een rol te vervullen complementair aan die van de andere partij. De rol van de andere partij blijft wezenlijk onveranderd. Dit kan gebeuren door overreding, dwang of omkoperij. Lerner ziet dit als een verdedigingsmanoeuvre, waardoor verstoring van het evenwicht slechts tijdelijk wordt afgeweerd. Bij rolinductie worden nog drie subcategorieën onderscheiden:

- Zich overgeven: dit wil zeggen in een verbale discussie, waarin de partijen hun oorspronkelijke rol of standpunt verduidelijken of impliciet laten blijken, wordt één partij ertoe gebracht zijn oorspronkelijke rol te verlaten en een complementaire rol met betrekking tot de andere partij te vervullen.

- Passief accepteren van een oplossing: dit proces kenmerkt zich door totale onderwerping. Het rolconflict wordt door één partij "opgelost" door ondubbelzinnig de complementaire rol, opgelegd door de andere partij, te accepteren.

- Maskeren: dit proces wordt gekarakteriseerd door het achterhouden van juiste informatie of geven van onjuiste informatie ter oplossing van het probleem. Het omvat voorwenden, censureren, liegen, misleiden en verdraaien. Lidz e.a. (1958) hebben dit proces beschreven als veranderen van feiten ten dienste van emotioneel bepaalde behoeften.

In deze processen geeft de dominerende partij er blijk van afwijkende betekenissen als irrelevant te beschouwen. Deze partij legt eenzijdig dwang op om zijn betekenis te delen. Dit kan met meer of minder weerstand gepaard gaan.

- *Geen overeenstemming*. Dit proces wordt gekenmerkt door het onvermogen van het gezin om het evenwicht te herstellen. Het "conflict" blijft onopgelost en het evenwicht verstoord. In dit geval worden betekenissen niet gedeeld, en worden die van de andere partij wederkerig als irrelevant ervaren, wat tot isolement van gezinsleden kan leiden. Als deze omstandigheid langdurig kan bestaan, kan dit het gehele gezinssysteem doen uiteenvallen (Ackerman, 1958).

- *Schijnovereenstemming* ("no agreement with distortion"). Deze categorie wordt eveneens gekenmerkt door het onvermogen van een gezin het evenwicht te herstellen, maar het verschilt van "geen overeenstemming" in die zin, dat de gezinsleden doen alsof het conflict is opgelost. Lidz e.a. (1958) beargumenteren dat juist dit onvermogen van een of beide ouders om het conflict te verbergen, te doen alsof het niet bestaat, de kinderen een leerschool biedt in het gebruik van symbolische verdraaiing als middel om een onhoudbare realiteit te hanteren. Deze handelwijze weerspiegelt het niet laten bestaan van een bepaalde betekenisverlening door het negeren daarvan of door verdraaiing van informatie. De enig gedeelde betekenis is wellicht dat men het nooit oneens is.

Deze procescategorieën - door Lerner ontwikkeld in een onderzoek waarin hij met succes een relatie heeft aangetoond tussen oplossingswijzen voor rolconflicten tussen ouders en de ernst van denkstoornissen bij schizofrene kinderen - zullen door ons gebruikt worden om gezinnen te karakteriseren. Als testsituatie zijn de drie discussie-taken zeer geschikt. Startend vanuit oorspronkelijk verschillende posities moeten de gezinsleden een gezinsstandpunt proberen te bereiken. Omdat het in ons geval om 4 personen gaat (waarbij meer gezinsleden eenzelfde uitgangspositie in kunnen nemen), die zich in de discussie zeer uiteenlopend kunnen gedragen, zal de categorisering meer problemen opleveren dan bij Lerner het geval is; tevens moet de categorie rolinductie uitgebreid worden naar 4 personen. Dit doen wij als volgt: naast scoring van de hoofdcategorie rolinductie zullen wij voor ieder gezinslid zijn rol in het proces aangeven:

- Het gezinslid is de dominerende partij, wiens standpunt ongewijzigd blijft (1).
- Het gezinslid is de partij die overstag gaat, maar met verbaal tegengas (2); in dit gezin is sprake van de subcategorie "zich overgeven", evenals in de volgende categorie.
- Het gezinslid is de partij die overstag gaat met weinig of geen verbale inbreng (3). Dit komt met name voor als een medestander praktisch al het verbale tegengas geeft.
- Het gezinslid "accepteert passief" de door de andere partij aangeboden oplossing, onmiddellijk en zonder argumentatie (4).
- Het gezinslid gaat overstag doordat de dominerende partij de feiten verdraait of door de eigen uitgangspositie te ontkennen of te ver-

draaien (5). In een dergelijk gezin is er sprake van "maskeren".

- Het gezinslid kan zijn uitgangspunt handhaven, zonder enige bijdrage aan de discussie (6). Dit komt meestal voor als een gezinslid met hetzelfde uitgangspunt het werk doet.

De combinatie van de scores van de 4 gezinsleden geeft dus een beeld van de rolinductie in het gezin.

Door middel van observatie van de video-opnamen wordt per gezin voor ieder van de drie discussie-taken een proces-score aan het gezin toegekend en in geval van rolinductie nog een score voor de rol van ieder gezinslid in dit proces. Aldus verkrijgen we voor de experimentele en voor de controlegezinnen 63 beoordelingen.

Onze veronderstellingen ten aanzien van de processen, waarin men een gezinsstandpunt moet bereiken, gaan in de richting van vaker hanteren van het compromis in de controlegezinnen, als uiting van nieuwe, werkelijk gedeelde betekenisverlening; in de richting van vaker hanteren van schijnoplossingen in de "probleem"-gezinnen, waarbij individuele betekenissen als niet bestaand genegeerd worden ten behoeve van een gezinsmythe.

Voorts verwachten we dat het in de "probleem"-gezinnen vaker zal mislukken om tot een gezinsstandpunt te komen (geen overeenstemming), doordat betekenissen niet gedeeld kunnen worden, of individuele betekenissen als irrelevant beschouwd worden.

Het is evenzeer aannemelijk te veronderstellen dat passief accepteren van de oplossing en maskeren vaker zullen voorkomen in de "probleem"-gezinnen dan in de controlegezinnen.

4.2.4. *Opstelling ten aanzien van de experimentele situatie*

Tenslotte willen we onderzoeken hoe de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen en de controlegezinnen zich opstellen in de experimentele situatie. Reiss (1971) veronderstelt dat leden van hetzelfde gezin gedeelde ervaringen hebben met betrekking tot de relatie van hun gezin met de niet-gezinsomgeving. De laboratoriumsituatie en de gehanteerde procedures zijn voorbeelden van die niet-gezinsomgeving. Hij postuleert dat gezinsleden in een laboratoriumsituatie zich onder aanzienlijke druk gezet voelen om zich als leden van hun gezin te ervaren. Ieder gezin zal tenslotte een gemeenschappelijke zienswijze ontwikkelen op zijn plaats in of relatie tot die laboratoriumsituatie. De kwa-

litatieve aspecten van deze inschatting zouden model staan voor de schatting die het gezin maakt van haar plaats in de samenleving. Reiss ontwikkelde een typologie van gezinnen, op basis van hun consistente gemeenschappelijke ervaring van de omgeving. In detail beschreef hij drie typen (zie paragraaf 2.3.), waarvan wij de "environment-sensitive" als uitgangspunt willen nemen voor de operationalisering van wat wij noemen: de opstelling van het gezin ten aanzien van de experimentele situatie; de gedachte daarachter is, dat deze situatie een "working replica" is van de opstelling van het gezin ten aanzien van de buitenwereld.

In onderzoek heeft Reiss uitgetest dat zijn drie onderscheiden typen: "environment-sensitive", "distance-sensitive", en "consensus-sensitive" overeenkomen met respectievelijk normale gezinnen, gezinnen van delinquenten en gezinnen van schizofrenen. Omgevingsgevoelige ("environment-sensitive") gezinnen zien hun omgeving als geordend en voelen zich in staat deze te begrijpen en te beheersen; door eigen exploratie van de omgeving draagt ieder gezinslid bij in de verruiming en de verheldering van patroonvorming in de omgeving van anderen in het gezin (Reiss, 1971b, p. 74). Wij volgen niet de operationalisering van Reiss, maar richten ons op dat deel van zijn karakterisering dat voor ons onderzoekbaar is in onze experimentele context. Dit is de actieve open instelling naar de omgeving, c.q. de laboratoriumsituatie, die uit de karakterisering van het omgevings-gevoelige gezin blijkt. Deze instelling verwachten wij aan te treffen in de controlegezinnen, in tegenstelling tot gezinnen met kinderen met gedragsproblemen.

Toegespitst op de wachttijd en de pauze, blijkt voor ons een actieve, open instelling van een gezin ten aanzien van de experimentele situatie uit de volgende gedragingen van de gezinsleden:

- vrij bewegen, openlijk verkennen van de nieuwe situatie door rondlopen, bekijken, commentaar leveren;
- rustig gaan zitten, al pratend de omgeving verkennen, met nu en dan acties van kinderen, die getolereerd of aangemoedigd worden; in het algemeen wat afwachtend, maar niet gespannen;
- blijf geven van nieuwsgierigheid;
- in de pauze: gemakkelijk overgaan op andere activiteiten zoals rondlopen, tekenen, lezen, enz; of op andere gespreksonderwerpen van buiten de experimentele situatie, spontaan opkomend;

- kinderen ruimte geven;
- gemakkelijk, ongedwongen sfeer, lachen.

Een krampachtige, gesloten opstelling blijkt voor ons uit:

- angstvallig, schuchter, verlegen gedrag, zich uitend in snel gaan zitten, niet vrijuit rondlopen, weinig zeggen;
- vanuit angstvallige houding de omgeving verkennen in een krampachtige poging deze te bemeesteren door druk praten;
- evenwel geen blijken van nieuwsgierigheid;
- in de pauze: niet los kunnen komen van de situatie, wat blijkt uit het niet hebben van andere gespreksonderwerpen dan wat zich binnen de experimentele ruimte en situatie aanbiedt, bijvoorbeeld opmerkingen over de kamer, de aankleding, microfoons, doorkijkspiegel, wat hun nog te wachten kan staan, enz.;
- kinderen worden ingedamd, gemaand tot net, rustig gedrag, dat of meteen gevolgd wordt, of een keten van nieuwe activiteiten en vermaningen oproept;
- ongemakkelijke, soms zware sfeer, weinig lachen.

In de controlegezinnen verwachten we vaker een actieve, open opstelling ten aanzien van de experimentele situatie; in de "probleem"-gezinnen verwachten we vaker een krampachtige, gesloten opstelling gedurende de gehele experimentele sessie, of minstens aanvankelijk krampachtig gesloten en later iets meer open.

5. METINGSPROCEDURE

Hoofddoel van de metingsprocedure is het verkrijgen van zo objectief en betrouwbaar mogelijke indicatoren van gezinsinteractie, die relevant zijn met betrekking tot ons theoretisch concept afgrenzing en met betrekking tot de klinische ervaringen in dezen.

Wat betreft de *structurele* en *individuele* afgrenzingsvariabelen besloten we, ons baserend op werkwijzen en ervaringen in ander onderzoek, te werken met kleine interactie-eenheden. Bij het coderen van kleine interactie-eenheden, zoals een uitspraak van een persoon, een grammaticale zin, is het over het algemeen gemakkelijker een hoge betrouwbaarheid te bereiken dan wanneer voor één beoordeling een groot geheel van interacties vereist is, zoals in het algemeen bij "observers ratings". Deze hanteerden we met betrekking tot de *kwalitatieve* variabelen; één beoordeling werd gebaseerd op taken of op de gehele gezinssessie.

We zullen de meer gangbare typen onder de kleine interactie-eenheden de revue laten passeren.

De kleinst mogelijke eenheid is de "act", gedefinieerd als een eenvoudige grammaticale zin (met een onderwerp en gezegde, en indien aanwezig, een lijdend voorwerp), die een afzonderlijk idee uitdrukt. Oorspronkelijk door Bales (1950), maar later ook gebruikt door o.a. Mishler en Waxler (1968); Goldstein e.a. (1968); Schuham (1970).

Vaak wordt de "speech" gebruikt. Ze wordt gedefinieerd als: die woorden, die een persoon uitspreekt, tot de volgende persoon het woord neemt, ofwel door middel van interrumpen ofwel na een natuurlijke pauze. De "speech" is o.a. gebruikt door Lennard e.a. (1965); Haley (1962, 1968); Riskin en Faunce (1970a, 1970b).

Voor sommige onderzoeksdoeleinden worden ook wel twee of meer speeches als codeereenheid gebruikt, bijvoorbeeld in sequentieanalyses, wanneer een stimulus en een of meer responses zijn vereist, zoals in Haley's werk over "Wie spreekt na wie" (1967a), in Mishler en Waxlers "Acknowledge code" (1968), en in Ericsons onderzoek naar complementariteit en symmetrie in relaties (1972).

Daarnaast bestaat nog de "idea", een complexere eenheid, die varieert van een "act" tot meer "speeches", gewoonlijk gedefinieerd als datgene

wat nodig is om een afzonderlijk idee te presenteren. Deze eenheid wordt vooral gebruikt door onderzoekers die projectieve technieken als stimulans voor gezinsdiscussie toepassen, zoals bijvoorbeeld Wynne en Singer (1963).

In het licht van de gehanteerde operationalisering van de gezinsvariabelen had de "speech" als codeer- en analyse-eenheid de voorkeur boven de "act" of de "idea".

Dus om reden van betrouwbaarheid en omwille van een grotere flexibiliteit in de analyse (zie hoofdstuk 6) besloten we tot het meten van de afgrenzingsvariabelen aan de hand van "speeches". In plaats van "speech" gebruikten wij de term "boodschap". Een boodschap wordt door ons gedefinieerd als: alles wat een gezinslid zegt vóórdat de volgende spreker (ofwel door te interrumperen ofwel na een natuurlijke pauze) het woord neemt, mits gericht tot dezelfde perso(n)en. Een boodschap kan dus meer grammaticale zinnen omvatten, maar ook slechts een halve zin of een woord. Voor één variabele, afbreken van dialogen, gebruikten we sequenties van boodschappen als codeereenheid.

Voor een dergelijke meetprocedure is een omslachtige bewerking van het basismateriaal, de audio- en visuele registratie van de experimentele gezinssessie, noodzakelijk. In dit hoofdstuk zullen we de opeenvolgende stappen beschrijven, die nodig zijn ter transformatie van de geregistreeerde gezinsinteractie (de ruwe data) in indices van de geoperationaliseerde variabelen. Ofwel, zoals dat in de wandelgangen wordt genoemd, het maken van de data. Drie fasen zijn hierin te onderscheiden: een eerste bewerking van het basismateriaal alvorens het gecodeerd kan worden (het "codeerklaar" maken), het coderen, en het construeren van de indices.

5.1. Een eerste bewerking van het basismateriaal

Dat deel van de gezinssessie, dat in beslag genomen werd door de uitvoering van de taken (dus inclusief wachttijd en pauze, maar exclusief informatie en instructie door de proefleider) werd aan de hand van geluidsbanden letterlijk uitgetypt door vier tijdelijke medewerkers, die de gezinnen at random toegewezen kregen. Vóór het typen werd eenmaal de video-opname van het gezin bekeken om meer vertrouwd te raken met de verschillende personen en hun stemmen. Het typen gebeurde volgens vaste richtlijnen, zowel wat betreft de inhoud als de vormge-

ving. Uit het script moest blijken wie wat zegt en in welke volgorde, en tevens moesten gebeurtenissen als gelijktijdig spreken, interrumpen, lachen en stiltes aangegeven worden. (Zie voor de type-instructie bijlage 5.1). Het typen van de scripts nam per gezin gemiddeld 18 uur in beslag.

Vervolgens werden deze scripts met behulp van de video-opnamen gecontroleerd op onjuistheden en aangevuld met spreekrichting en geslaagde interrupties, ook weer volgens vaste richtlijnen. (Zie voor de instructie bijlage 5.2). Deze aanvulling werd uitgevoerd door dezelfde vier personen, die de scripts getypt hadden, met die restrictie dat ze slechts drie gezinssessies mochten controleren, die ze zelf niet uitgetypt hadden. Deze bewerking nam per gezin gemiddeld 14 uur in beslag. Aan het typen en controleren mocht per persoon slechts 4 uur per dag besteed worden, vanwege de zeer inspannende en erg geïsoleerde aard van dit werk.

Hierna werden de scripts opgedeeld in codeer-eenheden, de boodschappen. Iedere boodschap kreeg een volgnummer. Er golden vaste regels van volgorde voor gelijktijdig spreken en interrumpen. (Zie voor de instructie bijlage 5.3). Het nummeren van de scripts werd uitgevoerd door twee andere medewerkers. Bij het doorwerken van het script werd tegelijk de bandopname beluisterd, zodat mét het nummeren het script aan een laatste controle onderworpen werd. Deze bewerking van het getypte materiaal duurde per gezin gemiddeld 4 uur. In bijlage 5.4. is een pagina van een "codeerklaar" script als voorbeeld opgenomen.

Voor ieder van deze bewerkingen geldt dat de personen die het werk uitvoerden, niet op de hoogte waren van het al dan niet problematisch zijn van het gezin.

5.2. De codeerprocedure

5.2.1. Algemeen

De *structurele* en *individuele* afgrenzingsvariabelen werden gecodeerd vanaf de getypte scripts.

Er werd gecodeerd door speciaal hiervoor aangetrokken doctoraal studenten in de gedragswetenschappen. In zijn algemeenheid verliep deze procedure als volgt: de codeurs (8) werkten in paren. Ieder paar codeurs werd steeds getraind op één variabele, die zij vervolgens voor alle gezinnen codeerden alvorens aan de volgende variabele te beginnen.

Er werd "blind" gecodeerd, dat wil zeggen men was er niet van op de hoogte of men een "normaal" of een "probleem"-gezin onder handen had. Men was ook niet op de hoogte van de hypothesen in het onderzoek. Gezinnen hadden bij binnenkomst random een nummer toegewezen gekregen tussen 1 en 50, zodat in de opeenvolgende bewerkingen van het basismateriaal hun herkeningsnummer evenmin enige associatie zou oproepen. Hierbij moet vermeld worden dat sommige gezinnen door hun opvallend gedrag op zijn minst de verdenking van een "probleem"-gezin op zich geladen hebben.

Afhankelijk van de te coderen variabele werd het gehele script of speciale taakonderdelen boodschap voor boodschap doorgenomen. Iedere boodschap werd onderzocht op het van toepassing zijn van de bepaalde variabele, bijvoorbeeld: wordt in deze boodschap met succes geïnterumped, is dit een leiderschapsboodschap enz. Om dit goed te kunnen beoordelen werd tegelijk met het doornemen van het script de bandopname beluisterd. Iedere boodschap waarop de betreffende variabele-eigenschap van toepassing was, werd met nummer op een standaardformulier genoteerd, met aantekening welke interactiedeelname het betrof. Bijvoorbeeld, de variabele afbreken van elkaars communicatie: genoteerd werd het nummer van de boodschap die werd afgebroken, het gezinslid wiens boodschap het betrof en door wie.

De *kwalitatieve* variabelen werden rechtstreeks vanaf de videobanden gescoord. De variabele affectief klimaat in het gezin, autonomie-bevorderend, cf. -inperkend klimaat, conflictoplossing, houding van het gezin ten aanzien van de experimentele situatie en effectiviteit van leiderschap en van controle werden beoordeeld door twee speciaal hiervoor getrainde observatoren, die aan strengere eisen moesten voldoen dan bij de scriptcodeurs nodig was, namelijk met voldoende theoretische basiskennis van gezinsinteracties en enige praktische ervaring met gezinnen in een therapeutische situatie. Weer geldt dat de observatoren niet wisten welk type gezin - problematisch of controlegezin - zij bekeken.

Beide observatoren bekeken gelijktijdig een gezinsvideo-opname. Na ieder taakonderdeel werd de videoband stopgezet om aantekeningen te maken met betrekking tot de te scoren variabele, of om een tussentijdse score te bepalen, zoals bij effectief leiderschap het geval was. Aan het eind van de band werden de scores bepaald of een totale eindscore

genoteerd mét argumentatie, door beiden afzonderlijk. Tussentijds overleg werd uitgesloten. De scores werden vergeleken. Bij afwijkende beoordelingen werd geprobeerd tot overeenstemming te komen, en eventueel werd hiervoor een deel of soms de gehele band opnieuw gedraaid. Om de kijkmoetheid van de observatoren te beperken, werden de variabelen waarvoor dit mogelijk bleek tijdens de trainingsperiode, tegelijkertijd geobserveerd. Zo werden gecombineerd het beoordelen van het affectieve klimaat en het autonomie-bevorderende, cf. -inperkende klimaat en in een volgende observatieronde de effectiviteit van leiderschap en van controle.

5.2.2. *Het coderen van de afgrenzingsvariabelen (vanaf de scripts)*

Hieronder volgt een beschrijving van het coderen van de afzonderlijke variabelen, in zoverre dit een aanvulling behoeft op hetgeen in paragraaf 5.2.1. is behandeld. Voor een algeheel overzicht van de codeer-instructies van deze variabelen en van de ponsconcepten wordt verwezen naar bijlage 5.5.

Afbreken van elkaars communicatie

Deze variabele werd gescoord over de gehele gezinssessie en verliep als boven beschreven.

Binnendringen in elkaars gedachten en gevoelens

Deze variabele werd gescoord over de gehele gezinssessie. Twee codeurs werden getraind. Deze variabele bleek veel minder betrouwbaar te scoren te zijn dan de overige in verhouding tot de tijd en moeite, die de onderzoeker in de training van de codeurs moest investeren, en gezien het percentage meetfouten dat bij de scoring naar verhouding hoog bleef. Dit was een reden voor de onderzoeker om de codering zelf ter hand te nemen met, als nadeel, geen intercodeurs betrouwbaarheidsmaat, maar alleen een stabiliteitsmaat in de tijd.

Leiderschap

Leiderschap is taakgericht geoperationaliseerd, en werd gemeten over de taken, waarin een opdracht uitgevoerd moest worden. Dus niet over de wachttijd en de pauze. Het coderen zelf verliep zoals omschreven onder algemeen.

Controle

Deze variabele werd gemeten over de gehele gezinssessie en verliep

zoals boven omschreven.

Dialogen

Omdat dialogen sequenties van boodschappen omvatten, was het scoren hier complexer. Het gehele script, uitgezonderd de wachttijd, werd boodschap voor boodschap nagelezen op sequenties van minstens 3 boodschappen tussen twee dezelfde gezinsleden; aangegeven moest worden door welke gezinsleden de dialoog werd gevoerd, de lengte van de dialoog, en de verschillende wijzen waarop de dialoog beëindigd kon worden. Dit scoren gebeurde rechtstreeks op ponsconcepten.

Ik-posities

Ik-posities zijn geoperationaliseerd in termen van stellingname in de inhoudelijke discussie naar aanleiding van de opgelegde taak. Deze variabele werd dus gescoord in de gehele sessie minus de wachttijd en de pauze. De scoringsprocedure verliep voorts als onder algemeen omschreven.

Gedifferentieerde perceptie

Gedifferentieerde perceptie van de andere (aanwezige) gezinsleden is geoperationaliseerd in termen van een gedifferentieerd aangeven van veranderingen bij de overige gezinsleden, hetgeen in taakonderdeel 3 expliciet gevraagd werd. Deze variabele werd dus alleen over de verander-taak gescoord. Om organisatorische redenen en aangezien het risico van fout coderen praktisch nihil was, is het coderen door de onderzoeker zelf ter hand genomen.

5.2.3. Het coderen van de kwalitatieve variabelen (vanaf de video-opnamen)

Evenals bij de afgrenzingsvariabelen wordt hier een aanvulling gegeven op hetgeen in 5.2.1. is behandeld.

Affectief klimaat

Per dyade werd een score voor de onderlinge affectiviteit op een zevenpuntsschaal (van +3 tot -3) vastgesteld. Om deze score te bepalen werd de gehele gezinssessie geobserveerd. Voor het overige verliep de procedure als onder algemeen omschreven.

Autonomie-bevorderend, cf. -inperkend klimaat

Een afzonderlijke score werd toegekend aan de houding van de vader ten opzichte van de beide kinderen apart op een zevenpuntsschaal (van

+3 tot -3); hetzelfde werd gedaan voor de moeder. Hiervoor werd de gehele gezinssessie bekeken. De procedure verliep verder zoals hierboven omschreven.

Conflictoplossing

Deze variabele is toegespitst op de drie discussie-onderdelen van de gezinssessie, waarbij de afzonderlijke standpunten van de gezinsleden ten aanzien van het discussie-item vooraf bekend zijn.

Houding ten aanzien van de experimentele situatie

Deze variabele werd als laatste gescoord na het observeren van de wachttijd en de pauze. De procedure verliep voorts zoals hierboven omschreven.

Effectiviteit van leiderschap

Deze variabele heeft betrekking op die onderdelen van de gezinssessie, waarin expliciet een opdracht voorgelegd werd. Per opgelegde taak werd bekeken wie het leiderschap in dit gezin uitoefende en of dit effectief was. Nadat dit voor de vijf opdrachten gescoord was, werd een totaal-indruk over de gehele sessie hieruit afgeleid.

Effectiviteit van controle

Deze variabele werd beoordeeld over de gehele sessie. Vastgelegd werd of er van enige mate van controle sprake was, door wie deze werd uitgeoefend en of deze effectief was. De procedure verliep als boven omschreven.

5.2.4. Procedure ter bepaling van de betrouwbaarheid van het coderen

Omdat wij met een naar verhouding gigantisch aantal boodschappen (43942) te maken hebben, die systematisch worden nagelopen op bepaalde kenmerken (afbreken, binnendringen, enz.) die relatief weinig voorkomen, zijn de gebruikelijke berekeningen van intercodeurs- of stabiliteitsbetrouwbaarheid niet geschikt voor de meeste variabelen, die vanaf de getypte scripts gecodeerd zijn. Toch is er behoefte om dergelijke indices voor de verschillende variabelen te presenteren, aangezien de gekozen methode juist bedoeld was om een hoge betrouwbaarheid te bereiken.

Een eerste mogelijkheid, die opgeslagen ligt in de wijze van data vergaren, is de betrouwbaarheid te berekenen middels een methode (1), die boodschap bij boodschap vergelijkt, in plaats van de proportie boodschappen, die in een bepaalde categorie vallen, aan het einde van

de codering van het gehele script te vergelijken (hetgeen in ons geval een vertekend gunstig beeld zou opleveren).

Een meer gedetailleerde methode (2) is het vaststellen van fouten van de eerste en tweede orde. Bij de beoordeling kunnen namelijk twee soorten fouten gemaakt zijn: boodschappen met een neen kunnen beoordeeld zijn als ja, (fout van de 1e soort, van $--\rightarrow+$), boodschappen met een ja kunnen beoordeeld zijn als neen (fout van de 2e soort, van $+\rightarrow--$). In het algemeen is de kans op het maken van fouten van de 1e soort en van de 2e soort heel verschillend.

Schematisch ziet dit er als volgt uit:

		codeur 1		
		+	-	
codeur 2	+	a	b	a + b
	-	c	d	c + d
		a + c b + d N		

Er zijn N boodschappen $N = a + b + c + d$

Over $b + c$ boodschappen was onenigheid

e waren + boodschappen

$$e + f = b + c$$

f waren - boodschappen

e zijn dus de fout negatieve boodschappen en f de fout positieve boodschappen.

Stel in werkelijkheid zijn er A + boodschappen en D - boodschappen.

Stel α = kans ($--\rightarrow+$)

Stel β = kans ($+\rightarrow--$)

De A + boodschappen worden als volgt gescoord:

++ boodschappen	$(1 - \beta)^2 A$
-+ of +- boodschappen	$2(1 - \beta) \beta A$
-- boodschappen	$\beta^2 A$

Totaal

A boodschappen

De D - boodschappen worden als volgt gescoord:

$$\begin{array}{r} \text{-- boodschappen} \quad (1 - \alpha)^2 D \\ \text{-+ of +- boodschappen} \quad 2 \alpha (1 - \alpha)^2 D \\ \text{++ boodschappen} \quad \alpha^2 D \end{array}$$

Totaal D boodschappen

$$\begin{array}{l} \text{Dus waargenomen ++ boodschappen} = a = (1 - \beta)^2 A + \alpha^2 D \\ \text{waargenomen -- boodschappen} = d = \beta^2 A + (1 - \alpha)^2 D \\ \text{fout negatief} = e = 2 \beta (1 - \beta) A \\ \text{fout positief} = f = 2 \alpha (1 - \alpha) D \end{array}$$

Totaal N = A + D

Dit levert vier vergelijkingen op, die als vierkantsvergelijking op te lossen zijn. Een goede benadering wordt verkregen door de termen $\alpha^2 D$ en $\beta^2 A$ te verwaarlozen, waardoor het stelsel te schrijven is als:

$$\begin{array}{l} A = a / (1 - \beta)^2 \text{ en } D = d / (1 - \alpha)^2 \\ e = 2 \beta (1 - \beta) \frac{a}{(1 - \beta)^2} \text{ en } f = 2 \alpha (1 - \alpha) \frac{d}{(1 - \alpha)^2} \end{array}$$

met als benaderde oplossing:

$$\beta \approx \frac{e/2}{a + e/2} \quad \alpha \approx \frac{f/2}{d + f/2}$$

Voor de variabelen afbreken van elkaars communicatie, leiderschap kwantitatief, controle kwantitatief en ik-posities worden de indices voor de intercodeursbetrouwbaarheid (I) berekend volgens methode 1 en methode 2. Voor de variabelen binnendringen in elkaars gedachten enz. en gedifferentieerde perceptie wordt de stabiliteit van het coderen in de tijd (S) berekend volgens methode 1. Deze betrouwbaarheidsindices worden in tabel 5.1 gepresenteerd.

Voor dialoogvoering is een dergelijke berekening van meetfouten niet mogelijk vanwege de samengestelde en sequentiële manier van scores. We splitsen de te maken fouten op in fouten omtrent (1) al dan niet als dialoog aangemerkt, (2) lengte van de dialoog en (3) wijze van beëindiging. Bij al dan niet een dialoog worden de aanvankelijk overeenstemmende en afwijkende beoordelingen naast elkaar gepresenteerd plus de aantallen dialogen waarover de codeurs het aanvankelijk en na gezamen-

Tabel 5.1 Betrouwbaarheidsindices* van de afgrenzingsvariabelen

variabele	methode 1 % boodschap bij boodschap overeenstemming		methode 2, resp. e fout f fout	
	gemidd.	range	gemidd.	range
<i>afbreken</i> (I)	99.3	99 -99.5	0.036 0.002	0.022 -0.05 0.0015-0.0025
<i>leiderschap</i> (I)	97.4	96.4-98.7	0.061 0.006	0.050 -0.075 0.001 -0.009
<i>controle</i> (I)	99.6	99.4-99.8	0.04 0	0.013 -0.066 0 -0.0007
<i>ik-posities</i> (I)	99.6	99.2-99.8	0.034 0	0.014 -0.05 0
<i>binnen- dringen</i> (S)	99.7	99.4-100		
<i>gediff. perceptie</i> (S)	100	100-100		

* Berekend over alle per variabele in aanmerking komende taken samen, steeds bij het 10e, 20e, 30e en 40e script bij willekeurige volgorde van coderen.

Tabel 5.2 Intercodeursbetrouwbaarheidsindices van dialoogvoering

dialogen	geen dialoog		wel dialoog			Totaal aantal dialogen na overeenstemming
	cod.1 + cod.2 -	cod.1 - cod.2 +	cod.1 + cod.2 -	cod.1 - cod.2 +	cod.1 + cod.2 +	
in 10e	1	0	1	1	69	71
in 20e	1	1	2	2	64	68
in 30e	3	1	3	3	73	79
in 40e	3	0	1	3	62	66
Totaal	8	2	7	9	268	284

aamv. eens/eens na herbeoordeling N = 4

lengte 275/284 = 0.97

*wijze van
beëindiging* 276/284 = 0.97

lijke herbeoordeling eens zijn. Bij de lengte en wijze van beëindiging wordt het aantal beoordelingen "eens" gedeeld op het totaal aantal beoordelingen (= aantal dialogen "eens" na herbeoordeling). De betrouwbaarheidsindices zijn af te lezen in tabel 5.2.

Met betrekking tot het al dan niet aanmerken van een serie boodschappen als dialoog: de kans dat beide codeurs eenzelfde dialoog missen is verwaarloosbaar; de kans dat beide codeurs eenzelfde serie boodschappen onterecht als dialoog aanmerken is eveneens verwaarloosbaar; de kans dat een dialoog gemist wordt is $\frac{1}{2}(7 + 9)/284 = 2,8\%$.

Bij de kwalitatieve variabelen, die rechtstreeks vanaf de video-opnamen beoordeeld zijn, is bij verschil in beoordeling zolang gepraat en opnieuw geobserveerd tot overeenstemming bereikt was. In tabel 5.3 presenteren we het aantal keren dat aanvankelijk verschil in beoordeling optrad, het aantal keren dat na discussie de ene beoordelaar (B1) dan wel de andere (B2) de doorslag in de eindscore heeft gegeven plus de keren dat men gezamenlijk tot een andere eindbeoordeling kwam (A).

Tabel 5.3 Overeenstemmingspercentages tussen beoordelaars bij de kwalitatieve variabelen

<i>variabele</i>		<i>% aanv. oneens</i>	<i>doorslag in eindbeoord. in %*</i>		
			B1	B2	A
<i>affectiviteit</i>	252 (42x6 dyaden)	11,5% n = 29	31	48	21
<i>autonomie</i>	168 (42x4 dyaden)	23,2% n = 39	38	41	21
<i>effectiviteit leiderschap</i>	210 (42x5 taken)	7,1% n = 15	60	33	7
<i>effectiviteit controle</i>	126 (42x3 beoord.)	4% n = 5	60	40	-
<i>conflict-oplossing</i>	126 (42x3 taken)	19% n = 24	29	38	33
<i>opstelling exp. situatie</i>	42	16,6% n = 7	57	43	-

* Aantal oneens is op 100% gesteld.

5.3. De verwerking van gecodeerde data tot indices

De data die vanaf de getypte scripts zijn verkregen, werden als volgt op ponsformulieren overgebracht: iedere boodschap werd met zijn volgnummer genoteerd, waarachter de spreker én toegesprokene; daarnaast waren 5 kolommen gereserveerd om aan te geven

A, of deze boodschap werd afgebroken en door wie,

B, of met deze boodschap werd binnengedrongen in andermans gedachten, enz., en bij wie dan,

L, of het een leiderschapsboodschap was,

C, of het een controlerende boodschap was,

I, of het een ik-positie betrof.

De dialogen werden rechtstreeks op ponsconcepten gecodeerd. De afzonderlijke behandeling voor de 5 variabelen en de dialogen was nodig omdat het verschillende onderzoekseenheden betreft (zie bijlage 5.5.).

Het opslaan van dit primaire data-bestand moest ons een maximale flexibiliteit bij de latere analyse garanderen. Uit deze primaire data werden door de computer matrices per gezin per variabele gemaakt en de indices berekend. Ter illustratie een voorbeeld van de variabele afbreken: uit het data-bestand werd afgelezen hoeveel boodschappen door wie bij wie werden afgebroken. Dit leverde matrix 5.1 op.

Matrix 5.1 Notatie van de aantallen afgebroken boodschappen in een gezin.

<i>spreker = degene die wordt afgebroken</i>	<i>afbreker</i>					aantal afgebroken boodschappen	aantal boodschappen
	<i>niemand</i>	<i>Va</i>	<i>Mo</i>	<i>k1</i>	<i>k2</i>		
<i>Va</i>	x_{10}	x_{11}	x_{12}	x_{13}	x_{14}	S_1	B_1
<i>Mo</i>	x_{20}	x_{21}	x_{22}	x_{23}	x_{24}	S_2	B_2
<i>kind 1</i>	x_{30}	x_{31}	x_{32}	x_{33}	x_{34}	S_3	B_3
<i>kind 2</i>	x_{40}	x_{41}	x_{42}	x_{43}	x_{44}	S_4	B_4
totaal	K_0	K_1	K_2	K_3	K_4	S	T

Uit deze matrix werden nieuwe indices berekend, zoals binnengezinsspreidingen en afwijkingen van de verwachting, fracties op het (totaal) aantal boodschappen, verschillen tussen individuen en subsystemen in het gezin enz., en met de marginalen voor verdere analyse bewaard. Bij de bespreking van de bevindingen zullen we per variabele de basismatrix en de afgeleide indices presenteren.

6. MODEL VOOR DE ANALYSE

In dit onderzoek gaat het om twee groepen gezinnen, "probleem"- en controlegezinnen, die met betrekking tot een veelheid van indices met elkaar vergeleken zullen worden. De vergelijking speelt zich af op gezinsniveau, maar ook op het niveau van de gezinsleden en subsystemen, zowel binnen als tussen de twee groepen gezinnen. We zullen dus een strategie moeten hanteren, die orde aanbrengt in deze veelheid van variabelen én in de vergelijkingen op de verschillende niveau's. Een methode voor de analyses op verschillende systeemniveau's hebben we gevonden in de sociaalsysteemanalyse, ontwikkeld door Riley (1968). De belangrijkste verdienste van deze benadering is dat zij ons toestaat onderscheid te maken tussen *gezinseffecten* en *roleffecten* (= individueel gezinslideffecten). Voor een beter begrip van de typen analyses, die wij uit deze sociaal-systeemanalyse toepassen, zullen wij deze eerst in het kort toelichten.

De sociaal-systeemanalyse omvat een analyse van de groep, haar samenstellende delen en combinaties daarvan. Ze is opgebouwd uit een viertal analyses, waarvan er twee zich richten op de samenstellende delen (de individuele en de contextuele analyse) en de andere twee de groep als focus hebben (groeps- en structurele analyse). Riley benadrukt sterk dat het conceptuele onderzoeksmodel vertaald moet worden in onderzoekshandelingen op het adequate systeemniveau, aangezien in het verleden nogal eens hiertegen gezondigd is, dat wil zeggen conclusies werden getrokken ten aanzien van groepen op basis van individuele gegevens en omgekeerd.

In dit onderzoek is de focus van ons conceptuele model het gezin, hetgeen geresulteerd heeft in het gezin als onderzoekseenheid, gekenmerkt door gezinsindices. Maar we zijn niet tevreden met een eenvoudige vergelijking op systeemniveau (groepsanalyse). We willen tevens een greep krijgen op de samenstellende delen en hun onderlinge relaties, en bezien of ook op dat niveau verschillen tussen de twee groepen gezinnen zichtbaar worden. Het type analyse, dat met name van toepassing is op deze vraagstelling is de structurele analyse: "A structural analysis focuses on the group but with some reference to the differentiated

Tabel 6.1 Overzicht van de notaties gebruikt bij de bespreking van de analyses

	"Probleem"-gezinnen (P) VARIABELEN					Controlegezinnen (C) VARIABELEN				
	A	B	C	D	enz.	A	B	C	D	enz.
va ¹⁾	x_{vaP}					x_{vaC}				
mo	x_{moP}					x_{moC}				
gp	x_{gpP}					x_{gpC}				
np	x_{npP}					x_{npC}				
gezin	x_{gP}					x_{gC}				
	sd_{gP}					sd_{gC}				

groepsanalyse : $x_{gP} : x_{gC}$ m.b.t. de variabelen A, B, C, enz.

$sd_{gP} : sd_{gC}$ m.b.t. de variabelen A, B, C, enz.

segment-analyse: $x_{vaP} : x_{vaC}$ m.b.t. de variabelen A, B, C, enz.

$x_{moP} : x_{moC}$ m.b.t. de variabelen A, B, C, enz.

$x_{(va+mo)P} : x_{(va+mo)C}$ m.b.t. de variabelen A, B, C, enz.
enz.

binnengroeps-analyse: $x_{(va-mo)P} : x_{(va-mo)C}$ m.b.t. de variabelen A, B, C, enz.
enz.

1) De afkortingen voor de tabel staan voor de gezinslidrollen: vader (va), moeder (mo), geïdentificeerde patiënt (gp) en een niet-patiënt kind (np). De afkortingen ggp en gnp betekenen respectievelijk: kind gematched met de geïdentificeerde patiënt en gematched met het niet-patiënt kind.

roles that interrelate to form the group's internal structure." (Riley, 1968, p. 702). Riley beschrijft twee vormen van structurele analyse, segmentvergelijkingen en binnengroepsanalyse. Doel van beiden is na te gaan of verschillen, gevonden op groepsniveau, dezelfde zijn of afwijken van relaties tussen de afzonderlijke delen waaruit de groep is samengesteld; in haar terminologie: de structurele elementen van de groep.

In een segment-analyse wordt ieder element uit een groep vergeleken met een overeenkomend element uit een of meer andere groepen. De variabele, die de segmenten typeert is dezelfde als die de groepen classificeert, dus in ons geval de criterium variabele aan-/afwezigheid van een probleemkind in een gezin. Wij beschouwen gezinsleden en subsystemen zoals ouders, kinderen, als de structurele elementen. Voor ons onderzoek betekent dit dat we gezinsleden en subsystemen uit de "probleem"-gezinnen vergelijken met de overeenkomende gezinsleden en subsystemen uit de controlegezinnen. In een binnengroepsanalyse vergelijken we verschillen tussen segmenten over de groepen, in ons geval verschillen tussen de gezinsleden en/of subsystemen in de "probleem"-gezinnen met verschillen tussen overeenkomstige elementen in de controlegezinnen. In tabel 6.1 wordt een overzicht van de gehanteerde analyses gepresenteerd.

De bevindingen op het gezinsniveau kunnen geheel of gedeeltelijk overeenstemmen met de bevindingen op het gezinslid- of subsysteemniveau, ze kunnen elkaar echter ook tegenspreken. Richtlijnen voor een interpretatie van de bevindingen op verschillende sociaal-systeemniveau's hebben we gevonden bij Davis e.a. (1961) en een toepassing daarvan op soortgelijke materie als de onze bij Mishler en Waxler (1968). Het gaat er nu om dat we willen weten of we bij een verschil, gevonden tussen de "probleem"-gezinnen en de controlegezinnen, te maken hebben met:

1. een gezinseffect, dat wil zeggen een effect dat toegeschreven kan worden aan het gezin als collectiviteit;
2. een individueel effect, dat wil zeggen een effect dat toegeschreven kan worden aan de rol van een of enkele gezinsleden;
3. een gelijktijdig optreden van beide effecten;
4. een interactie-effect.

ad 1. We spreken van een gezinseffect als we

- bij vergelijking op gezinsniveau een verschil tussen beide groepen gezinnen aantreffen, dus $X_{gP} \neq X_{gC}$ m.b.t. bijvoorbeeld variabele A, en

- bij vergelijking van al de segmenten geen verschil op dezelfde variabele, dus $X_{vaP} = X_{vaC}$ geen verschil, enz.

Davis e.a. (1961) spreken hier van een puur groepseffect.

ad 2. Een puur individueel effect is er wanneer

- bij vergelijkingen op groepsniveau er geen verschil is tussen "probleem"-gezinnen en controlegezinnen, én
- bij vergelijking op segmentniveau (vaders met vaders, moeders met moeders, enz.) een of enkele verschillen gevonden worden. Hier ontstaat slechts een verschil tussen de groepen gezinnen bij enkele gezinsleden, en niet bij het gezin als geheel. We zouden kunnen concluderen dat de differentiële relatie tussen gezinstype én een bepaalde variabele specifiek is voor een of enkele gezinslidrollen, bijvoorbeeld die van de vader, of van de ouders.

ad 3. Ook komt voor dat de verschillen, gevonden op gezinsniveau, samengaan met verschillen in dezelfde richting tussen al de segmenten. We spreken dan van een herhaald patroon van collectieve en individuele effecten, ofwel van een structureel effect (Blau, 1960).

ad 4. Interactie-effecten doen zich voor als verschillen in een bepaalde richting op gezinsniveau samengaan

- met verschillen in dezelfde richting tussen enkele segmenten; dit wordt een congruent patroon genoemd.
- met verschillen tussen een of enkele segmenten in omgekeerde richting. Hier is sprake van een incongruent patroon.

De sociaal-systeemanalyse van Riley pretendeert te analyseren op systeemniveau én op het niveau van de samenstellende delen. Wat betreft de analyse op systeemniveau: in de groepsanalyses worden de groepsindicatoren, die met elkaar vergeleken worden,

- opgebouwd uit kenmerken van individuen¹⁾; dit worden analytische

-----
 1) Lazarsfeld en Menzel (1961) onderscheiden als kenmerken van individuen (ofwel van de samenstellende delen van de groep) absolute en relationele eigenschappen. Absolute eigenschappen zeggen enkel iets van het individu. Relationele eigenschappen zeggen iets over het individu in relatie tot andere groepsleden. Onze indicatoren behoren grotendeels tot deze laatste categorie.

groepseigenschappen genoemd, bijvoorbeeld percentages van mensen met een bepaalde religie.

- ook wel worden groepsindicatoren gebaseerd op relaties tussen de groepsleden. Dit worden structurele groepseigenschappen genoemd, bijvoorbeeld het aantal kliëks waarin een groep opgedeeld kan worden.

- ofwel de groepsindicatoren zijn eigenschappen van de groep die niet gebaseerd zijn op informatie omtrent individuele kenmerken. Dit zijn globale groepseigenschappen, bijvoorbeeld initiatie-riten bij bepaalde bevolkingsstammen.

Echter alleen in geval van *sommige* analytische groepseigenschappen (en niet bij de structurele en globale) is een vergelijkende analyse op groeps- én segmentniveau mogelijk. Onze gezinsindicatoren vallen grotendeels in de categorie analytische groepseigenschappen. Bij de somscores (of gemiddelden), opgebouwd uit de individuele scores met betrekking tot afbreken, binnendringen, enz. is vergelijkende analyse op groeps- én segmentniveau mogelijk; bij indicatoren zoals de binnengezins spreiding met betrekking tot afbreken, binnendringen, enz. is deze vergelijkende analyse niet mogelijk omdat deze indicatoren door transformatie naar het groepsniveau een andere betekenis krijgen.

We stelden reeds in het begin van dit boek dat een systeem meer is dan de som van de delen. Dat méér schuilt juist in de onderlinge relaties tussen de delen. Tegen de door ons gebruikte analyse op systeemniveau (= groepsanalyse) is dus aan te voeren dat zij, in geval van analytische groepseigenschappen, niet werkelijk op systeemniveau onderzoekt, omdat zij in sommering enz. van individuele kenmerken blijft steken. Op systeemniveau wordt wel onderzocht in geval van diverse door ons geconstrueerde selectiviteitsmaten, die gebaseerd zijn op de onderlinge relaties tussen de gezinsleden. Deze komen in hoofdstuk 7 uitvoerig aan de orde.

Statistische toetsen

Vanwege de geringe grootte van de steekproef en omdat niet verondersteld kan worden dat onze score-verdelingen normaal zijn, zijn wij aangewezen op het gebruik van non-parametrische statistische toetsen (Siegel, 1956). Dit onderzoek heeft een belangrijke exploratieve strekking. Daarom worden de gemiddelde scores van gezinnen en gezinsleden numeriek gepresenteerd, zodat we ons ook een kwantitatieve voorstelling van de verschillen tussen de typen gezinnen kunnen maken. In sommige gevallen

is toch het gebruik van de toets van Student voor één steekproef (voor toetsen van niveauverschillen) te verdedigen. Meestal is het beter, voor het toetsen van de gezinsniveauverschillen en segmentverschillen de toets van Wilcoxon te gebruiken. Aangezien de matching van de steekproef vooral diende om twee vergelijkbare groepen gezinnen te krijgen, is het niet efficiënt om in de toetsing aan de paar-relatie vast te houden.

De beschreven analyseprocedure wordt in de volgende hoofdstukken per variabele afgewerkt; eerst voor de structurele variabelen (hoofdstuk 7), vervolgens voor de individuele variabelen (hoofdstuk 8). Met betrekking tot sommige van de kwalitatieve variabelen (in hoofdstuk 9), zal de procedure afwijken vanwege het karakter van deze variabelen. In de zin van Lazarsfeld en Menzel (1961) zijn sommige van deze variabelen te beschouwen als globale groepeigenschappen, welke geen mogelijkheid bieden tot uitspraken op gezinslid- of subsysteemniveau, zoals bijvoorbeeld conflictoplossing.

7. BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT DE STRUCTURELE VARIABELEN

In dit hoofdstuk zullen we achtereenvolgens de resultaten bespreken van de afgrenzingsvariabelen afbreken van elkaars communicatie, binnendringen in gedachten en gevoelens van andere gezinsleden, leiderschap, controle, en de mate van dialoogvoeren en beëindiging daarvan. Bij de bespreking volgen we het in hoofdstuk 6 beschreven analysemodel, dat wil zeggen we behandelen eerst de gezinsanalyses, dan de analyses op gezinslidniveau en vervolgens de binnengezinsanalyses. In het vervolg zullen we bij de vermelding van resultaten gemakshalve de gezinnen met een kind met gedragsproblemen aanduiden met de term probleemgezinnen, zonder aanhalingstekens.

7.1. Afbreken van elkaars communicatie

De hypothesen

De hypothesen met betrekking tot het verschijnsel afbreken van elkaars communicatie luiden:

1. In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zal afbreken van elkaars communicatie zich met een hogere frequentie voordoen dan in de controlegezinnen. Deze hypothese breiden we uit tot het subsysteem- en gezinslidniveau. We toetsen dus achtereenvolgens eventuele verschillen in gezinsindices, in gezinslid- en subsysteemindices met betrekking tot het niveau van afbreken (groeps- en segmentanalyses).
2. In gezinnen met kinderen met gedragsproblemen vindt afbreken van elkaars communicatie selectiever plaats (dat wil zeggen, actief: meer door bepaalde gezinsleden dan door andere en/of passief: meer gericht op een of enkele gezinsleden dan op andere) dan in de controlegezinnen. Hier toetsen we selectiviteitsindices op gezins- en individueel niveau, en exploreren we binnengezinsvergelijkingen (groeps-, segment- en binnengezinsanalyses).

Verantwoording van enige selectiviteitsmaten

Een probleem, dat zich ten aanzien van de vergelijking tussen probleemgezinnen en controlegezinnen op gezinslidniveau voordoet bij selectief voorkomen van de "grensoverschrijdende" variabelen is, dat dit

in ieder gezin een ander gezinslid kan betreffen. Bijvoorbeeld in het ene gezin is de moeder de afbreker in het gezin, in een ander gezin vervult een van de kinderen deze rol. In het ene gezin worden alleen de kinderen door de ouders in de rede gevallen, in een ander gezin wordt de geïdentificeerde patiënt overmatig afgebroken als hij aan het woord is. Dit zou kunnen betekenen dat we geen verschillen vinden op individueel niveau bij vergelijking van gezinslidrollen (vaders met vaders, moeders met moeders enz.) over beide groepen gezinnen. Dit probleem doet zich eveneens voor als wij in de binnengezins-analyse verschillen tussen gezinsleden of subsystemen over de beide groepen gezinnen vergelijken (bijvoorbeeld vader-moeder met vader-moeder). Hier zouden we alleen verschillen kunnen aantreffen als verschillen tussen probleem- en controlegezinnen toegeschreven kunnen worden aan speciale gezinslidrollen, bijvoorbeeld als het in de probleemgezinnen vooral de vader is die als afbreker functioneert, in vergelijking met de moeder, terwijl in de controlegezinnen geen verschil tussen de ouders optreedt. Het is ons inziens echter niet zo waarschijnlijk dat dit verschijnsel afbreken (evenmin als de andere structurele variabelen) gekoppeld is aan specifieke gezinslidrollen.

Om toch, ingeval van selectief voorkomen in bepaalde subsystemen, tot verschillen tussen de probleem- en de controlegezinnen te kunnen besluiten, is het van belang de *scheefheid* van de afbreek-(enz.) patronen in de gezinnen in indices vast te leggen.

Eén maat hiervoor is de *binnengezins-spreiding*. Deze verschilt in zoverre van binnengezins-verschilscores dat ze afziet van koppeling aan gezinslidrollen. Met deze spreidingsmaat krijgen we inzicht in de rolverdeling in het gezin, ofwel in het meer of minder *selectief* voorkomen van "grensoverschrijdende" interacties zowel bij als door individuele gezinsleden.

Een andere manier om aan het probleem van wisselende gezinslidrollen te ontsnappen is *het niveau van het zich het meest extreem gedragende gezinslid* (in de zin van hoogste frequentie) als gezinsmaat te nemen. Wij weten namelijk niet of, als we over extreem hoge "grensoverschrijdende" interacties in het gezin spreken, het effect anders is als één gezinslid dit gedrag laat zien dan wanneer meerderen of allen in het gezin dit gedrag vertonen. Dat wil zeggen, we weten niet of bijvoorbeeld in extreme mate afbreken van communicatie door de moeder,

of door het "normale" kind, niet al evenveel invloed heeft op het ontstaan of instand houden van de gedragsproblemen bij de geïdentificeerde patiënt als afbreken in dezelfde extreme mate door iedereen in dat gezin. Met deze laatste indicator kunnen we dus nagaan of extreem hoog voorkomen van de "grensoverschrijdende" variabelen - door en bij welk gezinslid dan ook - samenhangt met de aanwezigheid van een kind met gedragsproblemen in het gezin.

De constructie van de indices

De data voor de analyse ontleenden we aan de hieronder gepresenteerde basismatrix van de gezinnen. (Matrix 7.1)

Matrix 7.1 Notatie van afbreken van elkaars communicatie¹⁾

afge- brokene = spreker	afbreker					aantal boodsch.	aantal afgebr. boodsch. (pass.)	fractie afgebr. boodsch. (pass.)
	niemand	va	mo	ggp	gnp			
va	x ₁₀	x=0	x ₁₂	x ₁₃	x ₁₄	R ₁	S ₁	S ₁ /R ₁
mo	x ₂₀	x ₂₁	x=0	x ₂₃	x ₂₄	R ₂	S ₂	S ₂ /R ₂
ggp	x ₃₀	x ₃₁	x ₃₂	x=0	x ₃₄	R ₃	S ₃	S ₃ /R ₃
gnp	x ₄₀	x ₄₁	x ₄₂	x ₄₃	x=0	R ₄	S ₄	S ₄ /R ₄

Totaal	K ₀	K ₁	K ₂	K ₃	K ₄	T	S	
Fractie (act.)		K ₁ /R ₁	K ₂ /R ₂	K ₃ /R ₃	K ₄ /R ₄		S/T	

- 1) R = Σ inclusief niet-afgebroken boodschappen;
 S = Σ exclusief niet-afgebroken boodschappen;
 K₀ = aantal niet-afgebroken boodschappen.

Uit de basismatrix werden de volgende indices berekend en opgeslagen:

- het gezinstotaal voor afbreken van elkaars communicatie: S
- voor elk van de gezinsleden het aantal keren dat hij/zij een ander afbreekt: K₁ t/m K₄
- voor elk gezinslid het aantal keren dat hij/zij wordt afgebroken: S₁ t/m S₄.

Daarnaast werden, uit exploratieve overwegingen, de fracties hiervan op het aantal boodschappen per gezinslid en voor het gehele gezin berekend. Een vraag die wij niet met behulp van bestaande theorieën kunnen beantwoorden, is namelijk of de frequentie van afbreken sec meer of minder van belang is dan de relatieve hoeveelheid, die rekening houdt met het aantal keren dat iemand iets zegt tegen iemand. Iemand die veel praat, loopt meer kans afgebroken te worden dan iemand die bijna niets zegt. Iemand die weinig zegt, kan absoluut gezien weinig afbreken, maar wat is het effect als hij dit relatief vaak doet. En wat is het effect als iemand die weinig zegt, relatief vaak wordt afgebroken enz. Aangezien voorts enige onderzoeken duidelijk aangeven dat verschillende verbale frequentiematen significant correleren met, of beïnvloed worden door verbale activiteit (Becker en Iwakami, 1969; Hadley en Jacob, 1973; Jacob, 1974) lijkt het ons in ieder geval zinvol bij deze en de overige afgrenzingsvariabelen de factor verbale activiteit onder controle te brengen. Dit resulteerde in de volgende scores:

- de fractie van het aantal keren in een gezin dat iemand afgebroken wordt op het totaal aantal boodschappen in het gezin: S/T
- voor elk gezinslid: de fractie van het aantal keren dat hij/zij een ander afbreekt op het aantal keren dat hij/zij aan het woord is: S_i/R_i
- voor elk gezinslid: de fractie van het aantal keren dat hij/zij wordt afgebroken op het aantal keren dat hij/zij aan het woord is: K_i/R_i .

Voorts werden de volgende binnengezins-verschillen berekend en opgeslagen:

- vader-moeder met betrekking tot afbreken en afgebroken worden, resp. K_1-K_2 en S_1-S_2
- geïdentificeerde patiënt en niet-patiënt idem, resp. K_3-K_4 en S_3-S_4
- ouders-kinderen idem, resp. $(K_1+K_2)-(K_3+K_4)$ en $(S_1+S_2)-(S_3+S_4)$.

Om hierboven beschreven redenen werd vervolgens de binnengezins-spreiding als gezinsmaat van selectief voorkomen van afbreken (actief en passief) - los van de gezinslidrollen - berekend, resp. $sd K_i$ en $sd S_i$. Daarnaast werd het gezinsmaximum als maat voor extreem hoog voorkomen van afbreken (actief en passief) vastgelegd, resp. $max K_i$ en $max S_i$. Als laatste werd nog een selectiviteitsmaat berekend voor elk gezinslid, waarin het gezins-afbreekniveau verdisconteerd is en uitschieters

geregistreerd worden: de afwijkingen van de verwachting; zie voor de berekening matrix 7.2.

Toelichting bij matrix 7.2: Hoe groter de passieve score, hoe selectiever een bepaald gezinslid wordt afgebroken; bijvoorbeeld $\sqrt{\sum A_{1j}^2} = 0$ houdt in dat de vader door de drie anderen relatief evenveel wordt afgebroken, en naarmate $\sqrt{\sum A_{1j}^2}$ groter is, wordt vader meer door een speciale ander afgebroken. Hoe groter de actieve score, hoe meer een bepaald gezinslid (of enkele) ten opzichte van een speciale andere als afbreker functioneert; bijvoorbeeld $\sqrt{\sum A_{i1}^2} = 0$ houdt in: de vader functioneert ten opzichte van alle drie de anderen evenzeer of evenmin als afbreker, en naarmate $\sqrt{\sum A_{i1}^2}$ groter is functioneert de vader als afbreker meer ten opzichte van een bepaalde persoon en minder of niet ten opzichte van een of twee anderen. Er zijn vele indices mogelijk, waarbij voor hoeveelheid afbreken gecorrigeerd wordt. Bij dergelijke indices zorgt het toeval voor grote uitschieters. Daarom is voor een zo eenvoudig mogelijke correctie ten aanzien van de verwachting gekozen.

Matrix 7.2 Notatie van afbreken van elkaars communicatie: afwijkingen van de verwachting A_{ij} .

<i>afge- broke- ne</i>	<i>afbreker va</i>	<i>moe</i>	<i>ggp</i>	<i>gnp</i>	<i>passief</i>
<i>va</i>	A_{11} $= 0$	A_{12} $= x_{12}^{-S_{1/3}}$	A_{13} $= x_{13}^{-S_{1/3}}$	A_{14} $= x_{14}^{-S_{1/3}}$	$\sqrt{\sum A_{1j}^2}$
<i>mo</i>	A_{21} $= x_{21}^{-S_{2/3}}$	A_{22} $= 0$	A_{23} $= x_{23}^{-S_{2/3}}$	A_{24} $= x_{24}^{-S_{2/3}}$	$\sqrt{\sum A_{2j}^2}$
<i>ggp</i>	A_{31} $= x_{31}^{-S_{3/3}}$	A_{32} $= x_{32}^{-S_{3/3}}$	A_{33} $= 0$	A_{34} $= x_{34}^{-S_{3/3}}$	$\sqrt{\sum A_{3j}^2}$
<i>gnp</i>	A_{41} $= x_{41}^{-S_{4/3}}$	A_{42} $= x_{42}^{-S_{4/3}}$	A_{43} $= x_{43}^{-S_{4/3}}$	A_{44} $= 0$	$\sqrt{\sum A_{4j}^2}$
<i>actief</i>	$\sqrt{\sum A_{i1}^2}$	$\sqrt{\sum A_{i2}^2}$	$\sqrt{\sum A_{i3}^2}$	$\sqrt{\sum A_{i4}^2}$	

In tabel 7.1 en 7.2 worden de gemiddelde indices in de probleem- en controlegezinnen (met de bijbehorende populatiespreiding) gepresenteerd. In de tweede kolom van de tabellen wordt de richting van het verschil tussen de probleem- en controlegezinnen (de hypothesen) aangeduid. H++ staat voor de verwachting dat de betreffende index in de probleemgezinnen hoger zal zijn dan in de controlegezinnen; H-- staat voor de verwachting dat de betreffende index in de probleemgezinnen lager zal zijn; H=0 betekent dat we geen hypothesen met betrekking tot de betreffende index konden formuleren. Bij H=0, als de analyses uit exploratieve overwegingen uitgevoerd worden, toetsen we tweezijdig.

In de derde kolom staan de aanduidingen van de gezinsleden en subsystemen op de volgende wijze afgekort: va = vader; mo = moeder; gp = geïdentificeerde patiënt ofwel het met hem/haar gematchte kind ingeval het de controlegezinnen betreft; np = niet-patiënt-kind ofwel het met hem/haar gematchte kind ingeval het de controlegezinnen betreft; oud = subsysteem van de ouders; ki = subsysteem van de kinderen. De symbolen S, K, R, enz. komen overeen met die in de voorafgaande matrix. De letters p en a achter de index-aanduiding staan respectievelijk voor passief, bijvoorbeeld boodschappen die bij de vader afgebroken worden; en voor actief, bijvoorbeeld boodschappen, die de vader afbreekt.

In de vierde en vijfde kolom worden de gemiddelde waarden (gem) en de standaarddeviatie (sd) gepresenteerd.

In de laatste kolom wordt het significantieniveau (sign niv) aangegeven. Gebruikt wordt de toets van Wilcoxon.

Indien H++ of H--

dan geldt s = significant $0.0 < P_{1\text{zijdig}} < 0.05$

zs = zwak significant $0.05 < P_{1\text{zijdig}} < 0.10$.

Indien H=0

dan geldt s = significant $0.0 < P_{2\text{zijdig}} < 0.05$

zs = zwak significant $0.05 < P_{2\text{zijdig}} < 0.10$.

Voor alle volgende tabellen in dit hoofdstuk met een soortgelijke structuur wordt verwezen naar deze reeks van toelichtingen. Tenzij anders vermeld, betreft het steeds twee maal 21 gezinnen.

Tabel 7.1 Afbreken van communicatie, gemiddelde niveau's¹⁾

<i>Analyse niveau</i>	<i>H</i>	<i>Indices</i>	<i>Probleemgez. gem</i>		<i>Controlegez. gem</i>		<i>Sign niv</i>
			<i>sd</i>	<i>sd</i>	<i>sd</i>	<i>sd</i>	
<i>gezins- verge- lijkingen</i>	+	aant.afgebr. boodsch. S	53.1	24.0	42.9	16.9	zs
	+	fractie afgebr. boodsch. S/T	0.52	.02	.045	.02	zs

<i>segment verge- lijkin- gen</i>	+	S ₁ va p	17.4	10.4	12.9	7.9	zs
	+	S ₂ mo p	14.7	10.7	13.8	8.7	-
	+	S ₃ gp p	10.3	6.5	8.3	5.5	-
	+	S ₄ np p	10.6	6.9	7.9	4.9	-
	+	K ₁ va a	13.8	9.1	12.7	7.6	-
	+	K ₂ mo a	17.8	10.8	14.2	7.5	-
	+	K ₃ gp a	9.1	6.4	7.8	6.1	-
	+	K ₄ np a	12.3	9.2	8.0	5.1	s
	+	S ₁ /R ₁ va p	.065	.04	.049	.03	zs
	+	S ₂ /R ₂ mo p	.053	.03	.047	.03	-
	+	S ₃ /R ₃ gp p	.047	.03	.041	.03	-
	+	S ₄ /R ₄ np p	.044	.03	.037	.03	-
	+	K ₁ /R ₁ va a	.05	.03	.048	.03	-
	+	K ₂ /R ₂ mo a	.065	.03	.053	.03	-
	+	K ₃ /R ₃ gp a	.039	.02	.037	.03	-
	+	K ₄ /R ₄ np a	.05	.03	.038	.03	zs
	+	S ₁ +S ₂ oud p	32.1	16.8	26.7	13.1	-
	+	S ₃ +S ₄ ki p	20.9	10.1	16.2	8.7	zs
	+	K ₁ +K ₂ oud a	31.6	16.3	27.0	12.7	-
	+	K ₃ +K ₄ ki a	21.4	12.2	15.9	8.5	zs

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

Tabel 7.2 Afbreken van communicatie, selectiviteit

<i>Analyse niveau</i>	<i>H</i>	<i>Indices</i>	<i>Probleemgez. gem sd</i>		<i>Controlegez. gem sd</i>		<i>Sign niv</i>
<i>gezins- verge- lijkin- gen</i>	+	sd S_i p	7.0	4.1	6.0	3.5	-
	+	sd K_i a	7.2	4.4	5.9	3.0	-
	+	max. S_i p	22.1	10.7	18.5	7.6	-
	+	max. K_i a	22.1	11.2	17.9	6.9	-
<i>segment verge- lijkin- gen</i>	+	afw. verw. va p	5.8	4.3	5.1	4.0	-
	+	afw. verw. mo p	4.8	4.5	4.3	3.8	-
	+	afw. verw. gp p	3.7	2.7	2.5	1.5	zs
	+	afw. verw. np p	3.7	2.4	2.7	1.9	zs
	+	afw. verw. va a	4.2	2.2	3.7	3.0	-
	+	afw. verw. mo a	5.9	3.6	4.6	3.2	zs
	+	afw. verw. gp a	4.4	3.4	4.0	2.7	-
	+	afw. verw. np a	4.6	3.8	3.8	1.4	-
-----							
niveauverschillen							
<i>binnen- gezins- verge- lijkin- gen</i>	0	S_1-S_2 va-mo p	2.7	12.6	-0.9	10.3	-
	0	S_3-S_4 gp-np p	-0.3	8.8	0.3	5.7	-
	0	$(S_1+S_2)-(S_3+S_4)$ oud-ki	11.1*	13.9	10.5*	14.4	-
	0	K_1-K_2 va-mo a	-4.0	11.4	-1.4	8.1	-
	0	K_3-K_4 gp-np a	-3.2	10.2	-0.2	7.2	-
	0	$(K_1+K_2)-(K_3+K_4)$ oud-ki	10.2*	15.8	11.1*	13.5	-

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

* in de tabel = significant binnengezins-verschil in de probleemgezinnen of in de controlegezinnen (2zijdig getoetst met Wilcoxon).

Mate van afbreken, tabel 7.1

We zien slechts één significant, en enkele zwak significante verschillen optreden, die wijzen in de richting van de hypothese: hogere frequentie van afbreken in de probleemgezinnen, vergeleken met de controlegezinnen. Zowel op groepsniveau als op segmentniveau ondersteunen deze bevindingen elkaar. Het verschil tussen probleemgezinnen en controlegezinnen wordt eveneens significant bij de vaders (in afgebroken worden), bij het niet-patiënt-kind en daarmee overeenkomende kind (np en gnp, in actief afbreken), en bij het kindersubstelsysteem (actief en passief). De absolute frequenties (S_i en K_i) en de relatieve (S/T , S_i/R_i en K_i/R_i) geven daarbij dezelfde resultaten te zien. Verderop in deze paragraaf zullen we correlatie-coëfficiënten tussen de absolute en relatieve indices weergeven. Belangrijker dan deze enkele, meest zwak significante verschillen tussen probleemgezinnen en controlegezinnen, is het feit dat de verschillen bij alle analyses (zowel groeps- als segment-) wijzen in de verwachte richting (22 analyses: 1 significant, 7 zwak significant en 14 niet-significant).

Selectiviteit, tabel 7.2

Met betrekking tot de selectiviteitsmaten geldt in grote lijnen hetzelfde als opgemerkt met betrekking tot de frequentiematen: slechts enkele zwak significante verschillen tussen probleem- en controlegezinnen, maar wel geven 17 van de 18 analyses verschillen in de verwachte richting aan: een grotere selectiviteit in de probleemgezinnen vergeleken met de controlegezinnen.

Omdat de gezinslidrol geïdentificeerde patiënt zowel door jongens als door meisjes vervuld wordt, en deels door jongere en oudere kinderen in het gezin, en omdat de geïdentificeerde patiënt deel uitmaakt van een kindersubstelsysteem van meisjes, jongens of een gemengd substelsysteem, zijn we met behulp van 3 tweeweg-variantie-analyses per variabele nagegaan of deze parameters effect hebben op de verschillen in de 22 frequentie- en 18 selectiviteitsindices. Geslacht van de geïdentificeerde patiënt en positie in het gezin blijkt geen effect op de resultaten te hebben. Samenstelling van het kindersubstelsysteem geeft in een geval wel een significant effect. Het verschil tussen niet-probleemkind en het overeenkomende kind in de controlegezinnen met betrekking tot actief afbreken (variabele K_4) blijkt vooral veroorzaakt te worden door

de gezinnen met meisjes. (Zie tabel 7.3)

Tabel 7.3 Afbreken van communicatie naar type gezin en sexe-samenstelling van het kindersubstysteem

	<i>2 jongens</i>		<i>2 meisjes</i>		<i>gemengd</i>		F		
	gem	sd	gem	sd	gem	sd			
<i>Probl.</i>	9.4	6.5	21.8	13.3	9.3	4.3	gezinseff.	.035	
	N = 7		N = 5		N = 9		sex aanw. ki.	.053	
<i>Contr.</i>	8.7	6.5	8.2	4.3	7.6	4.9	interact.eff.	.044	
	N = 6		N = 6		N = 9		overall	.011	

Deze ene significantie op het totaal van 3 x 40 analyses moet echter enigszins gerelativeerd worden.

Voor de volledigheid presenteren we de correlatie-coëfficiënten tussen de absolute en relatieve afbreekfrequenties in tabel 7.4 over de 42 gezinnen. Zoals de coëfficiënten laten zien - zeer hoge significante samenhangen - was er geen reden te verwachten dat de resultaten met betrekking tot deze absolute en relatieve indices verschillend zouden uitvallen (hetgeen ook in tabel 7.1 bleek).

Tabel 7.4 Afbreken van communicatie, Spearman correlatie-coëfficiënten absoluut niveau x fracties (N = 42)

<i>Indices</i>	<i>correlatie-coëfficiënten</i>
gezinsniveau	S x S/T .86
niveau va passief	$S_1 \times S_1/R_1$ .89
" mo "	$S_2 \times S_2/R_2$ .91
" gp "	$S_3 \times S_3/R_3$ .82
" np "	$S_4 \times S_4/R_4$ .89
niveau va actief	$K_1 \times K_1/R_1$ .91
" mo "	$K_2 \times K_2/R_2$ .85
" gp "	$K_3 \times K_3/R_3$ .94
" np "	$K_4 \times K_4/R_4$ .86

Conclusie

Het geheel overziend zijn de aanwijzingen voor een eventuele bevestiging van de beide hypothesen zwak te noemen. De resultaten op het groepsniveau en op het segmentniveau laten een zwak of niet-significant, maar congruent patroon zien: in de probleemgezinnen een hogere afbreekfrequentie en een grotere mate van selectiviteit, zowel actief als passief. Met name door de consistentie in de resultaten menen wij er toch enige betekenis aan te mogen toeschrijven. Een deel van de consistentie kan verklaard worden uit de hoge correlaties tussen de absolute en relatieve indices. De correlaties tussen deze en de overige indices zijn echter in het algemeen laag. Opvoeren van al deze correlaties gaat in dit bestek te ver.

7.2. Binnendringen in gedachten, gevoelens enz. van andere gezinsleden

De hypothesen

De hypothesen met betrekking tot het verschijnsel binnendringen in elkaars gedachten, gevoelens, enz. luiden:

1. In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zal binnendringen in elkaars gedachten enz. zich met een hogere frequentie voordoen dan in de controlegezinnen. Deze hypothese breiden we uit tot het subsysteem en gezinslidniveau. We toetsen dus achtereenvolgens eventuele verschillen in gezinsindices, in gezinslid- en subsysteemindices met betrekking tot het niveau van binnendringen.
2. In gezinnen met kinderen met gedragsproblemen vindt binnendringen in elkaars gedachten enz. selectiever plaats (dat wil zeggen actief: meer door bepaalde gezinsleden dan door andere en/of passief: meer gericht op een of enkele gezinsleden dan de andere) dan in de controlegezinnen. Hier toetsen we selectiviteitsindices en exploreren we de binnengezinsniveau-verschillen.

De constructie van de indices

We gaan uit van eenzelfde basismatrix van het gezin als bij afbreken van communicatie gepresenteerd is (zie matrix 7.1). Aangezien binnendringen in veel geringere frequentie voorkomt, leek het ons niet zinvol hier de fracties op het aantal boodschappen per gezinslid te berekenen (2% van de boodschappen valt in de categorie binnendringen).

Voor het overige werden dezelfde indices voor het gezin en de gezinsleden berekend en vastgelegd.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

In tabel 7.5 en 7.6 worden de gemiddelde indices in de probleem- en controlegezinnen (met de bijbehorende populatiespreiding) gepresenteerd.

Tabel 7.5 Binnendringen in gedachten, gevoelens enz. van andere gezinsleden, gemiddelde niveau's¹⁾

Analyse niveau	H	Indices	Probleemgez.		Controlegez.		Sign niv
			gem	sd	gem	sd	
gezins- verge- lijkin- gen	+	aant. binnendr. boodsch. S	18.6	8.9	18.9	5.9	-
	+	fractie binnendr. boodsch. S/T	0.02	0.01	0.02	0.01	-
-----							
segment verge- lijkin- gen	+	S ₁ va p	4.8	3.3	4.7	3.2	-
	+	S ₂ mo p	3.6	3.1	3.7	2.0	-
	+	S ₃ gp p	6.8	6.6	5.8	2.4	-
	+	S ₄ np p	3.9	3.2	5.9	3.4	-
	+	K ₁ va a	3.3	2.3	4.8	3.2	-
	+	K ₂ mo a	10.0	6.7	10.0	5.5	-
	+	K ₃ gp a	2.4	2.7	1.8	2.0	-
	+	K ₄ np a	3.2	2.9	3.6	2.2	-
	0	S ₁ +S ₂ oud p	8.4	4.3	8.4	4.0	-
	0	S ₃ +S ₄ ki p	10.6	6.6	11.7	4.4	-
0	K ₁ +K ₂ oud a	13.3	7.6	14.7	6.7	-	
0	K ₃ +K ₄ ki a	5.7	4.3	5.4	2.8	-	

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

Mate van binnendringen, tabel 7.5

Op gezinsniveau noch op segmentniveau zijn er significante verschillen tussen probleem- en controlegezinnen. Over het geheel genomen laten de resultaten geen consistent beeld zien: in de 14 analyses gaan de verschillen tussen probleem- en controlegezinnen 4 x in de verwachte

richting, 7 x in de tegengestelde richting, en in 3 gevallen zijn de gemiddelde waarden vrijwel identiek. Opvallend is overigens in beide groepen gezinnen het hoge niveau van binnendringen door de moeders vergeleken met dat van de andere gezinsleden.

Tabel 7.6 Binnendringen in gedachten, gevoelens enz. van andere gezinsleden, selectiviteit¹⁾

Analyse niveau	H	Indices	Probleemgez. gem sd		Controlegez. gem sd		Sign niv	
gezinsvergelijkingen	+	sd S_i p	3.4	2.9	2.6	1.1	-	
	+	sd K_i a	4.2	3.1	4.4	2.3	-	
	+	max. S_i p	9.0	6.2	8.0	2.6	-	
	+	max. K_i a	10.5	6.4	10.6	4.9	-	
-----								
segmentvergelijkingen	+	afw. verw. va p	2.3	1.8	2.3	1.2	-	
	+	afw. verw. mo p	1.5	0.8	1.5	0.7	-	
	+	afw. verw. gp p	2.6	3.7	2.0	0.8	s	
	+	afw. verw. np p	2.4	1.9	2.1	1.3	-	
	+	afw. verw. va a	1.5	1.1	1.7	1.1	-	
	+	afw. verw. mo a	3.5	4.5	2.9	1.9	-	
	+	afw. verw. gp a	1.1	0.9	0.9	0.7	-	
	+	afw. verw. np a	1.4	1.0	1.6	0.7	-	
-----								
binnengezinsvergelijkingen	0	S_1-S_2 va-mo p	1.2	4.7	1.0	3.6	-	
	0	S_3-S_4 gp-np p	2.9	7.9	-0.1	3.9	-	
	0	$(S_1+S_2)-(S_3+S_4)$ oud-ki	-2.2	6.9	-3.2*	5.3	-	
	0	K_1-K_2 va-mo a	-6.6*	6.5	-5.2*	6.0	-	
	0	K_3-K_4 gp-np a	-0.8	3.7	-1.8	3.2	-	
	0	$(K_1+K_2)-(K_3+K_4)$ oud-ki	7.6*	8.9	9.3*	8.0	-	

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

* in de tabel is significant binnengezins-verschil in de probleemgezinnen of in de controlegezinnen.

Selectiviteit, tabel 7.6

Op gezinsniveau zien we geen significante verschillen tussen probleer en controlegezinnen. Wel liggen de verschillen in de verwachte richting. Op segmentniveau is er 1 significant verschil: bij de geïdentificeerde patiënt in het probleemgezin wordt selectiever binnengedrongen in gedachten enz. dan bij het vergelijkbare kind in de controlegezinnen het geval is. Bij deze index zien we tegelijk een relatief hoge standaarddeviatie bij de probleemgezinnen, veroorzaakt door hoge uitschieters van selectief binnendringen bij de geïdentificeerde patiënt. Dit, samen met de relatief hoge standaarddeviatie bij afwijking van de verwachting actief bij de moeders in de probleemgezinnen, doet vermoeden dat er in deze groep gezinnen vaker sprake is van zeer selectieve patronen van binnendringen door de moeders bij een speciaal kind, namelijk de geïdentificeerde patiënt, dan dat bij de controlegezinnen het geval is.

Vervolgens controleerden we de gevonden verschillen op effecten van leeftijdpositie en geslacht van het kind, en samenstelling van het kindersubstysteem. Er werden geen significante effecten gevonden.

Het vermoedelijke selectieve patroon van binnendringen bij de geïdentificeerde patiënt door de moeders hebben we verder geëxploreerd door de actieve en passieve niveau's van alle gezinsleden te correleren met de binnengezins spreiding actief en passief (zie tabel 7.7).

Tabel 7.7 Binnendringen in elkaars gedachten, gevoelens enz., Spearman correlatie-coëfficiënten individuele niveau's x binnengezins-spreidingen

<i>niveau</i> x <i>actief</i>	<i>sd actief</i>		<i>niveau</i> x <i>passief</i>	<i>sd passief</i>	
	Probl.	Contr.		Probl.	Contr.
<i>va</i>	.10	.12	<i>va</i>	.13	.26
<i>mo</i>	.95*	.92*	<i>mo</i>	.21	-.22
<i>gp</i>	-.21	-.25	<i>gp</i>	.90*	.24
<i>np</i>	.22	-.25	<i>np</i>	-.12	.48

* zeer significant, $p < 0.01$

De binnengezins-spreiding actief blijkt te variëren met het niveau van binnendringen van de moeder in beide groepen gezinnen. De binnengezins-spreiding passief blijkt enkel te variëren met de mate waarin bij de

geïdentificeerde patiënt wordt binnengedrongen in gedachten enz. Voorts berekenen we de correlatie-coëfficiënten tussen het actieve niveau van binnendringen van de moeder en de passieve niveau's van de andere gezinsleden (zie tabel 7.8). Ons vermoeden van een selectiever patroon van binnendringen door de moeder bij de geïdentificeerde patiënt wordt door al deze correlaties bevestigd.

Tabel 7.8 Binnendringen in elkaars gedachten, gevoelens enz., Spearman correlatie-coëfficiënten actief niveau moeder x passief niveau andere gezinsleden

<i>niveau actief moeder</i>	x	<i>niveau passief</i>		
		<i>va</i>	<i>gp</i>	<i>np</i>
Probl.	.27	.77*	.19	
Contr.	.54	.37	.65*	

* zeer significant, $p \ll 0.001$

Conclusie

Met betrekking tot de mate van binnendringen laten de resultaten nogal wat tegenstrijdigheden zien. Onze hypothese wordt niet bevestigd. Met betrekking tot selectiviteit in binnendringen zouden we kunnen spreken van een individueel effect, dat wil zeggen de geïdentificeerde patiënt is vaker dan het vergelijkbare kind in de controlegezinnen de gene bij wie speciaal wordt binnengedrongen. De moeder in de probleemgezinnen blijkt hierin een overwegende rol te vervullen.

7.3 Leiderschap

De hypothesen

De hypothese met betrekking tot *verbale* leiderschapsactiviteiten luidt:

In gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen verbale leiderschapsactiviteiten zich met een hogere frequentie voordoen dan in de controlegezinnen. Deze hypothese breiden we uit tot het individuele en subsysteemniveau. We toetsen dus achtereenvolgens gezinsindices, subsysteem- en gezinslidindices met betrekking tot frequenties van leider-

schapsboodschappen.

Voorts willen we exploreren hoe leiderschapsboodschappen kwantitatief verdeeld zijn over de ouders en of zij hierin selectief zijn naar de aanwezige kinderen. Hier toetsen we selectiviteitsmaten.

De constructie van de indices

De indices berekenden we uit de hiernaast gepresenteerde basismatrix van de gezinnen (matrix 7.3). De volgende indices werden berekend en nader geanalyseerd:

De mate van leiderschap

- het gezinstotaal van leiderschapsboodschappen: R en de fractie R/T
- voor elk van de gezinsleden het aantal leiderschapsboodschappen: R_1 t/m R_4 , en de fracties R_i/T_i
- het aandeel van de gezinsleden, en van het oudersubstelsysteem in de hoeveelheid leiderschapsboodschappen: R_i/R en $(R_1+R_2)/R$
- de aantallen en de fracties leiderschapsboodschappen in het ouder- en kindersubstelsysteem, resp. (R_1+R_2) ; $(R_1+R_2)/T$; (R_3+R_4) en $(R_3+R_4)/T$
- toegespitst op de substelsystemen: de mate van leiderschap door de ouders over de kinderen en omgekeerd, absoluut en de fracties op het aantal uitgestuurde boodschappen;

door de ouders over de kinderen:

$$\begin{aligned} & x_{13} + x_{14} + x_{16} (+ x_{17} + x_{18}) - \text{leiderschap vader over de kinderen} \\ & x_{23} + x_{24} + x_{26} (+ x_{27} + x_{28}) - \text{leiderschap moeder over de kinderen} \\ & + \frac{\sum_{i=1}^2 x_{i3} + x_{i4} + x_{i6} (+ x_{i7} + x_{i8})}{\text{ouder}} - \text{leiderschap ouders over de kinderen} \end{aligned}$$

door de kinderen over de ouders:

$$\begin{aligned} & x_{31} + x_{32} + x_{35} (+ x_{37} + x_{38}) = \text{leiderschap (g)gp over ouders} \\ & x_{41} + x_{42} + x_{45} (+ x_{47} + x_{48}) = \text{leiderschap (g)np over ouders} \\ & + \frac{\sum_{i=3}^4 x_{i1} + x_{i2} + x_{i5} (+ x_{i7} + x_{i8})}{\text{kinderen}} = \text{leiderschap kinderen over ouders} \end{aligned}$$

De index, die leiderschap door ouders expliciet over de kinderen meet, noemen we expliciet, de uitgebreide score noemen we onzuiver, omdat hierin ook leiderschap van de ene ouder over de ander opgesloten kan liggen. Bij de kinderscores geldt dezelfde regel. Het verschil tussen expliciet en onzuiver wordt in de formules door haakjes aangegeven.

Matrix 7.3 Notatie van leiderschapsboodschappen in een gezin

<i>leider</i> = spreker	<i>degene die geleid wordt</i>									aantal leiderschapsboodsch. (act.)	totaal aantal boodsch.
	<i>niemand</i>	<i>va</i>	<i>mo</i>	<i>gp</i>	<i>np</i>	<i>oud</i>	<i>ki</i>	<i>overige comb.</i>	<i>allen</i>		
<i>va</i>	x_{10}	0	x_{12}	x_{13}	x_{14}	0	x_{16}	x_{17}	x_{18}	R_1	T_1
<i>mo</i>	x_{20}	x_{21}	0	x_{23}	x_{24}	0	x_{26}	x_{27}	x_{28}	R_2	T_2
<i>gp</i>	x_{30}	x_{31}	x_{32}	0	x_{34}	x_{35}	0	x_{37}	x_{38}	R_3	T_3
<i>np</i>	x_{40}	x_{41}	x_{42}	x_{43}	0	x_{45}	0	x_{47}	x_{48}	R_4	T_4
aantal (pass.)	K_0	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6	K_7	K_8	R	T

Tabel 7.8 Leiderschapsboodschappen, gemiddelde niveau's¹⁾

Analyse niveau	H	Indices	Probleemgez. gem		Controlegez. gem		Sign niv
			ed.	ed.	ed.	ed.	
gezins- verge- lijkin- gen	+	abs. aant. leid. boodsch. R	91.2	30.7	86.5	23.2	-
	+	fractie leid. boodsch. R/T	.13	0.05	.12	0.03	-
-----							
segment- verge- lijkin- gen	+	R ₁ abs. va	42.6	26.8	32.1	16.3	-
	+	R ₂ abs. mo	33.6	21.6	37.8	13.9	-
	+	R ₃ abs. gp	5.2	4.4	7.2	5.4	-
	+	R ₄ abs. np	9.8	7.1	9.4	6.9	-
	0	R ₁ /R va %	0.44	0.20	0.37	0.16	-
	0	R ₂ /R mo %	0.37	0.22	0.44	0.09	zs
	0	R ₃ /R gp %	0.06	0.05	0.08	0.06	-
	0	R ₄ /R np %	0.12	0.12	0.12	0.10	-
	+	abs. oud. R ₁ +R ₂	76.2	31.7	69.9	23.3	-
	+	aandeel oud (R ₁ +R ₂)/R	.81	.12	.80	.12	-
+	fractie oud (R ₁ +R ₂)/T	0.20	0.08	0.17	0.05	zs	
+	abs. ki R ₃ +R ₄	15.0	7.5	16.6	9.5	-	
+	fractie ki (R ₃ +R ₄)/T	0.04	0.02	0.05	0.03	-	
-----							
ouders over kinderen:							
+	va abs. onz.	33.2	21.5	25.8	14.7	-	
+	va abs. expl.	30.0	19.5	23.2	14.5	-	
+	va fractie onz.	0.16	0.09	0.13	0.06	zs	
+	va fractie expl.	0.14	0.08	0.12	0.06	-	
+	mo abs. onz.	27.0	16.9	29.8	11.9	-	
+	mo abs. expl.	25.1	16.0	27.5	11.4	-	
+	mo fractie onz.	0.14	0.08	0.14	0.04	-	
+	mo fractie expl.	0.12	0.07	0.13	0.04	-	
+	oud abs. onz.	60.2	25.0	55.6	20.9	-	
+	oud abs. expl.	55.0	23.6	50.7	21.0	-	
+	oud fractie onz.	0.15	0.06	0.14	0.04	-	
+	oud fractie exp.	0.14	0.05	0.12	0.04	-	
kinderen over ouders:							
0	gp abs. onz.	4.3	3.5	5.8	4.1	-	
0	gp abs. expl.	3.8	3.3	5.4	3.8	-	
0	np abs. onz.	7.7	5.5	7.5	5.1	-	
0	np abs. expl.	6.6	4.6	6.5	4.3	-	
0	ki abs. onz.	12.0	5.7	13.3	7.0	-	
0	ki abs. expl.	10.4	4.7	11.9	6.1	-	

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

De mate van selectiviteit in de leiderschapsboodschappen:

- voor de binnengezins-vergelijkingen werden berekend vader-moeder t.a.v. uitoefenen van leiderschap: $(R_1 - R_2)$
(g)gp-(g)np idem $(R_3 - R_4)$
ouders-kinderen idem $(R_1 + R_2) - (R_3 + R_4)$
- de discrepantie tussen de vader en de moeder in leiderschapsboodschappen volgens: $\text{abs}(\log(R_1/R_2))$
- de verhouding tussen de kinderen in leiderschapsboodschappen: $R_3/(R_3 + R_4)$
- de discrepantie in het uitgeoefende leiderschap ten aanzien van de geïdentificeerde patiënt en niet-patiënt in de probleemgezinnen en ten aanzien van de overeenkomende kinderen in de controlegezinnen:
door de vader: $\log(x_{13}/x_{14})$
door de moeder: $\log(x_{23}/x_{24})$
door de ouders: $\log(x_{13} + x_{23}) / (x_{14} + x_{24})$
door allen: $\log(K_3/K_4)$

De maat voor extreem voorkomen:

- het maximale niveau van leiderschapsboodschappen onder de gezinsleden: R max.

Veel van de opgesomde indices zijn geconstrueerd uit exploratieve overwegingen. Omdat, evenals bij afbreken van communicatie omschreven (7.1) het niet duidelijk is of we verschil moeten maken tussen absolute niveau's van leiderschap en de fractie leiderschapsboodschappen op het aantal uitgestuurde boodschappen, worden beide op verschillen onderzocht.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

De resultaten van de analyses met betrekking tot mate van leiderschap en selectiviteit daarin worden weergegeven in tabel 7.8 en 7.9.

Mate van leiderschap, tabel 7.8

Op gezinsniveau zijn er geen significante verschillen in aantal of fractie leiderschapsboodschappen tussen probleem- en controlegezinnen.

Op segmentniveau zien we enkele zwak significante verschillen:

- De vaders in de probleemgezinnen hebben een hogere fractie leiderschappen dan de vaders in de controlegezinnen.
- De fractie van de ouders ligt in de probleemgezinnen eveneens hoger, maar dit wordt veroorzaakt door het aandeel van de vaders.

Het zijn de fracties leiderschapsboodschappen en niet de absolute aantallen die significante verschillen te zien geven.

Voorts hebben de moeders in de probleemgezinnen een geringer aandeel in het leiderschap in het gezin dan de moeders in de controlegezinnen.

Tabel 7.9 Leiderschapsboodschappen, selectiviteit¹⁾

Analyse niveau	H	Indices	Probleemgez. gem sd		Controlegez. gem sd		Sign niv
gezinsvergelijkingen	+	max. R_i act.	53.8	22.5	43.3	13.2	zs
	0	select. t.a.v. $ki \log (K_3/K_4)$	0.19	0.62	-0.16	0.76	-
segmentvergelijking	+	max. (R_1, R_2) oud	0.58	0.13	0.50	0.09	s
binnengezinsvergelijkingen	0	$R_1 - R_2$ va-mo	9.0	37.1	-5.6	19.3	zs
	0	$R_3 - R_4$ gp-np	-4.6	9.1	-2.2	7.8	-
	0	$(R_1 + R_2) - (R_3 + R_4)$ oud-ki	61.2	34.4	53.3	27.0	-
	0	select. discr. va/mo act.	1.02	0.80	0.55	0.38	s
	0	select. act. $R_3/R_3 + R_4$	0.41	0.27	0.45	0.25	-
	0	select. va-gp/np	0.07	0.74	-0.25	0.73	-
	0	select. mo-gp/np	0.23	1.01	-0.20	1.14	zs
	0	select. oud-gp/np	0.13	0.65	-0.22	0.75	-

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

Selectiviteit, tabel 7.9

De analyse op gezinsniveau geeft één zwak significant verschil:

- bij de maximale leiderschapsindex in het gezin blijken de probleemgezinnen hoger te scoren dan de controlegezinnen.

Op segmentniveau blijkt het maximale aandeel van één van de ouders in het leiderschap in de probleemgezinnen significant hoger te liggen dan

in de controlegezinnen.

Bij de binnengezins-vergelijkingen zijn de volgende significante samenhangen te zien:

- het verschil tussen vader en moeder in aantal leiderschapsboodschappen ligt in probleem- en controlegezinnen omgekeerd: in de probleemgezinnen scoren de vaders hoger, in de controlegezinnen de moeders. Ditzelfde wordt gevonden bij de selectiviteitsindex vader/moeder actief.
- leiderschapsboodschappen blijken voorts door de moeders in verschillende richting over de kinderen verdeeld te zijn in de probleem- en in de controlegezinnen, te weten in de probleemgezinnen meer gericht op de geïdentificeerde patiënt dan op de niet-patiënt, in de controlegezinnen ligt de nadruk omgekeerd over de vergelijkbare kinderen.

We onderzochten de effecten van leeftijdspositie en sexe van de kinderen, en de samenstelling van het kindersubstelsysteem op de gevonden verschillen. Sexe van de geïdentificeerde patiënt en sexe-samenstelling van het kindersubstelsysteem blijken geen invloed te hebben op de geconstateerde verschillen. Leeftijdspositie van de kinderen is mede reden van de gevonden verschillen in selectiviteit in leiderschap ten aanzien van de kinderen. Uit tabel 7.10 wordt duidelijk dat hier sprake is van afzonderlijke én interactie-effecten van behoren tot een probleem- of controlegezin en leeftijdspositie van de kinderen.

Tabel 7.10 Selectiviteit leiderschap over de kinderen: $\log(x_{i3}/x_{i4})$, naar type gezin en leeftijdspositie van de kinderen

<i>positie kinderen</i>	<i>door vader</i>		<i>door moeder</i>		<i>door ouders</i>		<i>door allen</i>	
	Probl.	Contr.	Probl.	Contr.	Probl.	Contr.	Probl.	Contr.
<i>gp=oudste</i> <i>n = 10</i>	-.14	-.54	.10	-.99	-.08	-.74	-.06	-.73
<i>gp=jongste</i> <i>n = 11</i>	.26	.01	.35	.51	.31	.27	.41	.35
<i>ongeacht positie</i>	.07	-.25	.23	-.20	.13	-.22	.19	-.16
Overschrijdingskansen (p-waarden)								
gezinseff.	0.15		0.15		0.07		0.05	
leeftijdseff.	0.04		0.005		0.00		0.00	
interactie-eff.	0.71		0.04		0.11		0.08	

De jongere kinderen worden in het algemeen meer geleid dan de oudere kinderen, in beide groepen gezinnen (te zien aan het feit dat de bovenste rij getallen negatief is en de onderste rij positief). Het opmerkelijke is echter dat dit verschil ten aanzien van de kinderen, met name door de bijdrage van de moeders, in de controlegezinnen veel groter is dan in de probleemgezinnen, waar de leiding iets minder uiteenlopend over de jongere en oudere kinderen verdeeld is (te zien aan het feit dat de waarden bij de controlegezinnen meer van nul afwijken).

Voor de volledigheid presenteren we hier enkele correlatie-coëfficiënten tussen het absolute aantal en de fracties leiderschapsboodschappen in tabel 7.11. De coëfficiënten zijn weer redelijk hoog hoewel dit niet met zekerheid dezelfde significanties oplevert.

Tabel 7.11 Leiderschapsboodschappen, Spearman correlatie-coëfficiënten absoluut niveau x fractie; N = 42

<i>Indices</i>		<i>correlatie-coëfficiënten</i>
gezinsniveau	$R \times R/T$	.67
niveau oud	$(R_1+R_2) \times (R_1+R_2)/T$	.77
niveau ki	$(R_3+R_4) \times (R_3+R_4)/T$	.92
niveau va over ki onz.		.88
niveau mo over ki onz.		.85

Conclusie

Met betrekking tot de mate van leiderschap kunnen we slechts spreken van een individueel rol-effect: alleen de vaders in de probleemgezinnen blijken op hun totaal aantal boodschappen relatief meer leiderschapsboodschappen uit te sturen dan de vaders in de controlegezinnen.

Met betrekking tot de selectiviteit kunnen we het volgende concluderen:

- de kwantitatieve verhouding tussen vader en moeder in leiderschapsboodschappen ligt in probleemgezinnen en controlegezinnen omgekeerd (respectievelijk de vaders en de moeders scoren hoger dan hun partner).
- leiderschap door de ouders blijkt in beide groepen gezinnen meer op het jongste kind dan op het oudste kind gericht te zijn, behalve wanneer het oudste kind de geïdentificeerde patiënt is; dan blijkt een

deel van de relatief grote portie die de jongste krijgt, naar het oudste kind te gaan, en de leiding gelijkmatiger over de beide kinderen verdeeld te worden.

7.4. Controle over de gedragingen van andere gezinsleden

De hypothesen

De hypothese met betrekking tot verbale controlerende activiteiten luidt:

In gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen verbale controlerende activiteiten zich met een hogere frequentie voordoen in de probleemgezinnen dan in de controlegezinnen. Deze hypothese breiden we uit tot het individuele en subsysteemniveau. We toetsen achtereenvolgens gezinsindices, subsysteem- en gezinslidindices met betrekking tot frequenties van controlerende boodschappen.

Voorts willen we in de beide groepen gezinnen exploreren hoe controle kwantitatief verdeeld ligt over de ouders en of deze hierin selectief zijn naar de aanwezige kinderen.

De constructie van de indices

We gaan voor controlerende boodschappen uit van eenzelfde basismatrix van het gezin als bij leiderschap gepresenteerd is (zie matrix 7.3 in paragraaf 7.3.). Dezelfde indices werden voor controlerende boodschappen berekend en nader geanalyseerd.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

De resultaten van de analyses met betrekking tot de mate van controle en de selectiviteit daarin worden gepresenteerd in tabel 7.12 en 7.13.

Mate van controle, tabel 7.12

Op gezinsniveau is er in het absolute niveau van controle geen verschil tussen probleem- en controlegezinnen, en een zwak significant verschil in de verwachte richting bij de fracties controlerende boodschappen op het totaal aantal uitgesproken boodschappen.

Op segmentniveau zien we 5 significante en 7 zwak significante verschillen in de verwachte richting. Dit betreft steeds indices van de ouders. Daarnaast wijzen de overige indices van de ouders verschillen aan (niet-significant) die mede consistent hetzelfde volgende beeld laten zien:

Tabel 7.12 Controle, gemiddelde niveau's¹⁾

Analyse niveau	H	Indices	Probleemgez. gem ad		Controlegez. gem ad		Sign niv
gezins- verge- lijkin- gen	+	abs. aant. contr. boodsch. R	41.8	29.0	30.8	19.1	-
	+	fractie contr. boodsch. R/T	0.04	0.03	0.03	0.02	zs
segment- verge- lijkin- gen	+	R ₁ abs. va	17.0	14.8	11.2	7.9	-
	+	R ₂ abs. mo	19.0	14.3	13.6	10.7	zs
	+	R ₃ abs. gp	2.6	2.2	2.7	2.0	-
	+	R ₄ abs. np	3.3	2.8	3.3	3.1	-
	0	R ₁ /R va %	0.37	0.12	0.35	0.15	-
	0	R ₂ /R mo %	0.44	0.14	0.45	0.18	-
	0	R ₃ /R gp %	0.08	0.08	0.10	0.09	-
	0	R ₄ /R np %	0.11	0.10	0.10	0.08	-
	+	abs. oud R ₁ +R ₂	35.9	28.2	24.8	16.7	-
	+	aandeel oud (R ₁ +R ₂)/R	0.81	0.15	0.80	0.14	-
	+	fractie oud (R ₁ +R ₂)/T	0.06	0.05	0.04	0.03	s
	+	abs. ki R ₃ +R ₄	5.9	4.1	6.0	4.5	-
	+	fractie ki (R ₃ +R ₄)/T	0.013	0.01	0.012	0.008	-
	ouders over kinderen:						
+	va abs. onz.	16.1	14.6	9.9	7.5	zs	
+	va abs. expl.	15.9	14.3	9.6	7.3	zs	
+	va fractie onz.	0.06	0.05	0.04	0.03	zs	
+	va fractie expl.	0.06	0.05	0.04	0.03	zs	
+	mo abs. onz.	17.7	14.2	12.4	10.1	zs	
+	mo abs. expl.	17.2	13.8	11.8	9.9	zs	
+	mo fractie onz.	0.06	0.04	0.04	0.03	s	
+	mo fractie expl.	0.06	0.04	0.04	0.03	s	
+	oud abs. onz.	33.8	27.9	22.3	15.8	-	
+	oud abs. expl.	33.0	27.2	21.4	15.6	-	
+	oud fractie onz.	0.06	0.05	0.04	0.03	s	
+	oud fractie expl.	0.06	0.04	0.04	0.03	s	
kinderen over ouders:							
0	gp abs. onz.	1.1	1.2	1.6	1.2	-	
0	gp abs. expl.	1.0	1.2	1.5	1.2	-	
0	np abs. onz.	2.0	1.5	2.1	2.0	-	
0	np abs. expl.	1.6	1.4	1.9	1.3	-	
0	ki abs. onz.	3.2	2.0	3.7	2.7	-	
0	ki abs. expl.	2.5	2.0	3.3	2.1	-	

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

- de vaders en de moeders in de probleemgezinnen scoren een hoger aantal controlerende boodschappen, afzonderlijk en gezamenlijk, dan de vaders en moeders in de controlegezinnen. De fractie-indices geven daarbij significantere verschillen te zien dan de absolute aantallen. Als we de controlerende boodschappen van de ouders toespitsen op die gericht aan de kinderen, zijn de significanties eveneens hoger. Tussen de scores van de kinderen in de probleemgezinnen en in de controlegezinnen zijn geen significante verschillen.

Tabel 7.13 Controle, selectiviteit¹⁾

Analyse niveau	H	Indices	Probleemgez. gem sd		Controlegez. gem sd		Sign niv
gezins- verge- lijkingen	+	max. R_i act.	2.10	14.5	15.6	10.8	-
	0	select. t.a.v. ki $\log(K_3/K_4)$	0.08	1.1	-0.02	1.3	-
segment- verge- lijking	+	max. (R_1, R_2) oud	0.50	0.08	0.52	0.15	-
binnen- gezins- verge- lijkingen	0	R_1-R_2 va-mo	-.20	7.2	-2.3	8.6	-
	0	R_3-R_4 gp-np	-.07	2.9	-0.6	2.7	-
	0	$(R_1+R_2)-(R_3+R_4)$ oud-ki	30.0	27.9	18.9	15.3	-
	0	select. discr. va/mo act.	0.5	0.4	0.5	0.4	-
	0	select. act. R_3/R_3+R_4	0.43	0.3	0.46	0.2	-
	0	select. va-gp/np	0.21	1.0	0.12	0.9	-
	0	select. mo-gp/np	0.19	1.0	-0.16	1.0	-
	0	select. oud-gp/np	0.20	1.0	0.05	1.3	-

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

Selectiviteit, tabel 7.13

Met betrekking tot de selectiviteit zijn er geen significante verschillen tussen probleem- en controlegezinnen. Evenmin kunnen wij enige consistentie in de resultaten ontdekken.

Leeftijdspositie en sexe van de kinderen, noch de samenstelling van het kindersubstelsysteem bleken effect te hebben op de geconstateerde verschillen.

Voor de volledigheid worden de correlatie-coëfficiënten tussen enkele absolute niveau's van controle en fracties gepresenteerd in tabel 7.14. De coëfficiënten zijn zeer hoog; toch blijken ook hier de fracties betere resultaten gegeven te hebben bij de vergelijking tussen de probleem- en de controlegezinnen. Hiervoor hebben wij geen verklaring.

Tabel 7.14 Controle, Spearman correlatie-coëfficiënten absoluut niveau x fractie; N = 42

<i>Indices</i>		<i>correlatie- coëfficiënten</i>
gezinsniveau	$R \times R/T$	.96
niveau oud	$(R_1+R_2) \times (R_1+R_2)/T$	.97
niveau ki	$(R_3+R_4) \times (R_3+R_4)/T$	.90
niveau va over ki onz.		.95
niveau mo over ki onz.		.96

Conclusie

Met betrekking tot de mate van controle is er sprake van een (deels zwak) significant, en congruent patroon: op gezinsniveau en op het niveau van de ouders (afzonderlijk of gezamenlijk, en vooral toegespitst op de controle over de kinderen) vinden we hogere frequenties in de probleemgezinnen dan in de controlegezinnen. Hiermee beschouwen we onze hypothese ten dele bevestigd.

Met betrekking tot selectiviteit kunnen we niet tot verschillen tussen probleem- en controlegezinnen besluiten.

7.5. Effectiviteit van leiderschap en controle in het gezin

Qua meetprocedure hoort effectiviteit van leiderschap en controle thuis in hoofdstuk 9 bij de *kwantitatieve* variabelen. Maar om reden van begripsinhoud hebben we dit onderwerp direct achter het *kwantitatief* gemeten leiderschap en controle geplaatst.

De kwantitatieve scoring van leiderschapsboodschappen vloeit voort uit onze veronderstelling, dat een "teveel" van dit soort boodschappen door een of beide ouders als "ongezonde" grensoverschrijding gaat functioneren, waardoor de differentiatie in het gezinssysteem niet voldoende tot ontwikkeling komt en de kinderen te weinig kansen krijgen tot gebiedsuitbreiding. Een "te weinig" laat kinderen in het onzekere en roept een leiderschapsubstelsel op rond een van de kinderen, ter aanvulling of vervanging van het ontbrekende leiderschap van de ouders. Onze kwantitatieve scoring van leiderschap zegt niets over de effectiviteit. Effectief leiderschap is niet uit te drukken in een bepaalde hoeveelheid uitgestuurde boodschappen. Toch kunnen in iedere specifieke situatie grenzen gesteld worden aan de hoeveelheid; dit wil zeggen een bepaalde hoeveelheid zal als onontbeerlijk en noodzakelijk aangemerkt worden, terwijl (veel) meer als hinderlijk of beklemmend ervaren gaat worden, en - mede om het verzet wat ermee opgeroepen wordt - ineffectief zal worden. Een betoog van soortgelijke strekking kunnen we houden voor de kwantiteit van de ouderlijke controle over het gedrag van de kinderen. Mede vanwege de mogelijkheid tot begripsvalidatie zijn we geïnteresseerd in de effectiviteit van het leiderschap en van de controle.

We zullen eerst de beoordeling van leiderschap op effectiviteit in zijn geheel bespreken, dat wil zeggen meting en resultaten, en de relatie tussen effectiviteit en kwantiteit. Vervolgens doen we hetzelfde voor controle door de ouders over de gedragingen van de kinderen.

7.5.1. *Leiderschap*

Een kwalitatieve beoordeling van leiderschap op effectiviteit wordt door ons gekoppeld aan interacties die te maken hebben met de uitvoering van de taken in de experimentele situatie. De mate van effectiviteit van ouderlijk leiderschap wordt afgemeten aan de feitelijke invloed van de ouders op de gezinsbeslissing of het ingenomen gezinsstandpunt, waarnaar in de taakopdrachten is gevraagd. De inhoud en de toon van de discussies vervullen bij de beoordeling een belangrijke rol. In navol-

ging van Minuchin (1967) beoordelen we aan de hand van de volgende criteria:

- wie verduidelijkt, inventariseert, vraagt om meningen en suggesties, en selecteert daaruit door goedkeuring of afkeuring te laten blijken;
- wie neemt de uiteindelijke beslissing, geeft de doorslag in de totstandkoming van het gezinsstandpunt (als het zover komt);
- hoeveel van iemands eigen suggesties of ideeën is ingesloten in de eindbeslissing, door eigen volhouden. Dit criterium weegt minder zwaar dan de voorgaande;
- zien we de genoemde criteria bij alle taakopdrachten bij dezelfde perso(o)n(en) optreden.

Een gezinslid dat aan al deze criteria voldoet, noemen we een effectief leider. Een gezinslid, dat hieraan marginaal voldoet, noemen we een zwak leider. Marginaal wil zeggen: iemand voldoet slechts aan enkele van de genoemde criteria, of voldoet daaraan op een twijfelachtige manier, of slechts bij enkele van de taken, terwijl er bij de overige taken een ander gezinslid als duidelijke leider optreedt. Wanneer twee gezinsleden elkaar afwisselend aanvullen op de in de criteria beschreven wijze, spreken we van een gedeeld effectief leiderschap.

De hypothesen

De bijbehorende hypothesen luiden:

1. In de probleemgezinnen zal leiderschap minder effectief door de ouders uitgeoefend worden dan in de controlegezinnen.
2. In de probleemgezinnen zal het vaker voorkomen dan in de controlegezinnen dat een van de kinderen een deel van de leiderschapstaak overneemt.
3. Een extreem grote hoeveelheid leiderschapsboodschappen kan geassocieerd worden met ineffectief leiderschap.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

In tabel 7.15 wordt aangegeven hoe en door wie de leiderschapsfunctie uitgeoefend wordt in de probleem- en controlegezinnen. Hoewel de verschillen tussen probleem- en controlegezinnen statistisch niet significant zijn, menen wij toch de aandacht te mogen vestigen op het vaker ontbreken van leiderschap in de probleemgezinnen (bij 4 probleemgezinnen tegen 1 controlegezin), en op de verschillende rol van de moe-

ders in de probleem- en controlegezinnen bij het vervullen van effectief leiderschap, namelijk in de controlegezinnen zijn meer moeders óf alleen óf samen met de vader effectief leider dan in de probleemgezinnen het geval is.

Tabel 7.15 Kwalitatieve beoordeling van leiderschap naar gezinsleden en effectiviteit

<i>Leiderschap</i>	<i>Probleemgez. abs. aantal</i>		<i>Controlegez. abs. aantal</i>	
vader effectief leider	8		6	
moeder effectief leider	3	13	5	17
gedeeld leiderschap va + mo	2		6	
vader zwakke leider	2		1	
moeder zwakke leider	2	4	1	3
beide ouders zwakke leiders	-		1	
geen leiderschap ouders	4	4	1	1
totaal	21	21	21	21

Gedeeld effectief leiderschap door een ouder en een kind bleek niet voor te komen. Informatie die niet uit deze tabel valt te lezen: het kwam in zowel een probleem- als in een controlegezin voor, dat een van de kinderen de moeder assisteerde bij haar - overigens effectieve - leiderschap. Dit behelsde dan voornamelijk activiteiten als vragen om meningen en inventariseren. Bij drie van de vier probleemgezinnen, waarin leiderschap bij de ouders ontbrak, bleek een van de kinderen als zwakke leider te functioneren.

Vergelijking van effectiviteit en kwantiteit

Tabel 7.16 geeft het gemiddeld aantal leiderschapsboodschappen van de gezinsleden bij een indeling van alle gezinnen naar effectief leiderschap. De resultaten laten zich als volgt omschrijven:

- In gezinnen waarin de vader als effectief leider aangemerkt wordt, blijkt hij gemiddeld het hoogste absolute aantal leiderschapsboodschappen uit te sturen (57), zowel vergeleken met de andere gezinsleden, als vergeleken met gezinnen, waarin de vader anders aangemerkt wordt.

Ook in gezinnen waarin de vader als zwakke leider functioneert, blijkt hij gemiddeld nog een hoog absoluut aantal leiderschapsbood-

schappen uit te zenden (44). Relatief gezien heeft hij dan het grootste aandeel in de leiderschapsboodschappen in het gezin (59%).

- In gezinnen, waarin de moeder als effectief leider beoordeeld wordt, blijkt zij met leiderschapsboodschappen iets boven het gemiddelde te scoren (38); haar gezinsaandeel is dan toch vrij hoog (53%).
Het hoogst scoort de moeder in gezinnen waarin zij als zwakke leider aangemerkt wordt (65), haar gezinsaandeel is dan het hoogst (68%).
- In gezinnen, waarin vader én moeder effectief leiden, scoren beiden kwantitatief boven het gemiddelde (resp. 40 en 40), maar lang niet het hoogst vergeleken met gezinnen met een andere leiderschapsverdeling. Hun beider gezinsaandeel is 40%.
In gezinnen waarin de vader of de moeder als zwakke leider functioneeret, scoren zij kwantitatief nogal hoog, de vader op een na hoogst (44 leiderschapsboodschappen en een gezinsaandeel van 59%), de moeder het hoogst (65 boodschappen en een gezinsaandeel van 68%).
In gezinnen waarin effectief leiderschap ontbreekt, scoren zowel de vader als de moeder kwantitatief laag (ruim 20 boodschappen) met eenzelfde gezinsaandeel (resp. 37% en 35%). In deze gezinnen (4 probleem- en 1 controlegezin) blijkt voornamelijk de niet-patiënt kwantitatief het hoogst te scoren vergeleken met gezinnen waarin - zwak of effectief - geleid wordt (13). Het aandeel van dit kind in de hoeveelheid leiderschapsboodschappen in het gezin is dan op zijn hoogst (22%).
- Opvallend is voorts dat in gezinnen, waarin de moeder - zwak of effectief - leidt, de vader gemiddeld een laag aantal leiderschapsboodschappen scoort (resp. 19 en 14). Zijn gezinsaandeel is dan ook laag (20%). Omgekeerd is dit niet het geval. Als de vader effectief leidt, scoort de moeder nog een redelijk aantal leiderschapsboodschappen (32), terwijl haar gezinsaandeel nog 32% is; als de vader zwak leidt, scoort de moeder het laagst (19 boodschappen bij een gezinsaandeel van 23%).

In tabel 7.17 worden die gezinnen onderscheiden waarin leiderschapsactiviteiten van een kind opvallen. Drie van deze vijf gezinnen blijken gezinnen te zijn waarin leiderschap bij de ouders - kwalitatief beoordeeld - ontbreekt; dit zijn tevens probleemgezinnen. Voorts is hierbij één probleemgezin en één controlegezin, waarin de moeder als effectief leider beoordeeld is. De resultaten uit tabel 7.17 zijn in

Tabel 7.16 Leiderschapsboodschappen uitgezet tegen effectief leiderschap, absolute gemiddelden en percentages op het aantal leiderschapsboodschappen in het gezin; N = 42

<i>Effectief leiderschap</i>	<i>va</i>		<i>leiderschapsboodschappen van</i>				<i>np</i>		<i>oud % op aantal boodsch.</i>	<i>N</i>
	<i>abs</i>	<i>%</i>	<i>abs</i>	<i>%</i>	<i>abs</i>	<i>%</i>	<i>abs</i>	<i>%</i>		
<i>va effect. leider</i>	57	.56	32	.32	5	.05	7	.07	.21	14
<i>mo effect. leider</i>	14	.20	38	.53	8	.11	12	.16	.16	8
<i>va + mo effect. leider</i>	40	.39	40	.40	9	.09	11	.13	.20	8
<i>va zwakke leider</i>	44	.59	19	.23	3	.05	8	.13	.18	3
<i>mo zwakke leider</i>	19	.20	65	.68	6	.08	4	.04	.23	3
<i>va + mo zwakke leider</i>	19	.25	42	.55	6	.08	9	.12	.15	1
<i>geen effect. leiderschap</i>	24	.37	21	.35	3	.07	13	.22	.12	5
<i>gemiddeld</i>	37	.41	35	.40	6	.07	9	.12	.18	42
<i>P-waarde variantie-analyse:</i>	0.00	0.00	0.01	0.00	0.25	0.33	0.43	0.13	0.4	

overeenstemming met die uit tabel 7.16: wanneer een kind als zwakke of hulp-leider was aangemerkt (in vier gevallen de niet-patiënt en in één geval een kind uit een controlegezin), was dit in gezinnen, waarin de beide ouders kwantitatief laag scoorden op leiderschap (25). Het kind zelf scoorde dan bijna even hoog (18), en veel hoger dan het andere kind (dat is dus in 4 gevallen de geïdentificeerde patiënt), en heeft een gezinsaandeel van gemiddeld 27%.

Tabel 7.17 Leiderschapsboodschappen naar kwalitatieve beoordeling leiderschap kinderen, absolute gemiddelden en percentages op het aantal leiderschapsboodschappen in het gezin; N = 42

<i>"assistentie"</i> leiderschap door een van de kinderen	<i>leiderschapsboodschappen van</i>									
	<i>va</i>		<i>mo</i>		<i>gp</i>		<i>mp</i>		<i>ki</i>	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	% op aan- tal boods.	N
neen	39	.42	36	.41	6	.07	8	.10	0.045	37
ja	24	.32	26	.32	6	.09	18	.27	.074	5
P-waarde variantie- analyse	0.17	.025	0.24	0.28	0.85	0.55	0.00	0.00	0.02	

Conclusie

Onze hypothese, dat in de probleemgezinnen leiderschap minder effectief uitgeoefend wordt dan in de controlegezinnen, wordt statistisch niet ondersteund, maar evenmin spreken de resultaten de hypothese tegen. Hetzelfde kan gezegd worden met betrekking tot de hypothese, dat in de probleemgezinnen het vaker voor zal komen dat een van de kinderen een deel van de leiderschapstaak van de ouders overneemt. Volledig ondersteund worden we in onze hypothese, dat een extreme hoeveelheid leiderschapsboodschappen geassocieerd kan worden met ineffec- tief leiderschap.

7.5.2. Controle

Een kwalitatieve beoordeling van de uitgeoefende controle op effectiviteit wordt uitgevoerd voor alle niet-taakgebonden hier-en-nu interacties tijdens de experimentele zitting, dat wil zeggen de mate van ef-

fectiviteit van controle wordt afgemeten aan de feitelijke invloed van de gezinsleden op elkaars niet-taakgebonden, doch wel situatie-gebonden gedragingen: in hoeverre geven controlerende interventies het effect van navolging te zien. Ook non-verbale interventies worden in de beoordeling betrokken.

De hypothesen

De bijbehorende hypothesen luiden:

1. In de probleemgezinnen zal de controle door de ouders over het gedrag van de aanwezige gezinsleden minder effectief zijn dan in de controlegroep van gezinnen.
2. Een extreem grote hoeveelheid controlerende boodschappen door de ouders kan geassocieerd worden met ineffectieve controle.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

Wij beoordeelden achtereenvolgens of er van enige mate van controle sprake is, door wie ze dan voornamelijk werd uitgeoefend, en hoe effectief. Op grond van de gegevens in tabel 7.18 ontstaat het volgende beeld met betrekking tot probleem- en normale gezinnen (om verwarring te voorkomen spreken we hier even van "normale" in plaats van controlegezinnen):

- In bijna de helft van de probleemgezinnen en ruim een derde van de normale gezinnen is er nauwelijks van controle sprake, dat wil zeggen deze wordt achterwege gelaten ofwel de situatie behoeft nauwelijks of geen controle;
  - bij iets meer probleemgezinnen dan bij normale gezinnen komt een grote mate van controle voor, en deze blijkt in drie van de vier probleemgezinnen niet-effectief te zijn, en in het vierde gezin matig effectief;
  - van de zeven probleemgezinnen, waarin een matige controle wordt uitgeoefend, is dit in vier ervan effectief, terwijl dit in drie van de vijf normale gezinnen met matige controle het geval is. Als er sprake is van een verschil tussen probleem- en normale gezinnen, dan zit dit met name in de enkele gezinnen met een grote mate van controle.
- De verdere gegevens in tabel 7.18 lenen zich niet voor nadere uitspraken over verschillen tussen normale en probleemgezinnen.

Tabel 7.18 Beoordeling van controle naar mate, naar gezinsleden, en naar effectiviteit, in absolute aantallen

<i>Mate van controle</i>	<i>Probl.</i>	<i>Norm.</i>	<i>Controle vnl. door</i>	<i>Probl.</i>	<i>Norm.</i>	<i>Effect. van controle</i>	<i>Probl.</i>	<i>Norm.</i>
geen/nauwelijks	10	15	nvt	10	15	nvt	10	15
matig	7	5	vader	3	2	niet effect.	3	1
veel	4	1	moeder	3	1	matig/soms	4	2
			beiden	5	3	effect.	4	3
N	21	21		21	21		21	21

Vergelijking van effectiviteit en kwantiteit

In tabel 7.19 worden de kwalitatieve beoordelingen van controle afgezet tegen de kwantitatieve scores.

Met betrekking tot de mate van controle in het gezin is er een significante positieve samenhang tussen de kwantitatieve en de kwalitatieve scoring bij de vaders en de moeders. Voorts valt op dat in gezinnen waarin nauwelijks of matig van controle sprake is, de moeders gemiddeld het hoogste aandeel in de controlerende boodschappen in het gezin hebben, en in gezinnen, waarin er kwalitatief van hoge mate van controle sprake is, de vaders gemiddeld het hoogste gezinsaandeel hebben. Met betrekking tot de effectiviteit van de controle worden alleen die gezinnen vergeleken, waarin van matige tot veel controle sprake is (n=17). Daarbij valt op dat in gezinnen, waarin de controle als niet effectief beoordeeld wordt, de vaders en moeders de hoogste absolute aantallen controlerende boodschappen scoren vergeleken met gezinnen, waarin de controle matig effectief tot effectief is.

Conclusie

Onze hypothese, dat in de probleemgezinnen controle minder effectief door de ouders uitgeoefend wordt, wordt niet bevestigd door significanties, maar evenmin spreken de resultaten de hypothese tegen. Volledig ondersteund worden we in onze hypothese dat een extreme hoeveelheid controlerende boodschappen geassocieerd kan worden met ineffektieve controle.

Tabel 7.19 Controlerende boodschappen uitgezet tegen kwalitatieve beoordeling van mate en effectiviteit van controle, absolute gemiddelden en percentages op het aantal controlerende boodschappen in het gezin; N = 42

		<i>controlerende boodschappen van</i>										
		<i>va</i>		<i>mo</i>		<i>gp</i>		<i>np</i>		<i>gezin</i>		
		abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	% op aantal boodsch.	N
<i>mate</i>	geen	9	.33	12	.47	2	.10	2	.10	26.8	.024	25
<i>van</i>	matig	14	.35	17	.42	3	.10	4	.14	40.2	.042	12
<i>con-</i>	veel	38	.53	31	.38	3	.04	3	.05	76.5	.069	4
<i>trole</i>	gem. over 42 gez.	13	.36	16	.44	2	.09	3	.10	35.6	.034	42
P-waarde variantie-analyse		0.00	0.02	0.02	0.50	0.11	0.41	0.13	0.24	0.00	0.00	
<i>effec-</i>	niet effect.	38	.44	38	.45	4	.05	4	.05		.073	4
<i>tivi-</i>	matig effect.	19	.42	15	.35	3	.08	5	.16		.045	6
<i>tett</i>	effect.	13	.36	17	.44	3	.09	3	.11		.040	7
<i>van</i>	gemiddeld	21	.40	21	.41	3	.08	4	.11		.049	17
<i>con-</i>												
<i>trole</i>												
P-waarde variantie-analyse		0.01	0.64	0.02	0.38	0.71	0.64	0.57	0.25		0.06	

7.6. Dialogen tussen de gezinsleden

De hypothesen

De hypothese met betrekking tot dialoogvoering luidt:

In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen dialogen frequenter afgebroken worden door derden en/of uitdijen tot een verbale uitwisseling tussen meer gezinsleden dan in de controlegezinnen het geval zal zijn. Hier toetsen we gezinsindices met betrekking tot het beëindigen van dialogen.

Voorts willen we in beide groepen gezinnen exploreren in hoeverre er triadische patronen in het afbreken van dialogen te vinden zijn.

De constructie van de indices

De data voor de analyses verkregen we uit basismatrix 7.4 van de gezinnen. De volgende indices werden berekend en verder geanalyseerd (de meeste hiervan zijn geconstrueerd uit exploratieve overwegingen):

Met betrekking tot dialoogvoering:

- aantal dialogen in het gezin: T
- gemiddeld aantal boodschappen in de dialogen in het gezin: D/T
- scheefheid van de dialooglengte
- fractie boodschappen in dialogen van de dyaden in het gezin: d_i/e_i
- gemiddelde fractie boodschappen in dialogen: gem. d_i/e_i
- binnengezins-spreiding van de fractie boodschappen in dialogen: sd (d_i/e_i).

De laatste drie indices gaan uit van het aantal boodschappen dat twee gezinsleden tot elkaar richten; ze geven het percentage aan dat daarvan in dialogen plaatsvindt. Het zegt dus meer dan het aantal dialogen sec tussen twee gezinsleden;

- de verhouding tussen het aantal boodschappen in dialogen, die de ouders voeren met de geïdentificeerde patiënt en met de niet-patiënt (c.q. overeenkomende kinderen): $\log ((d_2+d_4)/(d_3+d_5))$.

De laatste twee indices zijn selectiviteitsindices voor het gezin.

Met betrekking tot beëindiging van dialogen:

De categorieën A en B (respectievelijk de dialoog stopt zonder inmenging en de dialoog stopt, doordat een van de dialoogvoerenden er een derde bij betreft) samen zijn van toepassing op 20% van de dialogen (respectievelijk 8% en 12%). De belangrijkste categorie is C, tussen-

Matrix 7.4 Notatie van dialogen tussen de gezinsleden, de wijze waarop ze beëindigd worden en door wie

<i>dialogen tussen dyade</i>	<i>aantal dialogen</i>	<i>Wijzen van beëindiging</i>			<i>aantal boodsch. in dialogen</i>	<i>aantal boodsch. tussen dyade</i>					
		<i>stopt/ stilte</i>	<i>3e gezinslid wordt erbij betrokken</i>	<i>3e gezinslid mengt zich erin</i>							
<i>va-mo</i>	t_1	a_1	b_1	c_1	d_1	e_1					
<i>va-gp</i>	t_2	a_2	b_2	c_2	d_2	e_2					
<i>va-np</i>	t_3	a_3	b_3	c_3	d_3	e_3					
<i>mo-gp</i>	t_4	a_4	b_4	c_4	d_4	e_4					
<i>mo-np</i>	t_5	a_5	b_5	c_5	d_5	e_5					
<i>gp-np</i>	t_6	a_6	b_6	c_6	d_6	e_6					
totaal	T	A	B	C	D	E					
		<i>3e gezinslid dat erbij betrokken wordt</i>				<i>3e gezinslid dat zich in de dialoog mengt</i>					
		<i>B</i>	<i>va</i>	<i>mo</i>	<i>gp</i>	<i>np</i>	<i>C</i>	<i>va</i>	<i>mo</i>	<i>gp</i>	<i>np</i>
<i>va-mo</i>	b_1	-	-	B_{13}	B_{14}		c_1	-	-	C_{13}	C_{14}
<i>va-gp</i>	b_2	-	B_{22}	-	B_{24}		c_2	-	C_{22}	-	C_{24}
<i>va-np</i>	b_3	-	B_{32}	B_{33}	-		c_3	-	C_{32}	C_{33}	-
<i>mo-gp</i>	b_4	B_{41}	-	-	B_{44}		c_4	C_{41}	-	-	C_{44}
<i>mo-np</i>	b_5	B_{51}	-	B_{53}	-		c_5	C_{51}	-	C_{53}	-
<i>gp-np</i>	b_6	B_{61}	B_{62}	-	-		c_6	C_{61}	C_{62}	-	-

komst van een derde gezinslid - ongevraagd -; deze categorie is samengesteld uit twee verschillende coderingen: een derde gezinslid mengt zich in de dialoog door mee te gaan praten over hetzelfde onderwerp, én een derde gezinslid breekt inhoudelijk de dialoog af door ertussen te komen met een ander onderwerp, wat gehonoreerd wordt. Deze laatste categorie nam een zeer gering percentage in beslag (8%). Dit is mede het gevolg van een te ruime codering van hetzelfde gespreksonderwerp/verandering daarin. Tot hetzelfde gespreksonderwerp werd alles gerekend wat binnen de taakopdracht viel, bijvoorbeeld bij een plan maken behoorde iedere suggestie van een nog niet ter sprake gebracht plan tot hetzelfde onderwerp, terwijl vanuit een ander gezichtspunt te verdedigen zou zijn dat dit een gespreksverandering is. Bovenstaande was voor ons reden beide categorieën van beëindiging van dialogen samen te voegen. De volgende indices werden vastgelegd:

- gemiddeld percentage van dialogen, gestopt door een derde: gem. (c_i/t_i)
- binnengezins-spreiding van % dialogen, gestopt door een derde:
sd (c_i/t_i)
- voor ieder gezinslid het % van de dialogen tussen anderen, dat hij/zij actief afbreekt: A_i , én het % van de eigen dialogen, waarin hij/zij afgebroken wordt: P_i

$$\text{va} \quad \frac{C_{41} + C_{51} + C_{61}}{t_4 + t_5 + t_6} = A_1 \quad \frac{C_1 + C_2 + C_3}{t_1 + t_2 + t_3} = P_1$$

$$\text{mo} \quad \frac{C_{22} + C_{32} + C_{62}}{t_2 + t_3 + t_6} = A_2 \quad \frac{C_1 + C_4 + C_5}{t_1 + t_4 + t_5} = P_2$$

$$\text{(g)gp} \quad \frac{C_{13} + C_{33} + C_{53}}{t_1 + t_3 + t_5} = A_3 \quad \frac{C_2 + C_4 + C_6}{t_2 + t_4 + t_6} = P_3$$

$$\text{(g)np} \quad \frac{C_{14} + C_{24} + C_{44}}{t_1 + t_2 + t_4} = A_4 \quad \frac{C_3 + C_5 + C_6}{t_3 + t_5 + t_6} = P_4$$

- gemiddelde en binnengezins-spreiding van A en P. De binnengezins-spreidingen zijn selectiviteitsindices: sd (A_i) en sd (P_i) , evenals de volgende triadische index:

We hebben geprobeerd met betrekking tot beëindiging van dialogen een maat voor triadische interactie te construeren. De achterliggende vraag

is: indien twee personen een dialoog aangaan, wie is dan bij voorkeur degene die ertussen komt of erbij betrokken wordt, méér dan enig ander. Bijvoorbeeld in de dialogen tussen de ouders, is het dan vrijwel steeds de geïdentificeerde patiënt, die ertussen komt, ofwel er door een van de ouders bij betrokken wordt, of juist de niet-patiënt. De index voor triadische interactie is als volgt samengesteld:

triade	relatief	afwijking ²
va-mo-(g)gp: $B_{13} + B_{22} + B_{41} + C_{13} + C_{22} + C_{41} = T_1$	T_1/T	$(T_1/T-0,25)^2$
va-mo-(g)np: $B_{14} + B_{32} + B_{51} + C_{14} + C_{32} + C_{51} = T_2$	T_2/T	$(T_2/T-0,25)^2$
va-(g)gp-(g)np: $B_{24} + B_{33} + B_{61} + C_{24} + C_{33} + C_{61} = T_3$	T_3/T	$(T_3/T-0,25)^2$
mo-(g)gp-(g)np: $B_{44} + B_{53} + B_{62} + C_{44} + C_{53} + C_{62} = T_4$	T_4/T	$(T_4/T-0,25)^2$
standaardafwijking: $\sqrt{\Sigma (T_i/T-0,25)^2/4}$		

Hoe hoger de standaardafwijking, hoe meer aanwijzing voor het bestaan van triades in het gezin. Om de rol van ieder van de kinderen in een dergelijk patroon te peilen, wordt eveneens de quotiënt va-mo-(g)gp/va-mo-(g)np berekend: T_1/T_2 .

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

In tabel 7.20 worden de resultaten van de analyses weergegeven. Er wordt getoetst met Wilcoxon.

Mate van dialoogvoering en wijze van beëindiging

Met betrekking tot de hypothese (in probleemgezinnen zullen dialogen frequenter door een derde afgebroken worden enz., indices A_i en P_i) worden we niet in onze verwachting bevestigd. De verschillen zijn niet noemenswaard en liggen zelfs grotendeels in de omgekeerde richting. Met betrekking tot het voeren van dialogen: de gezinsleden in de probleemgezinnen blijken gemiddeld meer boodschappen in dialoog uit te wisselen dan de gezinsleden in de controlegezinnen (= gemiddelde fractie boodschappen in dialoog d_i/e_i).

Tabel 7.20 Dialogen, gemiddelde niveau's en selectiviteit¹⁾

Analyse niveau	H	Indices	Probleemgez. gem sd		Controlegez. gem sd		Sign niv
<i>Mate van dialoogvoering en wijze van beëindiging:</i>							
gezins- verge- lijkin- gen	0	aantal dialogen	68.2	20.2	62.5	13.8	-
	0	gem dialoog- lengte	4.19	0.36	4.03	0.35	-
	0	scheefheid dialooglengte	2.32	0.97	2.24	1.01	-
	0	aantal boodsch. in dialogen	289.7	86.2	258.3	57.8	-
	0	gem fractie boodch. in dial.	.31	.07	.28	.06	zs
	+	gem A _i act.afbr.	.41	.06	.43	.05	-
	+	gem P _i pass. "	.78	.09	.80	.08	-
segment- verge- lijkin- gen	0	fractie va-mo	.41	.11	.41	.10	-
	0	boodsch. va-gp	.30	.14	.24	.13	-
	0	in dia- va-np	.31	.15	.26	.12	-
	0	logen in mo-gp	.32	.13	.29	.08	-
	0	de dyade: mo-np	.35	.11	.31	.12	-
	0	gp-np	.15	.16	.14	.12	-
	+	A ₁ act. afbr. va	.42	.14	.44	.17	-
	+	A ₂ " " mo	.48	.26	.50	.17	-
	+	A ₃ " " gp	.35	.11	.39	.11	-
	+	A ₄ " " np	.40	.15	.39	.16	-
	+	P ₁ pass. " va	.79	.11	.80	.09	-
	+	P ₂ " " mo	.76	.11	.80	.10	-
	+	P ₃ " " gp	.76	.11	.82	.12	-
+	P ₄ " " np	.80	.12	.80	.12	-	
<i>Selectiviteit in dialoogvoering en wijze van beëindiging:</i>							
gezins- verge- lijkin- gen	0	sd fractie boodsch. in dial.	.15	.04	.13	.04	-
	0	sd A _i act.	.17	.08	.16	.07	-
	0	sd P _i pass.	.06	.03	.07	.04	-
	0	sd triades	.13	.05	.13	.05	-
segment- verge- lijkin- gen	0	triade va-mo-gp	.27	.14	.30	.13	-
	0	" va-mo-np	.34	.13	.34	.12	-
	0	" va-gp-np	.21	.15	.14	.07	-
	0	" mo-gp-np	.18	.09	.22	.13	-
binnen- gezins- verge- lijkin- gen	0	log $\frac{\text{dial.oud-gp}}{\text{dial.oud-np}}$	-.17	0.8	-.20	0.7	-
	0	T ₁ /T ₂ triades	.97	.65	1.13	.96	-

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

Selectiviteit in dialoogvoering en beëindiging

Met betrekking tot eventuele triadische patronen zijn er geen verschillen tussen probleem- en controlegezinnen, evenmin als bij de andere selectiviteitsindices.

Conclusie

Met betrekking tot het beëindigen van dialogen zijn we niet in onze hypothese bevestigd. Voorts heeft deze bewerkelijke variabele in exploratieve zin niet tot duidelijker inzichten geleid.

7.7. Simultane benadering van de structurele variabelen

Over het geheel genomen zijn de verschillen in structureel opzicht tussen probleemgezinnen en controlegezinnen zeer gering als we de variabelen afzonderlijk in ogenschouw nemen. De variabelen afbreken van communicatie, binnendringen in gedachten enz., controle en leiderschap beschouwen we als - goeddeels - onafhankelijke indicatoren van grensoverschrijdende interacties (zie hoofdstuk 4), dus ieder gezin kan op een andere wijze (vertaald in variabelen) uitdrukking geven aan grensoverschrijding, óf meer wijzen tegelijk hanteren, waarbij wij echter niet kunnen voorspellen welke wijzen dan gekozen zullen worden.

In de onderstaande correlatietabel (tabel 7.21) wordt weergegeven hoe de grensoverschrijdende interacties in onze steekproef al dan niet samengaan.

Tabel 7.21 Spearman correlatie-coëfficiënten van het absolute gezinsniveau van de grensoverschrijdende variabelen bij probleem- en controlegezinnen, resp. P en C (* significant, $p < 0.05$)

	<i>binnendringen</i>		<i>controle</i>		<i>leiderschap</i>	
	P	C	P	C	P	C
<i>afbreken communic.</i>	.32	.21	-.01	-.10	.08	.58*
<i>binnendringen</i>			-.12	-.13	-.39*	.12
<i>controle</i>					.18	.35

Deze over het algemeen lage correlatie-coëfficiënten kunnen mede verklaren waarom we met betrekking tot het niveau van de grensoverschrijdingen bij de afzonderlijke variabelen zo weinig significante verschillen

len aantreffen tussen probleem- en controlegezinnen.

Onze hypothese is dat probleemgezinnen in extremere mate grensoverschrijdende interacties (in de door ons geoperationaliseerde vorm) laten zien dan de controlegezinnen, waarbij niet gedetermineerd is in welke van de door ons onderscheiden wijzen een gezin haar grensoverschrijding uitdrukt.

Vertaald in een analyse-technische constructie is de volgende strategie ontwikkeld. Van ieder gezin nemen we die wijze van grensoverschrijding waarin het gezin zich het meest extreem uitdrukt, dat wil zeggen het hoogste rangnummer (1-42) heeft; voor het ene gezin is dit bijvoorbeeld afbreken van elkaars communicatie, voor een ander gezin is dit controle over elkaars gedragingen. De te toetsen hypothese is nu dat de probleemgezinnen gemiddeld hoger scoren op deze maximum-rangorde dan de controlegezinnen:

$$R_{\max. \text{ niveau}_P} > R_{\max. \text{ niveau}_C}$$

met betrekking tot structurele variabelen afbreken van communicatie, binnendringen in gedachten enz., leiderschap en controle.

De probleemgezinnen scoren inderdaad gemiddeld significant hoger op $R_{\max.}$ dan de controlegezinnen, respectievelijk 35,4 en 30,4 met een p-waarde van 0,025 op de toets van Wilcoxon.

De volgende belangrijke hypothese met betrekking tot de structurele variabelen stelt dat in probleemgezinnen het proces van grensoverschrijding selectiever plaatsvindt dan in de controlegezinnen, dat wil zeggen in de probleemgezinnen zullen bepaalde gezinsleden meer doelwit van grensoverschrijdende interacties zijn dan anderen, dan in de controlegezinnen het geval is.

Aangezien elk lid zijn eigen specifieke uitdrukkingwijze van grensoverschrijding kan hebben, zal ook de selectiviteit daarin zich vooral in die specifieke vorm voordoen. Dit neemt niet weg, dat grensoverschrijdende interacties, die in niet zo'n extreme mate in het gezin voorkomen, (en daarom - uitgangspunt - als minder pathologisch bestempeld worden,) toch een pathologische kleur kunnen krijgen, als deze zeer selectief plaatsvinden in die zin, dat één gezinslid steeds doelwit van deze grensoverschrijding is.

We zullen daarom op de eerste plaats dezelfde analyse-procedure hantieren als ten aanzien van het niveau van grensoverschrijding.

De hypothesen luiden dan:

$$R_{\max. \text{ select. act. p}} > R_{\max. \text{ select. act. c}}$$

$$R_{\max. \text{ select. pass. p}} > R_{\max. \text{ select. pass. c}}$$

En op de tweede plaats zullen we selectiviteit in grensoverschrijding bekijken over *alle* grensoverschrijdende variabelen *gezamenlijk*, door de som van de rangnummers van het gezin op de passieve selectiviteitsindices te berekenen en de gemiddelden van probleem- en controlegezinnen te vergelijken.

De hypothese luidt dan:

$$R_{\text{som} \text{ select. pass. p}} > R_{\text{som} \text{ select. pass. c}}$$

Als indicatoren voor actieve selectiviteit (grensoverschrijding ongelijkmatig door de gezinsleden uitgeoefend) hebben we genomen:

- binnengezins-spreiding afbreken communicatie,
- binnengezins-spreiding binnendringen enz.,
- log. verhouding-absoluut tussen vader en moeder in uitvoeren van controle,
- log. verhouding-absoluut tussen vader en moeder in uitsturen van leiderschapsboodschappen.

$R_{\max. \text{ select. actief}}$ blijkt niet significant te verschillen in de probleemgezinnen en in de controlegezinnen, respectievelijk 33.55 en 32.14 met een p-waarde van 0.33 op de toets van Wilcoxon.

Als indicatoren van passieve selectiviteit (de grensoverschrijding is onevenredig over de gezinsleden verdeeld) namen we:

- binnengezins-spreiding van afgebroken worden,
- binnengezins-spreiding van voorwerp van binnendringen zijn,
- de log. verhouding-absoluut in de door de ouders uitgeoefende controle over de kinderen,
- de log. verhouding-absoluut in door de ouders uitgestuurde leiderschapsboodschappen naar de kinderen.

$R_{\max. \text{ select. passief}}$ laat geen verschil zien tussen de probleem- en de controlegezinnen; integendeel, de R is praktisch identiek, respectievelijk 33.26 en 32.64 met een p-waarde van 1.0 op de toets van Wilcoxon.

R som.

Voor R som nemen we dezelfde indicatoren als bij $R_{\max. \text{ select. passief}}$.

R_{som} selectiviteit passief laat geen significant verschil zien tussen probleem- en controlegezinnen, respectievelijk 88.17 en 88.83 met een p-waarde van 0.60 op de toets van Wilcoxon.

Samenvatting

Met betrekking tot het niveau van grensoverschrijding in het gezin wordt onze hypothese bevestigd, dat wil zeggen in de probleemgezinnen is het niveau van grensoverschrijding op een van de vier structurele variabelen gemiddeld significant hoger dan in de controlegezinnen.

Met betrekking tot selectiviteit in grensoverschrijdende interacties is onze hypothese niet bevestigd, dat wil zeggen niet is bevestigd dat in probleemgezinnen vaker bepaalde grensoverschrijders zich manifesteren, of bepaalde gezinsleden meer doelwit van grensoverschrijding zijn dan in de controlegezinnen; noch wanneer wij kijken naar de maximaal voorkomende uitdrukkingswijze, noch wanneer we de onderscheiden uitdrukkingswijzen tezamen nemen.

8. BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT DE INDIVIDUELE VARIABELEN

In dit hoofdstuk zullen we achtereenvolgens de resultaten bespreken met betrekking tot de individuele variabelen ik-posities en gedifferentieerde perceptie/aangeven van veranderingen bij zichzelf en andere gezinsleden.

8.1. Ik-posities

Bij deze variabele gaat het om de eigen mening van de afzonderlijke gezinsleden ten aanzien van de in de taakopdrachten vervatte vraag, en om het uitdrukking geven aan deze eigen mening in de vorm van een ik-uitspraak. De ik-uitspraken met betrekking tot andere dan in de taakopdracht aan de orde gestelde zaken zijn niet meegeteld. Voorts onderscheiden we een oplopende vorm van duidelijkheid of volledigheid in de ik-uitspraken (code 1, 2 en 3 van respectievelijk minst tot meest duidelijk of volledig, zie voor toelichting bijlage 5.5.).

De hypothesen

De hypothesen met betrekking tot ik-posities luiden:

1. In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen de gezinsleden minder frequent ik-posities innemen dan de gezinsleden in de controlegezinnen.
2. In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zal het vaker voorkomen dat de gezinsleden in de afzonderlijke taken geen enkele ik-uitspraak doen dan de gezinsleden in de controlegezinnen.

De indices

Het aantal ik-posities met code 1, 2 en 3 werd per gezinslid per taakeenheid gesommeerd. Daarnaast werden de volgende indices berekend en geanalyseerd:

- het aantal ik-posities van code 1 en van code (2+3) in het gezin;
- idem voor het ouder- en kindersubstysteem;
- een index voor de afzonderlijke gezinsleden, die aangeeft of zij minstens 1 x per taakeenheid een ik-uitspraak hebben gedaan met een code 2 of 3; ja = 1, neen = 0.

Tabel 8.1 Ik-posities, gemiddelde aantallen, naar duidelijkheid en taakopdrachten¹⁾

<i>Analyse niveau</i>	<i>H</i>	<i>Indices</i>	<i>Probleemgez. gem sd</i>		<i>Controlegez. gem sd</i>		<i>Sign niv</i>
<i>gezins- verge- lijkin- gen</i>	-	aantal code 1 gezin	20.1	8.4	26.2	10.9	zs
	-	aantal code 2+3 gezin	27.5	16.9	27.9	18.7	-
	-	aantal code 1+2+3 gezin	47.6	21.6	54.1	25.2	-
<hr/>							
<i>segment- verge- lijkin- gen</i>	-	aant. code 1 va	2.9	2.1	4.9	3.6	s
	-	" " mo	4.3	3.0	6.3	3.7	s
	-	" " gp	5.2	3.1	7.0	3.0	s
	-	" " np	7.8	3.7	8.1	4.4	-
	-	aant. code 2+3 va	8.2	5.6	8.2	6.1	-
	-	" " mo	8.7	6.5	9.1	5.0	-
	-	" " gp	4.6	5.9	5.6	7.2	-
	-	" " np	6.0	4.3	5.0	3.8	-
	-	code 1 va+mo	7.1	4.3	11.1	6.6	-
	-	code 1 gp+np	12.9	6.1	15.1	6.4	-
	-	code 2+3 va+mo	16.9	11.1	17.3	9.9	-
	-	code 2+3 gp+np	10.6	7.8	10.6	9.5	-
	<hr/>						
-	minstens 1 x va	0.33	0.48	0.29	0.46	-	
-	code 2+3 in mo	0.29	0.46	0.48	0.51	-	
-	plan-maak gp	0.29	0.46	0.29	0.46	-	
-	taak np	0.62	0.50	0.43	0.51	-	
-	minstens 1 x va	2.09	0.70	2.09	1.04	-	
-	code 2+3 in mo	2.19	0.93	2.10	0.81	-	
-	discussie gp	1.24	1.14	1.24	1.0	-	
-	taken np	1.52	1.03	1.24	1.18	-	

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

Code 1 werd apart gehouden en code 2 en 3 gesommeerd omdat de afstand in betekenis tussen 1 en 2 groter is dan tussen 2 en 3.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

De resultaten van de analyses worden weergegeven in tabel 8.1 en laten zich als volgt omschrijven:

- Met betrekking tot aantallen ik-posities (hypothese 1) treedt alleen een significant verschil op bij ik-posities met code 1, dus met de minste duidelijkheidsgraad: de vaders, de moeders en de geïdentificeerde

patiënten in de probleemgezinnen scoren minder ik-posities dan de vergelijkbare gezinsleden in de controlegezinnen. Met betrekking tot code (2+3) treedt dit verschil niet op.

- Met betrekking tot de index "minstens eenmaal per taakeenheid een ik-uitspraak gedaan hebben" vinden we geen significante verschillen tussen probleem- en controlegezinnen. Evenmin is er enige consistentie in de resultaten te ontdekken. Hypothese 2 is dus niet bevestigd.

De gevonden verschillen met betrekking tot hypothese 1 worden niet beïnvloed door de leeftijdpositie en sexe van de kinderen, noch door de samenstelling van het kindersubstelsysteem.

Conclusie

De verschillen tussen de probleemgezinnen en de controlegezinnen zijn zeer mager. Waar we ze eerder verwachtten, namelijk bij ik-posities van code (2+3), blijken ze niet op te treden. Aan de gedeeltelijke bevestiging van hypothese 1 hechten wij niet veel waarde. Hypothese 2 is evenmin bevestigd.

8.2. Gedifferentieerde perceptie

Gedifferentieerde perceptie werd geoperationaliseerd in termen van een gedifferentieerd aangeven van veranderingen bij de overige gezinsleden en bij zichzelf. Aan de hand van de aangegeven veranderingen werd een score op de differentiatieschaal toegekend. (Zie voor toelichting van de codering bijlage 5.5.)

De hypothesen

De hypothese luidt:

In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zullen gezinsleden lager scoren op de differentiatieschaal dan de gezinsleden in de controlegezinnen.

Deze hypothese breiden we uit naar de "veranderingen bij andere gezinsleden en zichzelf", die aan de scoring op de schaal ten grondslag liggen. In de probleemgezinnen zullen gezinsleden minder vaak een verandering bij de overige gezinsleden en/of bij zichzelf aangeven dan de gezinsleden in de controlegezinnen.

Tabel 8.2 Aangegeven veranderingen en gedifferentieerde perceptie, gemiddelden¹⁾

Analyse niveau	H	Inducees	Probleemgez. gem		Controlegez. gem		Sign niv
gezinsvergelijkingen	-	veranderingen bij/en door alle gezinsleden (range 0-16)	9.4	4.1	12.0	2.6	s
	-	veranderingen excl. zichzelf	7.2	3.7	9.1	2.1	-
	0	% uiterlijke veranderingen	9.0	14.7	15.6	18.8	-
	0	% objectieve veranderingen	69.1	20.6	61.6	10.5	-
	0	% persoonlijke veranderingen	10.9	10.5	10.4	16.3	-
	0	% affectieve veranderingen	11.0	13.9	12.4	11.3	-
	-	gedifferent. perceptie gezin	4.13	1.6	4.94	0.9	zs
segmentvergelijkingen	-	verandering va	0.38	0.50	0.76	0.44	s
	-	bij mo	0.52	0.51	0.71	0.47	-
	-	zichzelf gp	0.71	0.46	0.67	0.48	-
	-	door: np	0.57	0.51	0.67	0.48	-
	-	(0,1) oud	0.90	0.83	1.47	0.75	s
	-	k1	1.28	0.71	1.33	0.80	-
	-	verandering va	1.7	1.3	1.9	1.2	-
	-	bij overige mo	1.9	1.1	2.4	0.9	zs
	-	drie door: gp	1.9	1.2	2.4	0.9	-
	-	(range 0-3) np	1.8	1.0	2.4	0.8	s
	-	oud	3.6	2.1	4.3	1.6	-
	-	k1	3.6	1.9	4.8	1.0	s
	-	verandering va	2.1	1.4	2.7	1.2	-
	-	bij allen mo	2.4	1.1	3.1	1.1	s
	-	door: gp	2.6	1.5	3.0	0.9	-
	-	(range 0-4) np	2.3	1.2	3.1	0.9	s
-	oud	4.5	2.1	5.8	1.8	s	
-	k1	4.9	2.3	6.1	1.2	zs	
-	veranderingen door va	2.2	1.4	3.2	0.8	s	
-	allen bij: mo	2.1	1.0	2.8	0.9	s	
-	(range 0-4) gp	2.5	1.3	2.9	0.9	-	
-	oud np	2.6	1.2	3.0	1.1	-	
-	k1	4.3	2.1	6.0	1.5	s	
-	oud	4.3	2.1	6.0	1.5	s	
-	k1	5.1	2.4	5.9	1.8	-	
-	gedifferentieerde perceptie van. np	4.14	2.17	4.28	2.3	-	
-	mo	4.33	2.0	5.24	1.26	s	
-	gp	4.09	2.47	5.05	1.56	-	
-	np	3.95	2.08	5.19	1.29	s	
-	oud	4.23	1.87	4.76	1.34	-	
-	k1	4.02	1.87	5.12	0.88	s	

1) Voor toelichting wordt verwezen naar pagina 98.

De indices

Uit de gecodeerde data (zie bijlage 5.5.) leidden we de volgende indices af:

- voor ieder gezinslid of hij/zij bij zichzelf een verandering aangeeft;
- voor ieder gezinslid bij hoeveel andere gezinsleden hij/zij een verandering aangeeft (range 0-3);
- voor ieder gezinslid het aantal personen, inclusief zichzelf, bij wie hij/zij een verandering aangeeft (range 0-4);
- voor ieder gezinslid het aantal andere gezinsleden, dat een verandering bij hem/haar aangeeft (range 0-3);
- het percentage - door alle gezinsleden aangegeven - veranderingen in de 4 categorieën, respectievelijk uiterlijke, objectieve, persoonlijke en affectieve veranderingen;
- voor ieder gezinslid en voor de subsystemen een score op de schaal voor gedifferentieerde perceptie.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

De significante (14) en zwak significante (3) verschillen tussen de probleem- en controlegezinnen laten het volgende consistente beeld zien:

- In de probleemgezinnen geldt voor alle gezinsleden dat zij bij minder andere gezinsleden een verandering aangeven dan in de controlegezinnen het geval is. Hetzelfde kan gezegd worden van veranderingen inclusief bij zichzelf. Bij de moeder en het niet-patiënt-kind zijn deze verschillen significant.
- Omgekeerd geldt ook, dat ieder gezinslid in de probleemgezinnen minder vaak een verandering door de anderen aangegeven krijgt dan in de controlegezinnen gebeurt (dit verschil is significant bij de ouders).
- Met betrekking tot het aangeven van een verandering bij zichzelf ontstaat alleen een significant verschil in de verwachte richting bij de vaders afzonderlijk en bij de vaders en moeders gezamenlijk.
- Op de schaal voor gedifferentieerde perceptie scoren alle gezinsleden in de probleemgezinnen lager dan de gezinsleden in de controlegezinnen, echter weer alleen bij de moeders en bij het niet-patiënt-kind en het vergelijkbare kind zijn de verschillen significant.
- Opvallend is dat het verschil tussen de geïdentificeerde patiënt en het vergelijkbare kind nergens significant wordt. Dit is bij de drie andere gezinsleden wel het geval.

Conclusie

Met betrekking tot het aangeven van een verandering bij de andere gezinsleden, en met betrekking tot de score op de differentiatieschaal treffen we het vaakst significante verschillen aan tussen de moeders in probleem- en controlegezinnen en tussen het niet-patiënt-kind en vergelijkbare kind. De hoge mate van consistentie in de resultaten, en de significante verschillen tussen oudersubsystemen en tussen kindersubsystemen van beide groepen gezinnen doen ons besluiten onze hypothesen als bevestigd te beschouwen voor alle gezinsleden.

9. BEVINDINGEN MET BETREKKING TOT DE KWALITATIEVE VARIABELEN

In dit hoofdstuk bespreken we de resultaten van de analyses met betrekking tot het affectieve klimaat in het gezin, het autonomiebevorderende klimaat, de wijze van conflictoplossing en de opstelling van het gezin ten aanzien van de experimentele situatie.

9.1. Het affectieve klimaat in het gezin

We hebben de affectieve uitwisseling tussen de gezinsleden per dyade gemeten op een continuüm van +3 naar -3, van positief naar negatief. Daarnaast hebben we de somscores van alle dyaden in het gezin, de binnengezins-spreiding van de dyaden en de maximale en minimale waarde die de affectieve scores in het gezin aannemen, berekend en geanalyseerd. De scores in de probleem- en controlegezinnen worden gepresenteerd in tabel 9.1. (Voor de aanduiding van de gezinsleden in de hiernavolgende tabellen wordt verwezen naar de toelichting bij tabel 7.1 op pagina 98)

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

De bevindingen in tabel 9.1 laten zich als volgt omschrijven:

- De probleemgezinnen scoren significant lager op de affectieve dimensie dan de controlegezinnen. Dit is in alle dyaden, behalve in die van de kinderen, het geval. Voorts blijkt dat het verschil tussen de dyaden van de ouders het grootst is en tussen de kinder-dyaden het kleinst.
- De binnengezins-spreiding van de affectieve scores in de dyaden is in de probleemgezinnen significant groter dan in de controlegezinnen, dat wil zeggen dat het affectieve klimaat tussen de verschillende gezinsleden in de probleemgezinnen veel uiteenloper is.
- Als we de meest positieve affectieve uitwisseling tussen twee gezinsleden als maatstaf nemen, blijven de probleemgezinnen lager scoren dan de controlegezinnen. Ook als we de minst positieve of meest negatieve uitwisseling als maat nemen, blijken de probleemgezinnen het laagst te scoren.

In de dyade vader-geïdentificeerde patiënt blijkt geslacht van de geïdentificeerde patiënt mede van invloed te zijn op het ontstane verschil tussen probleem- en controlegezinnen: de lagere affectieve score

Tabel 9.1 Affectieve uitwisseling, gemiddelde scores

H	Affectieve uitwisseling	Probleemgez.		Controlegez.		Wilcoxon ¹⁾
		gem	sd	gem	sd	
0	va-mo	0.24	1.3	1.33	1.2	s
0	gp-np	1.38	0.8	1.71	0.8	-
0	va-gp	1.24	1.1	1.81	0.8	s
0	va-np	1.48	0.7	1.81	0.8	zs
0	mo-gp	1.24	1.2	1.86	0.7	s
0	mo-np	1.19	1.1	1.86	0.9	s
0	somscore	6.76	4.6	10.38	4.1	s
0	sd	0.79	0.5	0.42	0.5	s
0	max. score	1.80	0.5	2.14	0.5	s
0	min. score	-0.14	1.5	1.14	1.3	s

1) H=0, s = significant $0,0 < P_{2z\text{zijdig}} < 0,05$
 exploratief zs = zwak significant $0,05 < P_{2z\text{zijdig}} < 0,10$.

Tabel 9.2 Affectiviteit vader-kinderen naar sexe van de geïdentificeerde patiënt en naar type gezin

Sexe gp	dyade va-gp		Variantie-analyse	
	Probl.	Contr.	P-waarden	
= jongen	1.0	2.0	gezinseff.	.05
= meisje	1.71	1.5	sexe eff.	.76
ongeacht sexe	1.24	1.86	interactie-eff.	.04

Tabel 9.3 Verdeling van scores op de affectiviteitsdimensie naar dyaden en naar type gezin

dyaden	Probleemgez.					Controlegez.				
	-2/3	-1	0	+1	+2/3	-2/3	-1	0	+1	+2/3
va-mo	2	4	4	8	3	1	1	2	5	12
gp-np	-	1	1	8	11	-	1	-	5	15
va-gp	-	-	1	11	9	-	-	2	2	17
va-np	1	1	-	9	10	-	-	2	3	16
mo-gp	1	1	1	9	9	-	1	-	4	16
mo-np	2	-	-	9	10	-	-	1	3	17
totaal	6	7	7	54	52	1	3	7	22	93

tussen vader en geïdentificeerde patiënt (vergeleken met de overeenkomende dyaden in de controlegezinnen), blijkt alleen te ontstaan als de geïdentificeerde patiënt een jongen is, en niet wanneer het om een meisje gaat. Zie hiervoor tabel 9.2.

Voor een verder inzicht in de verdeling van de scores wordt in tabel 9.3 voor beide typen gezinnen per dyade het aantal positieve en negatieve scores op de affectiviteitsdimensie weergegeven. Voornamelijk bij de ouderlijke dyade treedt er een verschil op tussen probleem- en controlegezinnen in negatieve scores. De verschillen die in tabel 9.1 blijken, berusten vooral op lagere positieve scores in de probleemgezinnen, wat wijst op een op zijn minst spaarzamere affectieve uitwisseling in de probleemgezinnen ofwel een geringere uitwisseling van wederzijdse warmte en steun.

9.2 Autonomie-bevorderend, cf. -inperkend klimaat in het gezin

De hypothese luidt: In gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zal het klimaat dat de ouders scheppen minder autonomie-bevorderend zijn dan in de controlegezinnen.

Autonomie-bevordering, cf. -inperking in het gezin is gemeten in de dyaden tussen de ouders en kinderen. Daarnaast zijn als indices voor het gezin berekend en geanalyseerd de somscore van de vier dyaden, de binnengezins-spreiding van de dyaden, en de maximale en minimale waarde die autonomie-bevordering/-inperking in het gezin aanneemt. Een vergelijking tussen de indices van de probleem- en controlegezinnen wordt gepresenteerd in tabel 9.4.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

De resultaten laten zich als volgt omschrijven.

- Uit de gemiddelde scores blijkt dat de vaders en vooral de moeders in de probleemgezinnen ten opzichte van de geïdentificeerde patiënt minder autonomie-bevorderend ingesteld zijn dan de vaders en moeders in de controlegezinnen ten opzichte van het vergelijkbare kind. Met betrekking tot het andere kind liggen de scores in de probleemgezinnen gemiddeld eveneens lager dan in de controlegezinnen, maar dit verschil is geringer en niet significant. Als geheel is het klimaat in de probleemgezinnen minder autonomie-bevorderend dan in de controlegezinnen, wat zich weerspiegelt in het significante verschil van de gemiddelde som-

Tabel 9.4 Autonomie-bevordering, gemiddelde scores

H	Autonomie- bevordering	Probleemgez. gem	sd	Controlegez. gem	sd	Wilcoxon ¹⁾
-	va-gp	0.38	1.2	0.86	1.5	zs
-	va-np	0.38	1.2	0.71	1.5	-
-	mo-gp	0.14	1.5	1.05	1.2	s
-	mo-np	0.48	1.4	1.0	1.2	-
-	somscore	1.38	4.6	3.61	5.0	s
0	sd	0.59	0.5	0.42	0.5	-
-	max. score	0.86	1.0	1.24	1.1	zs
-	min. score	-0.24	1.5	0.47	1.6	zs

- 1) Indien $H = -$ s = significant $0,0 < P_{1zijdig} < 0,05$
 zs = zwak significant $0,05 < P_{1zijdig} < 0,10$
 Indien $H = 0$, s = significant $0,0 < P_{2zijdig} < 0,05$
 exploratief zs = zwak significant $0,05 < P_{2zijdig} < 0,10$.

scores.

- De binnengezins-spreiding laat een gering verschil zien tussen probleem- en controlegezinnen; hoger in de probleemgezinnen, maar dit verschil is niet significant.

- Zowel met betrekking tot de maximale als minimale score van het gezin op de autonomieschaal blijken de probleemgezinnen zwak significant lager te scoren.

Leeftijdspositie en sexe van de kinderen, noch sexe-samenstelling van de beide aanwezige kinderen hebben invloed op de geconstateerde verschillen.

Voor een verder inzicht in de verdeling van de scores wordt in tabel 9.5 voor beide typen gezinnen per ouder-kind-dyade het aantal positieve en negatieve scores op de autonomie-dimensie weergegeven. Er blijkt in de dyaden van de moeders en kinderen een verschil op te treden tussen probleem- en controlegezinnen in de scores van maximale inperking: deze komen alleen voor in de probleemgezinnen. Bij alle dyaden zien we een verschuiving optreden tussen probleemgezinnen en controlegezinnen in de hogere scores van autonomie-bevordering: in de controlegezinnen komt een hogere mate van autonomie-bevordering vaker voor.

Onze hypothese, dat in de probleemgezinnen het klimaat minder autonomie-bevorderend zal zijn dan in de controlegezinnen, is met het voor-

Tabel 9.5 Verdeling van scores op de autonomie-dimensie naar dyaden en naar typen gezin

dyaden	Probleemgez.					Controlegez.				
	-2/3	-1	0	+1	+2/3	-2/3	-1	0	+1	+2/3
va-gp	2	3	3	10	3	2	1	3	7	8
va-np	2	3	3	10	3	3	1	3	6	8
mo-gp	2	2	5	8	4	-	4	2	6	9
mo-np	4	1	6	7	3	-	3	3	6	9
totaal	10	9	17	35	13	5	9	11	25	34

gaande bevestigd.

Vergelijking met een kwantitatieve wijze van scoring

In een scriptie-onderzoek naar de invloed van gezinsgrootte op een autonomie-bevorderende, dan wel een -inperkende opvoedingsstijl, door De Koning en Van Welie (1980), zijn - na uitgebreide literatuurstudie omtrent het begrip autonomie en opvoedingsstijl van de ouders - observatiecategorïeën ontwikkeld voor het autonome en niet-autonome gedrag van het kind, én observatiecategorïeën voor het autonomie-bevorderende en -inperkende gedrag van de ouders. Middels observatie van video-opnamen van de controlegezinnen uit dit onderzoek werden kwantitatieve data verkregen in de genoemde gedragscategorïeën.

De kindcategorïeën omvatten:

1. spontaan handelen, 2. coöperatief gedrag en 3. assertief gedrag (allen autonoom), 4. reactief/receptief gedrag en 5. non-coöperatief gedrag (beiden niet-autonoom).

De oudercategorïeën omvatten:

1. eigen gedrag ter discussie stellen, 2. informatie geven, 3. stimuleren tot het vormen van een eigen mening, 4. positieve waardering geven (allen autonomie-bevorderend), 5. eigen normen en regels opleggen, 6. ontkennen van het kind als zelfstandig individu, 7. afremmen van spontaan gedrag (allen autonomie-inperkend).

Er werden aanvankelijk meer categorïeën onderscheiden, maar omdat de experimentele situatie zich niet leende voor het observeren van sommige categorïeën, kwamen deze in de onderzoeksfase te vervallen.

Tabel 9.6 Gemiddelde kwantitatieve scores van ouders in autonomie-bevorderende en autonomie-inperkende gedragscategorieën, naar kwalitatieve scoring op de autonomie-dimensie (+3, +2, +1 = positief; -3, -2, -1 = negatief); N = 14 (controlegezinnen)

<i>gedrags- categorieën</i>	<i>kwalit. scoring</i>	<i>kwantit. scoring</i>		<i>T-toets</i>	
		gem.	sd.	t	p-waarde
<i>autonomie- bevorderend:</i>					
vaders	pos.	7.9	6.8	1.21	0.25
cat. 1,2,4	neg.	3.0	1.7		
vaders	pos.	6.8	5.2	0.26	0.80
cat. 3	neg.	6.0	2.0		
moeders	pos.	8.3	4.5	0.22	0.83
cat. 1,2,4	neg.	7.7	3.1		
moeders	pos.	7.7	3.7	1.08	0.30
cat. 3	neg.	5.3	1.5		

<i>autonomie- inperkend:</i>					
vaders	pos.	5.4	2.2	5.49	0.00
cat. 5,7	neg.	14.7	4.0		
moeders	pos.	5.8	3.6	2.15	0.05
cat. 5,7	neg.	10.7	3.1		

Ter validering werden onderzocht:

1. De samenhang tussen de kwantitatieve scoring op de oudercategorieën en de kindcategorieën binnen dezelfde gezinnen (de controlegezinnen).
2. De samenhang tussen de kwalitatieve scoring, zoals gebeurd in dit onderzoek, en de kwantitatieve scoring van ouderlijk gedrag (in de vornoemde oudercategorieën) door De Koning en Van Welie, bij dezelfde groep controlegezinnen.

ad 1) Er bleek een significant verband te bestaan tussen het autonomie-bevorderende gedrag van de moeders en autonoom gedrag van de kinderen, en tussen autonomie-inperkend gedrag van de moeders en niet-autonoom gedrag van de kinderen. Tussen gedragscategorieën van de vaders en van de kinderen kon geen samenhang worden aangetoond. Als mogelijke verklaring voeren zij hiervoor aan dat de - hun inziens - traditionele rolverdeling in de gezinnen debet is aan het uitblijven van dit ver-

band; in dergelijke gezinnen zou de invloed van de moeders op de kinderen groter zijn dan die van de vaders.

ad 2) Deze vergelijking kon met enige beperkingen gemaakt worden. Alleen gezinnen met positieve of negatieve kwalitatieve scores in de beide dyaden vader-kinderen of in de beide dyaden moeder-kinderen werden in de vergelijking betrokken (n=14). De resultaten zijn af te lezen in tabel 9.6. De vaders en moeders, die in de relatie met hun kinderen, kwalitatief positief scoorden, die wil zeggen een autonomie-bevorderend klimaat schiepen, scoorden op de kwantitatieve categorieën voor autonomie-bevorderend gedrag niet hoger dan vaders en moeders die negatief gescoord hadden. Echter, de vaders en moeders, die kwalitatief negatief scoorden, dit wil zeggen een autonomie-inperkend klimaat schiepen, scoorden op de kwantitatieve categorieën van autonomie-inperkend gedrag significant hoger dan vaders en moeders die positief gescoord hadden.

Met betrekking tot autonomie-inperkend gedrag leidde onze kwalitatieve wijze van scoren tot soortgelijke resultaten als de kwantitatieve wijze van De Koning en Van Welie. Dit is niet het geval bij autonomie-bevorderend gedrag van de ouders. Verklaringen hiervoor zijn mogelijk:

- Bij de kwalitatieve scoring in de dyaden ouders-kinderen vervulde ook de houding, waarmee de ouders naar de kinderen luisterden en gingen op hun vragen (affectie, acceptatie), een rol in de beslissing om ouders al dan niet autonomie-bevorderend te noemen, terwijl dit in de autonomie-bevorderende gedragscategorieën voor kwantitatieve scoring weggevallen is.
- Bij de kwalitatieve scoring is nonverbaal gedrag inbegrepen, de kwantitatieve scoring betreft alleen het verbale gedrag.
- De kwalitatieve scoring omvatte ouderlijk gedrag en kindgedrag in wisselwerking, terwijl de kwantitatieve scoring alleen het ouderlijk gedrag omvatte.

Ondanks de twee laatstgenoemde verschillen in de kwalitatieve en kwantitatieve wijze van scoren, is er met betrekking tot autonomie-inperkend gedrag een duidelijke samenhang, en beschouwen wij dit als een geslaagde validering van onze meer intuïtieve manier van beoordelen.

9.3. Processen ter oplossing van interne gezinsrolconflicten, ofwel mogelijkheid tot eigen betekenisverlening

De hypothesen

De hypothesen met betrekking tot de oplossing van interne gezinsrolconflicten luiden:

1. In gezinnen met kinderen met gedragsproblemen zal het compromis als oplossing minder voorkomen dan in de controlegezinnen.
2. Schijnoplossingen, niet tot overeenstemming komen, en bepaalde vormen van rolinductie, te weten passief accepteren van de oplossing en maskeren, zullen vaker voorkomen in de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen.

Vergelijking van probleemgezinnen en controlegezinnen

Per gezin werd in de drie discussie-taken het proces beoordeeld, dat het gezin hanteerde om vanuit verschillende uitgangsposities tot een gezamenlijk standpunt te komen. Bij deze taken streefden we ernaar de gezinsleden steeds in wisselende posities ten opzichte van elkaar te zetten: eenmaal de vader tegenover de andere gezinsleden, eenmaal de moeder tegenover de andere gezinsleden en eenmaal de ouders tegenover de kinderen. Dit is niet bij alle gezinnen gelukt, omdat niet altijd discussie-items met deze uitgangsposities voorhanden waren. (De frequenties zijn voor probleem- en controlegezinnen respectievelijk: vaders tegenover de rest 16 en 17; moeders tegenover de rest 18 en 15; ouders tegenover de kinderen 20 en 23; en overige uitgangsposities 9 en 8.)

Wij zullen eerst de resultaten met betrekking tot de 2 x 63 beoordelingen van probleem- en controlegezinnen presenteren (zie tabel 9.12 en 9.13), vervolgens zullen we de diverse uitgangsposities incalculeren (zie tabel 9.14).

De resultaten laten zich als volgt omschrijven:

- Uit tabel 9.12 blijkt dat compromis en rolinductie in controlegezinnen vaker voorkomen, en geen-overeenstemming en schijnovereenstemming vaker in de probleemgezinnen.
- Tabel 9.13 laat de rol van ieder gezinslid zien in het rolinductieproces. Daarbij valt in de probleemgezinnen op dat de vaders steeds degenen zijn die hun standpunt ongewijzigd handhaven, en dat de moeders

Tabel 9.12 Procescategorieën ter oplossing van interne gezinsrolconflicten naar typen gezin; N = 126 (aantal beoordeelde processen)

<i>Procescategorieën</i>	<i>Probleemgez.</i>		<i>Controlegez.</i>	
	abs.	%	abs	%
<i>compromis</i>	12	19.0	21	33.3
<i>rolinductie</i>	19	30.2	26	41.3
<i>geen overeenstemming</i>	23	36.5	16	25.4
<i>schijnovereenstemming</i>	9	14.3	-	-
Totaal	63	100	63	100

Tabel 9.13 De rollen van de gezinsleden in geval van rolinductie, naar typen gezin, in resp. absolute aantallen en afgeronde percentages

<i>Rol van de gezinsleden</i>	<i>Probleemgez.</i>				<i>Controlegez.</i>			
	va	mo	gp	np	va	mo	gpp	gnp
<i>standpunt ongewijzigd met (enige) discussie (1)</i>	18 95	9 47	1 5	4 21	20 77	17 65	7 27	10 38
<i>standpunt ongewijzigd zonder discussie (6)</i>	-	2 1	5 27	1 5	-	-	4 15	1 4
<i>overstag na discussie (2)</i>	1 5	6 32	8 42	9 47	6 23	7 27	9 35	10 38
<i>overstag zonder discussie (3)</i>	-	1 5	3 16	4 21	-	-	5 19	5 19
<i>passief accepteren van de oplossing (4)</i>	-	1 5	-	1 5	-	2 8	-	-
<i>maskeren (5)</i>	-	-	-	2 11	-	-	1 4	-
Totaal	n = 19 = 100%				n = 26 = 100%			

in ruim 40% van de gevallen overstag gaan. In de controlegezinnen is er slechts een zeer gering verschil tussen vaders en moeders, de vaders blijven iets vaker op hun standpunt staan dan de moeders, maar weer niet zo vaak als de vaders in de probleemgezinnen. De kinderen blijken afwisselende rollen te vervullen, met weinig onderlinge verschillen.

- In tabel 9.14, waarin de procescategorieën weergegeven worden met inachtneming van de uitgangsposities in de discussie, zien we het volgende

Tabel 9.14 Procescategorieën ter oplossing van interne gezinsrolconflicten naar uitgangspositie van gezinsleden in de discussie, en naar type gezin (P = probleemgezinnen, C = controlegezinnen), in absolute aantallen en afgeronde percentages

<i>Uitgangs- posities in de discussie</i>	<i>compromis</i>		<i>rol- inductie</i>		<i>geen over- eenstemming</i>		<i>schijn- overeen- stemming</i>		<i>aantal dis- cussies</i>	
	P	C	P	C	P	C	P	C	P	C
<i>va vs. rest</i>	2 12	6 35	4 25	8 47	6 38	3 18	4 25	-	16 100%	17 100%
<i>mo vs. rest</i>	5 28	4 27	4 22	4 27	7 39	7 47	2 11	-	18 100%	15 100%
<i>oud vs. ki</i>	3 15	8 35	10 50	10 43	5 25	5 22	2 10	-	20 100%	23 100%
<i>overige</i>	2 22	3 38	1 11	4 50	5 56	1 12	1 11	-	9 100%	8 100%
totaal abs.	12	21	19	26	23	16	9	-	63	63
in %	19	33	30	41	37	26	14	-	100%	100%

beeld:

Als de vaders in de discussie tegenover de rest staan, wijkt de verdeling over de procescategorieën niet erg af van het gemiddelde beeld over de discussies. De verschillen tussen probleem- en controlegezinnen worden iets versterkt ten aanzien van geen-overeenstemming en rolinductie.

Als de moeders tegenover de rest staan, is er tussen probleem- en controlegezinnen praktisch geen verschil in frequentie van voorkomen van de diverse processen.

Als ouders tegenover de kinderen staan in de discussie, wijkt het beeld af van het gemiddelde met betrekking tot de categorie rolinductie: dit komt in de probleemgezinnen in de helft van de gevallen voor, dit is vaker dan bij alle andere uitgangssituaties en vaker dan in de controlegezinnen.

In de categorie overige uitgangssituaties wordt het verschil tussen probleem- en controlegezinnen versterkt bij de categorie geen-overeenstemming.

Met betrekking tot rolinductie (dit is niet uit de tabel af te lezen) zijn de volgende gegevens nog interessant:

- In 4 probleemgezinnen en in 8 controlegezinnen, waarin vaders tegenover de rest staan, komt rolinductie voor; 3 van de 4 vaders uit de probleemgezinnen en 3 van de 8 vaders uit de controlegezinnen blijven op hun standpunt staan, de andere gezinsleden gaan dan overstag.
- In 4 probleemgezinnen en in 4 controlegezinnen, waarin moeders tegenover de rest staan, komt rolinductie voor; alle moeders gaan overstag in de discussie.
- In 10 probleemgezinnen en in 10 controlegezinnen, waarin ouders tegenover de kinderen staan, komt rolinductie voor; alle ouders blijven op hun standpunt staan, de kinderen gaan in alle gevallen overstag.

Samenvattend kunnen we stellen dat bovenstaande resultaten onze verwachtingen ten dele ondersteunen, namelijk:

- Vaker voorkomen van het compromis in controlegezinnen, met name als de vaders tegenover de rest staan en de ouders tegenover de kinderen,
- Vaker voorkomen van geen-overeenstemming in de probleemgezinnen, behalve als de moeders in de discussie tegenover de rest staan,
- Schijnovereenstemming komt alleen voor in de probleemgezinnen (hoe de uitgangsposities ook zijn).

Niet in overeenstemming met de verwachting is het gelijkelijk en zeer gering voorkomen in beide typen gezinnen van de subcategorieën passief accepteren van de oplossing en maskeren.

Met andere woorden, in de controlegezinnen blijkt het vaker mogelijk te zijn het verstoorde evenwicht te herstellen, en nieuwe betekenissen tot gemeengoed te maken; in de probleemgezinnen komt het vaker voor dat het evenwicht verstoord blijft, individuele betekenissen worden vaker als irrelevant beschouwd, of als niet-bestaand afgevoerd in een schijnovereenstemming.

9.4. Opstelling van het gezin ten aanzien van de experimentele situatie

Op basis van de wachttijd aan het begin van de experimentele zitting en de pauze halverwege, beoordeelden we de opstelling van het gezin tegenover de laboratoriumsituatie in termen van: een actieve open opstelling; een aanvankelijk krampachtige, later iets meer open opstelling; en een krampachtige gesloten opstelling.

Tabel 9.15 Opstelling ten aanzien van de experimentele situatie naar typen gezin

<i>Opstelling t.a.v. experimentele situatie</i>	<i>Probleemgez.</i>		<i>Controlegez.</i>	
	abs.	%	abs.	%
actief open	8	38.1	12	57.2
aanv. krampachtig	8	38.1	7	33.3
krampachtig gesloten	5	23.8	2	9.5
totaal	21	100	21	100
gemiddelde rangnummer	23.95		19.05	
Wilcoxon 1-zijdig, p-waarde 0.075, zwak significant.				

De hypothesen luiden:

1. In de gezinnen met kinderen met gedragsproblemen verwachten we vaker een krampachtige, gesloten opstelling ten aanzien van de experimentele situatie dan in de controlegezinnen.
2. In de controlegezinnen verwachten we vaker een actieve, open opstelling dan in de probleemgezinnen.

Bij vergelijking van de beide groepen gezinnen in tabel 9.15 blijkt dat een krampachtige, gesloten opstelling vaker voorkomt in de probleemgezinnen en een actieve, open instelling vaker in de controlegezinnen (zwak significant).

10. DISCUSSIE

10.1. Samenvatting en evaluatie van de bevindingen

Met betrekking tot de *structurele* afgrenzingsvariabelen worden onze hypothesen slechts ten dele bevestigd. Als we de afzonderlijke variabelen de revue laten passeren, kunnen we globaal de volgende verschillen tussen de probleem- en controlegezinnen memoreren:

- In de probleemgezinnen bestaat een hogere mate van afbreken van elkaars communicatie en een grotere mate van selectiviteit daarin, actief en passief, dan in de controlegezinnen, zowel op gezins- als op individueel en subsysteemniveau. Slechts enkele van deze verschillen zijn significant, maar ze wijzen wel alle consistent in de verwachte richting, hetgeen voor ons aanleiding is aan deze variabelen als discriminerende factor toch enige waarde toe te kennen.
- Geen significante en inconsistente verschillen tussen probleem- en controlegezinnen in de mate van binnendringen in elkaars gedachten, gevoelens enz. Wel een selectiever patroon van binnendringen door voornamelijk de moeders in de probleemgezinnen in de gedachten en gevoelens van de geïdentificeerde patiënt. Deze variabele is typisch niet een gezinsmatig voorkomende factor zoals bij afbreken van elkaars communicatie het geval blijkt te zijn, maar discrimineert slechts in de moeder-probleemkind relatie in de verwachte richting.
- Met betrekking tot de verbale leiderschapsactiviteiten worden onze hypothesen ten dele bevestigd: een systematisch verschil in leiderschapsboodschappen tussen de vaders in probleem- en controlegezinnen in de verwachte richting; eenzelfde verschil in de frequentie van leiderschapsboodschappen bij de maximaal leidende ouder; in de probleemgezinnen een omgekeerde kwantitatieve verhouding van leiderschapsboodschappen tussen de vader en moeder vergeleken met de controlegezinnen; en relatief meer aandacht voor de geïdentificeerde patiënt, indien dit het oudste kind is, door de moeders in de probleemgezinnen dan gezien de leeftijd van dit kind gebruikelijk is.
- Met betrekking tot de verbale controlerende activiteiten beschouwen we onze hypothesen aangaande de mate van controle bevestigd voor de

ouderrol. We vinden hier geen verschillen in selectiviteit.

Deze structurele afgrenzingsvariabelen laten dus een zeer gedifferentieerd beeld van verschillen tussen de probleem- en controlegezinnen zien. Bij een simultane benadering blijken de probleemgezinnen significant vaker grenzen te overschrijden dan de controlegezinnen, echter niet selectiever.

Op de vraag waarom de ene structurele variabele beter discrimineert dan de andere, moeten we het antwoord schuldig blijven. Het zou eenvoudig zijn als we er toe zouden kunnen besluiten dat de ene interactie categorie door middel van de experimentele taken meer kansen gekregen zou hebben om zich te manifesteren dan de andere interactie categorie. Ons inziens is dat echter niet het geval.

Onze laatste structurele variabele, beëindiging van dialogen, blijkt bij onze wijze van operationalisering van dialoogvoering geen verschillen in de wijze van beëindiging noch in triadische patronen op te leveren.

Bij de *individuele* afgrenzingsvariabelen blijken de ik-posities enkel in zeer rudimentaire vorm te discrimineren in de verwachte richting. Gedifferentieerde perceptie blijkt daarentegen zeer consistent voor alle gezinslidrollen verschillen te tonen tussen probleem- en controlegezinnen in de verwachte richting, voor de moeders en het niet-probleemkind significant.

Van de *kwalitatieve* variabelen blijken met name het affectieve klimaat en het autonomie-bevorderende klimaat op overtuigende wijze te discrimineren; minder affectieve uitwisseling en van uiteenlopendere kwaliteit in de verschillende dyaden, en een minder autonomie-bevorderend klimaat in de probleemgezinnen vergeleken met de controlegezinnen. Hoewel de gegevens met betrekking tot effectief leiderschap, effectieve controle, oplossing van gezinsrolconflicten en opstelling van het gezin ten aanzien van de experimentele situatie ons inzicht in het functioneren van de betreffende gezinnen verrijken, lenen zij zich niet voor nadere uitspraken over verschillen tussen probleem- en controlegezinnen vanwege de kwantitatieve beperktheid van het materiaal.

10.2. Kritische kanttekeningen

Hoewel het natuurlijk mogelijk is dat de geconstateerde geringe verschillen in het opzicht van afgrenzing inderdaad de realiteit weerspiegelen, willen wij toch enkele kritische kanttekeningen plaatsen bij methodologische aspecten van dit onderzoek, die ons inziens mede verantwoordelijk kunnen zijn voor dit resultaat.

1. Onze eerste kanttekeningen betreffen de onderzoekspopulatie.

- Wij hebben de stellige indruk dat slechts in enkele van onze gezinnen met een kind met gedragsproblemen sprake is van ernstige tot zeer ernstige problematiek. Dit is voornamelijk te wijten aan de voorzichtige houding en afweging, waarmee de instellingen gezinnen benaderden met de vraag aan het onderzoek te participeren. Slechts eenmaal weigerde een gezin dit verzoek. In feite opperen wij hier de vraag of de theorie die wij toetsen overeind blijft indien ze getransponeerd wordt naar minder problematische gezinnen. De belangrijkste ervaringsbasis van het begrip afgrenzing ligt in gezinnen uit de "slums", zoals Minuchin (1967) beschreven heeft, en in gezinnen van schizofrenen, gezinnen dus met extreme problematiek. Misschien onderscheiden minder problematische gezinnen zich in het opzicht van afgrenzing nauwelijks van "normale" gezinnen, maar eerder op andere dimensies: er zijn veel meer factoren waardoor gezinnen in de moeilijkheden geraken. Introspectief onderzoek bij gezinsleden naar de beleving van de begrenzing en de persoonlijke ruimte in het gezin zou ons in dit opzicht verder kunnen helpen. Zonder vooralsnog iets af te willen doen aan de klinische relevantie van het begrip afgrenzing concluderen we dat omwille van de wetenschappelijke relevantie scherper gefocust had moeten worden op gezinnen met zeer ernstige problematiek.

- Daarnaast staat het feit dat bij het samenstellen van de controle-groep 60% van de door huisartsen benaderde gezinnen weigerde aan het onderzoek zijn medewerking te verlenen. Deze groep gezinnen is dus grotendeels door zelfselectie tot stand gekomen en niet door selectie van een externe instantie. In welke richting dit de resultaten feitelijk beïnvloed heeft is onbekend. Eén mogelijkheid is dat zich in de controlegroep gezinnen bevinden die op het verzoek tot deelname juist zijn ingegaan vanwege latente problematiek. Hierdoor zou de kans op het aantreffen van discrepanties tussen de probleem- en controlegezinnen gereduceerd worden. Maar ook het tegendeel is mogelijk, namelijk dat het

zeer gezonde gezinnen betreft, die op een dergelijk verzoek ingaan.

- Wellicht had toch differentiatie aangebracht moeten worden in gedragsproblematiek bij kinderen, zoals bijvoorbeeld Mishler en Waxler (1968) een overigens vrij grof onderscheid aanbrachten in hun groep gezinnen met schizofrenen. Bij het samenstellen van de onderzoekspopulatie van probleemgezinnen hebben we de gezinnen geselecteerd op de aanwezigheid van niet te hanteren en als problematisch ervaren gedrag bij een kind, waarvoor professionele hulp is ingeroepen. Een andere dimensie om gezinnen op in te delen is naar afgebakende probleemcategorieën die met de kluwen- of los-zand-kant van het afgrenzingscontinuüm geassocieerd kunnen worden. Dit is gezien de aanwijzingen uit voorgaand onderzoek slechts zeer beperkt mogelijk gebleken. Nog een mogelijkheid is gezinnen te differentiëren naar de mate van ernst van bepaalde gedragsproblemen.

Hoewel in onze onderzoekspopulatie de probleemgezinnen door de niet-representatieve vertegenwoordiging van medewerkende instellingen zich voornamelijk aan de kluwenachtige zijde van het afgrenzingscontinuüm bevinden (zie ook Hendrickx, 1981, p. 32-37), hadden we misschien tegelijk meer rekening moeten houden met de verschillende manifestaties van gedragsproblematiek, zodat eventuele verdoezelende effecten hiervan ondervangen hadden kunnen worden. Het blijft echter problematisch (zoals we in hoofdstuk 4 ook stelden) om gedragsstoornissen eenduidig te classificeren; en dit eens te meer wanneer men voor de verwerving van de groep gezinnen met kinderen met gedragsproblemen aangewezen is op een groter aantal instellingen. Een ander struikelblok is het slechts spaarszaam bestaan van betekenisvolle samenwerkingsverbanden tussen universiteiten en maatschappelijke instellingen in zaken van praktische hulpverlening. Dit maakt het bijeenbrengen van voldoende grote groepen gezinnen met eenzelfde gedragsproblematiek bij een kind voorlopig tot een bijna onmogelijke opgave.

2. De experimentele situatie.

- Het is de vraag of de experimentele situatie en onze taakopdrachten voldoende stresserende momenten hebben geboden om eventuele "pathologische" gezinspatronen zichtbaar te maken. Want juist in tijden van stress en in bedreigende situaties wordt het inadequaat functioneren van gezinnen zichtbaar. De discussietaken aan het einde van de zitting beantwoordden hieraan nog het meest in vergelijking met de andere taken.

Wil men de experimentele situatie van meer stress voorzien, dan doet zich de ethische kwestie voor hoe ver met een gezin in moeilijkheden mag worden gegaan. Het forceren van een gezinscrisis is ons inziens onverantwoord in een onderzoek dat losgekoppeld is van een therapeutische context.

- We gingen na of er van taakeffecten sprake zou kunnen zijn. De experimentele taken representeren namelijk verschillende opgelegde interactiestructuren, waarbij afwisselend verschillende eisen gesteld worden aan de interactoren. Hoewel wij geprobeerd hebben dit zo evenredig mogelijk te verdelen voor de verschillende individuen en subsystemen is het mogelijk dat de verschillende taken een andere uitwerking gehad hebben op de afgrenzingsindices in de probleem- en in de controlegezin- nen. Bij beide groepen gezinnen konden wij geen significant afwijkende verschillen in de fracties van de afgrenzingsvariabelen in de verschillende taken constateren. Dit is in overeenstemming met rapportages van Jacob en Davis (1975), waaruit een opmerkelijke stabiliteit in verschillende gezinsprocessen over verscheidene experimentele taken blijkt. Deze stabiliteit in gezinsgedrag wordt nog eens bevestigd in recent onderzoek van Zuckerman en Jacob (1979), enkel opgezet om taakeffecten in gezinsinteractie te meten. De taken, de daarin opgelegde structuur, de experimentele situatie en het soort indices dat gemeten werd zijn ten dele identiek of zeer verwant aan de onze. Alleen verbale activiteit bleek per taak te variëren, zowel op gezins- als op individueel niveau. Het doorwerken van de verbale activiteit in de afgrenzingsindices hebben we echter ondervangen door naast de ruwe scores ook de fracties te analyseren.

3. Operationalisering en metingsprocedure.

- Onze operationalisering van afgrenzing beperkte zich tot verbale activiteiten van de gezinsleden in tegenstelling tot de meeste "kwalitatieve" variabelen, die zowel verbale als nonverbale gedragingen omvatten. Het buiten beschouwing laten van nonverbale signalen zal onvermijdelijk een onvolledig beeld tot resultaat hebben.

De afgrenzingsvariabelen zijn gemeten aan de hand van kleine interactie-eenheden, de zogenaamde boodschappen; de "kwalitatieve" variabelen zijn gemeten over grotere interactie-eenheden, de taken, of de gehele sessie. Het feit dat "kwalitatieve" variabelen als affectief en autonomie-bevorderend klimaat in het gezin beter discrimineren dan de afgrenzings-

variabelen kan misschien toegeschreven worden aan de meer "Gestalt"-matige wijze van te werk gaan bij de beoordeling van deze variabelen. Aan de hand van een ruime interactieperiode en met gebruikmaking van zoveel mogelijk verschillende signalen proberen we een totaaloverzicht te krijgen. Ditzelfde vindt in de hulpverleningssituatie plaats. Hiermee komen we weer terug op de ervaringsrelevantie van het begrip afgrenzing: de betekenis van bepaalde grensoverschrijdende interacties voor de gezinsleden wordt pas duidelijk in het licht van voorgaande interacties. De (verbale) grensoverschrijdingen die wij op onze microscopische wijze signaleerden, zijn uit hun verband gelichte incidenten, van hun betekenis ontdaan. In hun context geplaatst kan de lading die ze voor de desbetreffende gezinsleden bevatten meer relevante informatie opleveren. Dit laatste pleit ervoor bij vervolgonderzoek met betrekking tot afgrenzing gebruik te maken van een beoordelingstechniek die meer lijkt op die van de hulpverlener, waarbij uiteraard gezorgd moet worden voor een zo volledig mogelijke explicitering en voor een hoge intersubjectieve overeenstemming tussen onafhankelijke en belangeloze beoordelaars.

- Er is gemeten op één moment in de tijd. Niettegenstaande het feit dat verschillende onderzoeken de stabiliteit van het gezinsgedrag in de tijd bevestigen (Alexander, 1970 en 1970; Haley, 1964 en 1967a), zou een tweede meting op een later tijdstip aan te bevelen zijn om uitsluitend te geven over de meet-betrouwbaarheid van onze instrumenten. In hoeverre het gedrag van de gezinsleden dan nog "spontaan" te noemen is in vergelijking met de eerste meting en in hoeverre de resultaten door deze herhaling beïnvloed zullen worden valt slechts te gissen.

4. Herformulering van de hypothesen.

Overwegingen van externe aard (niet-representativiteit van de medewerkende instellingen) en eigen beoordeling middels observatie van de gezinnen hebben aanleiding gegeven tot het herformuleren van de hypothesen met betrekking tot de afgrenzingsvariabelen in één richting. Reeds in hoofdstuk 4 opperden wij dat dit een afzwakking van de resultaten tot gevolg zou kunnen hebben. In plaats van ons eigen oordeel inzake het ontbreken van los-zand-type gezinnen zou een eensluidend oordeel van twee onafhankelijke ervaren gezinstherapeuten de voorkeur verdiend hebben. Ontbreken van meer eigen mankracht en geld heeft dit verhindert.

Tot slot wil ik aan het einde van deze kritische opsomming erop wijzen dat wij met onze teleurstellende resultaten in vergelijking met

soortgelijk onderzoek eerder de regel bevestigen dan de uitzondering. Evaluerende overzichtsartikelen van interactie-onderzoek in "gestoorde" en "normale" gezinnen, zoals van Riskin en Faunce (1972) en van Jacob (1975) geven een overvloedige illustratie van niet-bevestigde hypothesen en niet-consistente of elkaar tegensprekende onderzoeksresultaten.

10.3. Een conceptualiseringsprobleem of een relevantieprobleem?

Naast de interne kritiek die hiervóór met betrekking tot onderzoeksaspecten aangevoerd werd, willen wij nog de vraag proberen te beantwoorden of we ten aanzien van het begrip afgrenzing te maken hebben met een conceptualiseringsprobleem, of wellicht met een relevantieprobleem.

Een conceptualiseringsprobleem?

In de zestiger en begin zeventiger jaren was het op het terrein van de gezinstheorie en -therapie bijna traditie zoveel mogelijk en zo snel mogelijk te onderzoeken. Met veel enthousiasme en élan stortten veel gezinsonderzoekers zich op het zich nog maar net ontwikkelende onderzoek naar het *gezinssysteem*. Vanuit diverse referentiekaders kwam men tot uiteenlopende of elkaar deels overlappende operationalisering van uit de systeemtheorie en persoonlijkheidstheorieën stammende concepten, vaak zonder dat daaraan een voldoende wetenschappelijke conceptualisering was voorafgegaan. Ook het onderhavige onderzoek leidt wellicht aan dit manco.

Het begrip "afgrenzing" is een zeer abstract begrip, dat regelrecht terug te voeren is tot de systeemtheorie. Het is een begrip dat zeker zijn betekenis verworven heeft op het niveau van de praktijktheorie, maar daarmee heeft het nog niet de status van een theoretisch begrip verworven. Onze operationalisering van afgrenzing is gestart vanuit dit niveau van de praktijktheorie. Opnieuw moeten we ons bezinnen op dit begrip. Immers onze structurele afgrenzingsvariabelen, gebaseerd op klinisch-diagnostische aanwijzingen, blijken niet erg overtuigend te differentiëren tussen de "probleem"-gezinnen en de controlegezinnen. Tegelijkertijd gaan we terug naar de theorieën, die ons in een eerder stadium als houvast gediend hebben om onze operationalisering op te baseren.

Wat ontbreekt nu aan het begrip afgrenzing zoals dat ons in de gezinsliteratuur gepresenteerd wordt? Wat zijn de componenten van dit be-

grip en wat is de interactie tussen die componenten? In dit verband is de volgende vergelijking misschien behulpzaam. De grensoverschrijdingen, zoals door ons gemeten, zijn te vergelijken met speldeprikken of korrels zand in je schoen. Naarmate het meer korrels zijn en ze er langer in zitten, gaan ze meer last veroorzaken of irriteren. Je kunt lang door blijven lopen, hoewel je gang erdoor bepaald gaat worden of blaren ontstaan, totdat de pijn te erg wordt en het niet meer gaat. Er is niet veel fantasie voor nodig om je voor te stellen hoe het gaat met een schoen vol zand. Uit deze vergelijking leren we, dat niet alleen het feit van een willekeurige grensoverschrijding, maar evenzeer het tijdsaspect, het incidenteel dan wel chronisch voorkomen van de overschrijding(en) van invloed is op hoe degene, wiens territorium geschonden wordt, deze overschrijding beleeft en er op reageert.

Maar wat bepaalt nu hoe lang een persoon met zandkorrels in zijn schoen door blijft lopen? Wat staat er op het spel? En, wat bepaalt of een gezinslid een aantasting van zijn territorium door mede-gezinsleden als een aantasting beleeft en er als zodanig op reageert? Dit is mede afhankelijk van de mate waarin hij een coherent "zelf" is, met een eigen bewustzijn en een eigen wil (eigen doelen). Een gezinslid dat erg afhankelijk is van en gericht is op andere gezinsleden zal bijgevolg een aantasting van zijn territorium door die anderen anders beleven en er anders op reageren dan een gezinslid dat emotioneel onafhankelijk is. Men faalt dan in zijn extreme streven te voldoen aan de verwachtingen van de anderen. Wij doelen hier op de verhouding tussen het "zelf" en een "zelf dat vervloeit met anderen" (egocentriciteit en allocentriciteit). Deze komt grotendeels tot stand in een duurzame interactionele context. Bij de ontwikkeling van het "zelf" bij kinderen vervult het niveau van zelfdifferentiatie van de ouders een cruciale rol.

De vergelijking voert ons aldus naar drie componenten van het begrip afgrenzing, die in hun onderlinge interactie bepalend zijn voor de mate van dysfunctioneren van een persoon:

1. de structurele component; dat wil zeggen de neerslag van de interactieprocessen in grenzen.
2. de tijdscomponent.
3. de belevingscomponent; de verhouding ego-/allocentriciteit.

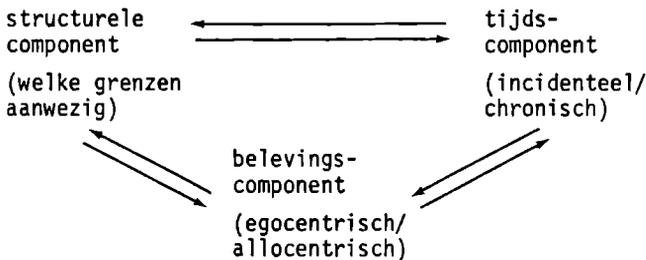
In figuur 1 worden deze componenten schematisch voorgesteld. Binnen de structurele component onderscheiden we de volgende al dan niet omgrens-

de territoria:

- een ruimtelijk territorium; letterlijk de ruimte waarin iemand zich terug kan trekken.
- een psychisch territorium; hiermee omvatten we iemands persoonlijke gedachten, gevoelens en communicatie.
- een handelingsterrein; van personen en (sub)systemen.

Dit zijn de territoria die aangetast kunnen worden, en deze verwijzen naar de grenzen die overschreden kunnen worden.

Figuur 1 Componenten van het begrip afgrenzing

Een terugblik in de gezinsliteratuur geeft hier en daar opheldering ten aanzien van de onderscheiden componenten.

De dimensie die Minuchin (1973b) in zijn theorie - middels zijn continuüm van functioneren van grenzen - naar voren brengt, lijkt een vermenig in te houden van de structurele en de tijdscomponent. We citeren: "De benamingen "los zand" en "kluwen" hebben in dit verband betrekking op de stijl van de transacties. Zij duiden geen kwalitatief verschil aan van functioneel of dysfunctioneel." (p. 80). "Maar de interacties die zich afspelen volgens de extremen van het continuüm geven een aanwijzing van de terreinen waar zich mogelijk pathologie voordoet .... Beide pathogene typen kunnen problemen geven..." (p. 81). En, "Het etiket pathologisch zou gereserveerd moeten blijven voor gezinnen, die in stress-situaties de rigiditeit van hun transactiepatronen en hun grenzen verhogen..." (p. 88). Extreem, pathogeen: wat wordt hiermee bedoeld? Ontbreken van alle grenzen, cf. absoluut ondoordringbare grenzen? Of een chronische situatie, dat wil zeggen doet het feit van overschrijding zich steeds voor wanneer een bepaald territorium in het geding is? Hoe frequent is dit dan? Of: is er nooit een territorium in het geding doordat het onbereikbaar is voor anderen? En, hoe is dit in

de gezinsorganisatie ingebouwd?

De structurele component is aanwezig in het ontbreken van grenzen, cf. hoge grenzen rond individuen en subsystemen. De tijdscomponent is impliciet aanwezig, getuige het ontwikkelingsperspectief waarmee Minuchin (1973b) de gezinnen benadert en wanneer hij spreekt van chronische grensproblemen: "Dysfuncties kunnen optreden als een subsysteem *steeds* een zelfde niet-lid gebruikt om de conflicten in het eigen subsysteem te verdoezelen." (p. 138)¹⁾. Op onze vragen krijgen we dus maar een zeer summier antwoord en geen duidelijke aanwijzingen om een operationalisering op te baseren. In onze operationalisering van afgrenzing is de vermenging van de structurele en de tijdscomponent terug te vinden: overschrijden van diverse grenzen en de mate waarin dit gebeurt in een bepaald tijdsbestek. Daarbij veronderstelden wij, dat als het feit van grensoverschrijding zich zeer frequent, cf. nooit voordoet, dit een aanwijzing is voor de mate waarin het zich thuis zal voordoen, wanneer gezinsleden bij elkaar zijn en territoria in het geding zijn.

In het afstandsregulerende model voor een gezinssysteem van Kantor en Lehr (1976) zijn tijd en ruimte belangrijke middelen voor het gezin om de afstand tussen gezinsleden en/of subsystemen te regelen. Aan de invulling van de tijd (door de dag, door de week, seizoenen) door het gezin als geheel en de gezinsleden apart leert men het ritme van een gezin kennen en weet men of hun ritmen "in phase" of "out of phase" met elkaar zijn en met de bewegingen van de omringende wereld. "In fase" zijn betekent dat er een aanzienlijke overlapping is van tijdschema's of afstemming op elkaar. "Uit fase" zijn houdt erg weinig overlapping of contact in. Tijd is als zodanig een middel tot reguleren van afstand tussen de gezinsleden, en de gezinsorganisatie kan zo afgestemd zijn op gemeenschappelijk gebruik van tijd, dat de territoria van de gezinsleden ernstig bedreigd worden. Deze visie op tijd zou een aanvulling kunnen betekenen op onze structurele component. Ruimte, als middel tot afstandsregulatie, omvat de letterlijke ruimte; een binnengebied, dat het eigen terrein van het gezin uitmaakt, en een buitengebied, die tezamen een soort veiligheidszone scheppen. Net als bij tijd, kan verdeling en gebruik van de ter beschikking staande ruimte zo georganiseerd zijn in een gezin, dat er voor de gezinsleden geen eigen plek meer is,

-----

1) Cursivering door de auteur

dat praktisch alles in één ruimte gemeenschappelijk met anderen moet gebeuren, waardoor niet alleen dit ruimtelijke, maar ook de andere territoria veel meer kans lopen overschreden te worden.

Onze structurele component voorziet in een ruimtelijk territorium. Dat deze in ons onderzoek niet terug te vinden is, heeft te maken met onze keuze, gezinnen in een laboratoriumsituatie in plaats van thuis te observeren.

De belevingscomponent valt buiten het kader van Minuchins "structuur"-theorie. Bij Kantor en Lehr komt ze tot uiting in de "meaning"-dimensie (met als primaire doel de gezinsidentiteit en de indentiteit van de individuele leden) en in de gezinsinteracties op het raakvlak van deze betekenisdimensie enerzijds en de andere doel- en toegangsdimensies anderzijds. Bijvoorbeeld in het raakvlak van de machts- en betekenisdimensie ligt de kwestie van mogelijke conflicten tussen de rechten van de individuele gezinsleden, met name het recht te denken wat men zelf wil, en zijn er de regels die de gezinseenheid heeft afgedwongen om deze rechten te ondersteunen of te ontkennen. In het raakvlak van de affectieve en de betekenisdimensie bepaalt een gezin welke betekenissen met betrekking tot de levensstijl het van de leden zal accepteren.

De belevingscomponent is in ons onderzoek opgenomen in de vorm van ik-posities, maar in een hernieuwde operationalisering zou vooral uitgezocht moeten worden hoe de verhouding "zelf"/"gemeenschappelijk-zelf" zichtbaar gemaakt kan worden, en moet nadruk gelegd worden op de interactie met de structurele en de tijdscomponent.

Al met al zijn er met betrekking tot het begrip afgrenzing nog steeds weinig wetenschappelijk gefundeerde theorieën, die voldoende houvast bieden om een operationalisering op te baseren. In recente gezinsliteratuur duiken de termen grenzen, kluwengezin, los-zand-structuur regelmatig op, maar ze worden, voor zover wij hebben kunnen nagaan, nergens uitgespit. Hun betekenis wordt meestal als bekend verondersteld, en eventuele toelichting komt niet boven het klinisch-diagnostisch niveau uit.

Wij zouden onze conclusies met betrekking tot de conceptualisering als volgt willen samenvatten:

Het begrip afgrenzing binnen gezinnen (of andere sociale systemen) impliceert omgrensde territoria voor gezinsleden en/of subsystemen, te weten ruimtelijke, tijdelijke, psychische, en een handelingsterrein.

Inadequate afgrenzing in de structurele component varieert in twee richtingen, met als extreme vormen enerzijds het ontbreken van grenzen binnen het (sub)systeem (kluwenachtige gezinsstructuur) en anderzijds zeer hoge grenzen rond gezinsleden en subsystemen (los-zand-gezinsstructuur).

Bij inadequate afgrenzing zullen de fundamentele intermenselijke doelen niet gerealiseerd worden.

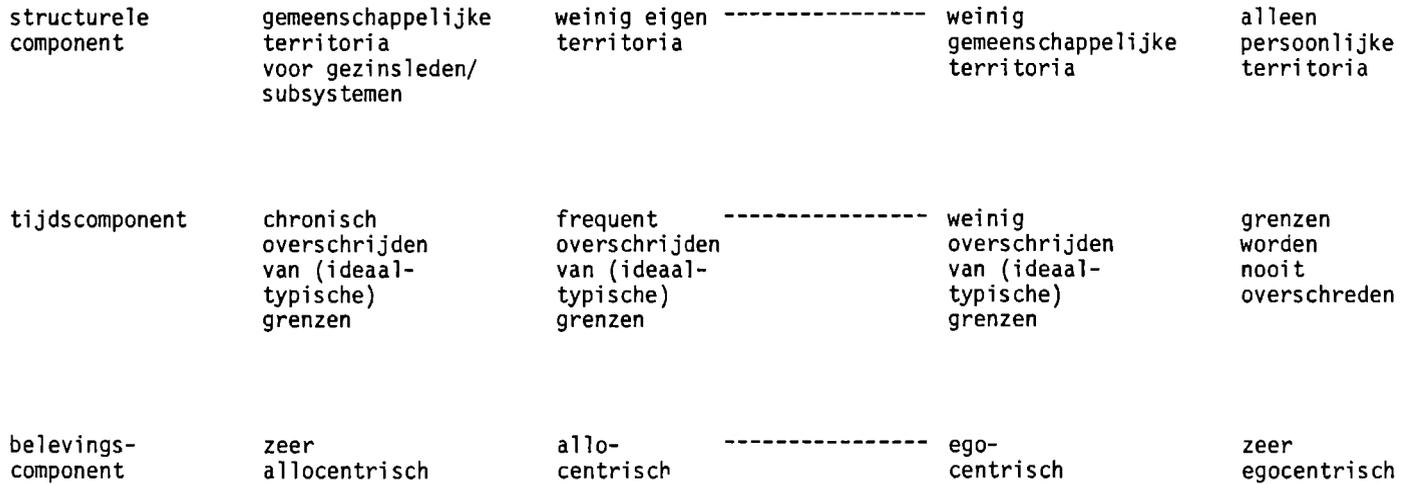
Bij inadequate afgrenzing zal, mede onder invloed van het vóorkomen in de tijd en de beleving van de gezinsleden symptoomgedrag ontstaan. De interactie tussen de componenten wordt in figuur 2 weergegeven.

Een relevantieprobleem?

"Een therapeut heeft vaak de functie van degene, die de grenzen maakt, hij verduidelijkt vage grenzen en opent te rigide grenzen." (Minuchin, 1973b, p. 82). Het is de vraag of het werkzame bestanddeel in de gezinstherapieën van Minuchin en zijn volgelingen wel toe te schrijven is aan een werken aan veranderingen in de gezinsstructuur, aan het aanbrengen van meer aangepaste grenzen (aangepast aan de werkelijke behoeften van gezinsleden). Succes van een bepaalde vorm van therapie garandeert nog niet de waarheid van de theorie. Misschien moet het succes van de gezinsbehandeling wel gezocht worden in een vernieuwde beleving bij de gezinsleden van zichzelf en anderen, onder invloed van een verhoogde aandacht voor elkaars werkelijke behoeften en wensen.

Een andere mogelijkheid, waarin eveneens het belevingsaspect een rol vervult, is dat gezinsleden in een therapeutische situatie - nadat eenmaal de wanhoop van hun vicieuze cirkel doorbroken is - door beleving van succes inventiever worden in het oplossen van nieuwe problemen. Door het initiërende werk van de therapeut verandert hun beleving en definitie van de werkelijkheid en komen er nieuwe krachten vrij. Zo gezien kunnen we ons afvragen of verborgen morfostatische of morfogenetische eigenschappen van gezinnen niet nog van fundamenteeler belang zijn voor het slagen van een gezinsbehandeling dan het werken volgens een bepaald model. Immers: werken naar flexibeler of minder chaotisch hanteren van grenzen in de toekomst doet beroep op verborgen morfogenetische ofwel morfostatische eigenschappen van gezinnen. Onze overtuiging is inmiddels dat de combinatie van de dimensie afgrenzing en de verhouding morfostatische/morfogenetische eigenschappen een relevan-

Figuur 2 Interactie tussen de componenten van het begrip afgrenzing

ter model biedt om de gezinsrealiteit mee te benaderen. In recente literatuur hebben we een voorbeeld van een soortgelijke combinatie aangetroffen bij Olson, Sprenkle en Russel (1979). Als klinisch-diagnostisch model presenteren zij een veelbelovend circumplex model van gezinscohesie en aanpassingsvermogen van het gezin. De gezinscohesie-dimensie wordt beschreven in termen van "disengaged" (zeer lage cohesie) via "separated" en "connected" naar "enmeshed" (zeer hoge cohesie). De door ons (eenzijdig) getoetste afgrenzingsdimensie maakt hiervan een onderdeel uit. De aanpassingsdimensie is identiek aan het door ons beschreven evenwicht in morfostase (naar stabiliteit tenderende processen) en morfogenese (naar verandering tenderende processen) en wordt beschreven in termen van rigide (zeer laag aanpassingsvermogen) via gestructureerd en flexibel naar chaotisch (zeer hoog aanpassingsvermogen). Gedetailleerde beschrijving van dit circumplex model gaat ons in dit bestek te ver. Het is vooral bedoeld ter gebruik voor de clinicus om diagnostiek op meer systematische wijze mogelijk te maken en om specifiekere behandelingsdoelen te kunnen stellen. Erbij vermeld moet worden dat verschillende indicatoren, die voor de beide dimensies gebruikt worden, nog niet in onderzoek getoetst zijn. Het model verkeert nog in het ontwikkelingsstadium. Met betrekking tot ons (geherdefinieerde) begrip afgrenzing geven de ontwerpers van het model geen aanwijzingen voor operationalisering in gezinsinteractie-termen, die het klinisch ervaringsniveau te boven gaan. Wel ontwikkelen zij een 111 items bevattend zelfrapportage instrument om de perceptie van de gezinsleden in de beide dimensies te meten. Als geheel biedt deze studie veel aanknopingspunten bij het vervolg op ons huidige onderzoek. Vooral in hun combinatie van gezinscohesie en aanpassingsvermogen voelen wij ons zeer gesteund in onze overtuiging dat beide dimensies van cruciaal belang zijn voor het optimaal functioneren van gezinnen en het welbevinden van de afzonderlijke gezinsleden. Het is boeiend om in de toekomst op dit spoor verder te gaan.

Tot slot. Willen wij wijzer worden in het opzicht van menselijk functioneren en dysfunctioneren, en in de onderliggende beweegredenen dan zal wetenschappelijk onderzoek als een onmisbaar bestanddeel aan dit proces zijn bijdrage moeten leveren. Met deze opmerking zouden wij ons expliciet tot het veld willen richten. Hoewel wij de instellingen die dit onderzoek mogelijk maakten zeer dankbaar zijn, willen wij toch

stellen dat deze incidentele dienstverlening niet voldoende is. Dit en veel soortgelijk onderzoek op het gebied van de geestelijke gezondheid kan het beste plaatsvinden binnen de context van een hulpverlenings-situatie, als diagnostisch instrument, eventueel voorafgaand maar in ieder geval in het begin van de behandeling. Dit impliceert voor ons dat grootschalige hulpverleningsinstellingen, zoals bijvoorbeeld de RIAGG's (regionale instituten voor ambulante geestelijke gezondheidszorg), minstens enkele personeelsplaatsen voor onderzoek ter beschikking zouden moeten (kunnen) stellen, ofwel aan de universiteiten de gelegenheid zouden moeten bieden enkele therapeuten-onderzoekers bij hen te detacheren. Onder die omstandigheden zou wetenschappelijke en praktijkgerichte informatie vruchtbaar uitgewisseld kunnen worden en zou continuïteit van wetenschappelijke reflectie en onderzoek beter gewaarborgd worden.

3.1. Vragenlijst Strodtbeckprocedure

1. Vinden jullie dat ouders moeten beslissen naar welk t.v. programma er gekeken wordt?
2. Jan speelt op straat met zijn vriendjes. Moeder roept hem om een boodschap te doen. Vinden jullie dat hij dan meteen moet ophouden met spelen om die boodschap te doen?
3. Vinden jullie dat iemand op zijn eigen kamer kan doen en laten wat hij wil?
4. Een jongen van 10 jaar zit in de kamer als er kennissen van zijn ouders op bezoek komen. Dan zegt zijn moeder tegen hem: "Ga jij maar op je kamer spelen", want ze vindt dat hij er niet bij hoort te zitten als zij kennissen op bezoek hebben. Vinden jullie dat die moeder gelijk heeft?
5. Een jongen van 6 jaar komt huilend uit school. Hij vertelt zijn moeder dat een jongen uit de klas hem geschopt heeft. Zijn moeder zegt dat hij niet zo kinderachtig moet doen en dat hij, als het weer gebeurt, maar terug moet schoppen. Vinden jullie dat ook?
6. Als kinderen een vriendje of vriendinnetje mee naar huis willen nemen, moeten ze dan eerst aan hun moeder vragen of dat wel mag?
7. Jan heeft met zijn vader afgesproken dat zij zaterdagmiddag samen gaan fietsen. Als ze op het punt staan te vertrekken, wil zijn zusje opeens ook mee. Jan wil liever met zijn vader alleen gaan. Vinden jullie dat zij zijn zusje mee moeten nemen?
8. Jan is 16 jaar en zijn ouders vinden dat zijn haar veel te lang is. Zij dwingen hem om naar de kapper te gaan. Vinden jullie dat zijn ouders gelijk hebben?
9. Een meisje van 12 jaar heeft een nieuwe jas nodig. Het meisje wil graag net zo'n jas hebben als haar vriendinnetjes, maar haar moeder heeft bezwaar tegen zo'n jas en koopt er een voor haar die praktischer is en langer mee gaat. Vinden jullie dat die moeder gelijk heeft?
10. Vinden jullie dat een pak slaag soms best een goede manier kan zijn om een kind duidelijk te maken dat iets niet mag?
11. Ineke zit altijd te zeuren met eten. Ze lust een heleboel dingen niet. Haar vader is dat gezeur beu en besluit dat Ineke maar een week lang alleen in de keuken moet eten. Vinden jullie dat die vader gelijk heeft?
12. Vader heeft de hele dag gewerkt. Moeder vraagt hem om te helpen met de afwas. Daar heeft hij dan geen zin in. Vinden jullie dat hij dan toch moet helpen?
13. Bedtijd is een veel voorkomend probleem in gezinnen. Vinden jullie dat een kind van 15 jaar zelf mag beslissen hoe laat hij/zij naar bed gaat?

14. Els is 13 jaar. Zij gaat veel om met een meisje, waarvan haar moeder vindt dat het niet zo'n goed vriendinnetje voor haar is. Moeder wil liever niet dat zij nog met haar omgaat. Maar Els vindt dat ze zelf haar vriendinnen uit mag kiezen. Vinden jullie dat ook?
15. Kinderen mogen zelf weten wat ze met hun zakgeld doen. Ouders hebben daar niets over te vertellen. Vinden jullie dat ook?
16. Het is vrijdagavond en dat is altijd de spelletjesavond bij de familie De Bruin. Mevrouw De Bruin heeft het die dag erg druk gehad en is moe. De kinderen willen toch graag dat zij meedoet, maar zij heeft deze keer helemaal geen zin. Vinden jullie dat zij toch mee moet doen?

3.2. Chronologische beschrijving van de gezinssessie

Proefleider 1 (Pl.) ontvangt het gezin in de hal beneden. Zij stelt zich voor, vraagt naar de namen van de kinderen (wie de oudste is, wie de jongste), en bedankt het gezin voor het komen. Ze brengt het gezin naar de 18e verdieping, sociaal converserend over bijvoorbeeld het gebouw, de reis, of ze het gemakkelijk konden vinden, over het weer, en dergelijke. Ze laat ieder zijn jas uitdoen en gaat de "laboratorium"-ruimte binnen. Als de deur opengaat schakelt Proefleider 2 (Pl. 2), achter het screen, de video- en bandrecorder in.

Pl. geeft dan de instructie voor de wachttijd:

"Gaat u vast zitten daar (wijst naar de vier gemakkelijke stoelen), ik moet nog even weg een paar dingen regelen voor we kunnen beginnen. Wacht u even, ik ben zo terug en dan zal ik u uitleggen wat de bedoeling is."

Pl. gaat weg. Als de deur achter haar dichtvalt, treedt de eerste observatiefase in (wachttijd); deze duurt tot Pl. na 3 minuten de werkruimte weer binnengaat. Pl. leidt de sessie in:

"Om te beginnen zal ik u in het kort vertellen wat we gaan doen. Het is de bedoeling dat u eerst een aantal vragen beantwoordt. Daarvoor gaat u dadelijk aan die tafeltjes zitten (ze wijst naar de vier tafeltjes langs de muur). Daarna gaat u weer hier zitten en leg ik u een paar vragen voor, waar u dan samen over gaat praten. U bent hier ongeveer een uur mee bezig. Zoals u ziet is daar een grote spiegel. Vanaf de andere kant kun je door die spiegel heen kijken. Vanuit de kamer erachter wordt alles wat hier in dit uur gebeurt op een video-recorder opgenomen. Dat is een soort bandrecorder die behalve het geluid ook beelden opneemt. Dat gebeurt door een speciaal iemand. En dan is er daarachter nog iemand, die ervoor zorgt dat alles goed loopt. Na afloop kunt u daar even rondkijken en, als u dat wilt, een stukje op de televisie zien van wat we hebben opgenomen. Ik kom steeds hier om u te vertellen wat er gaat gebeuren; en verder zit ik ook achter de spiegel. U kunt mij eventueel bereiken door een tik op de ruit te geven. Wilt u nu aan deze tafeltjes gaan zitten: mevrouw u hier, meneer daar, enz."

De gezinsleden verhuizen. Pl. 2 schakelt de video uit, de bandrecorder blijft doorlopen. Pl. geeft de instructie voor de vragenlijst:

"Ik heb hier een lijst met vragen, die ik u zo voor zal lezen. Op

uw tafel ligt een papier met de nummers 1 tot en met 16, en daarachter ruimte om in te vullen. Als ik een vraag voorlees, en u wilt "ja" antwoorden, dan zet u een kruisje in het vak onder: "ja, dat vind ik ook", dus in de linkerkolom. Als u het er niet mee eens bent en u wilt "neen" antwoorden, dan zet u een kruisje in het rechtervak, onder "neen".

Ik zal eerst een voorbeeld noemen.

Bijvoorbeeld vraag 8 zou kunnen zijn: "Als kinderen zelf huisdieren hebben, vinden jullie dan dat ze er zelf voor moeten zorgen?" Als u dat zo vindt, u wilt dus "ja" antwoorden, zet dan een kruisje bij nummer 8, in het vak "ja"; vindt u dat niet, zet dan een kruisje bij nummer 8 in het vak "neen". Er zijn geen goede of foute antwoorden, we vragen naar uw mening; het kan soms best moeilijk zijn om ja óf neen te antwoorden maar het gaat ons om uw eerste indruk. Ik begin met het nummer van de vraag voor te lezen. Let u goed op, dat u het kruisje bij het goede nummer zet, dus uw antwoord op vraag 1 bij nummer 1, dus hier (Pl. wijst aan), uw antwoord op vraag 2 bij nummer 2, dus daar, enz. Ik werk gewoon de lijst af van vraag 1 tot en met 16. Zijn er hierover nog vragen?

Als iemand iets niet verstaat kan hij het beste zijn hand opsteken, dan zal ik de vraag nog een keer voorlezen.

Wilt u ondertussen niet praten? We gaan nu beginnen."

Pl. werkt de vragenlijst af. Ze gaat tussendoor enkele keren na of iedereen nog op de goede regel zit en ze vraagt of het tempo goed is.

Bij beëindiging van de vragenlijst zegt Pl.:

"Zo, dit was de laatste vraag. Wilt u bovenaan invullen van wie het formulier is, zet u een cirkel om vader, moeder of kind. Geeft u de formulieren maar aan mij."

Pl. haalt de formulieren op en zegt:

"Wilt u weer hier gaan zitten. U kunt rustig van plaats verwisselen, als u dat wilt."

De gezinsleden verhuizen. Pl. 2 schakelt de video weer in.

Pl. geeft vervolgens de instructie voor de maak-een-plan-taak:

"Voor het volgende onderdeel willen we u vragen samen een plan te maken dat u als gezin met z'n allen kunt doen. Het moet iets zijn wat jullie allemaal leuk vinden en waar ieder van jullie tevreden mee is. U krijgt hiervoor 8 minuten de tijd. Ik laat u nu alleen en

kom over 8 minuten terug."

Pl. verlaat de werkruimte. Bij het dichtvallen van de deur gaat de tweede observatiefase in (tweede taak) en deze duurt tot het opengaan van de deur van de werkruimte als Pl. na 8 minuten naar het gezin teruggaat. Pl. heeft de formulieren aan Pl. 2 gegeven en Pl. 2 zoekt uit de antwoorden drie onderwerpen uit:

als eerste: vader en moeder oneens / kinderen eens met moeder

als tweede: vader en moeder oneens / kinderen eens met vader

als derde: vader en moeder eens / kinderen oneens met vader en moeder.

Na 8 minuten precies komt Pl. terug in de werkruimte en zegt:

- Als het gezin nog bezig is:

"U moet nu stoppen."

Als blijkt, dat ze erop door willen gaan, zeggen:

"Straks na afloop kunnen we hier nog op terugkomen als u wilt."

- Als het gezin klaar is:

"Ik zie dat u klaar bent."

Pl. geeft dan de instructie voor de verander-taak:

"We willen nu verder gaan met het volgende onderdeel. Daarvoor willen we jullie het volgende voorleggen:

Als ieder van jullie één ding zou kunnen veranderen bij zichzelf en bij de andere gezinsleden, wat zou je dan veranderen (wachten, iedereen aankijken, dan herhalen). U krijgt hiervoor 10 minuten de tijd.

Na afloop hiervan zullen we een kleine pauze inlassen."

Pl. verlaat de werkruimte. Bij het dichtvallen van de deur begint de derde observatiefase (derde taak) en deze duurt tot het opengaan van de deur van de werkruimte als Pl. na 10 minuten teruggaat naar het gezin. Na 10 minuten precies komt zij de werkruimte weer in met een dienblad met flesjes limonade (voor ieder één), koeken, glazen en een opener.

Pl. zegt bij wijze van "instructie" voor de pauze:

"Zo, de tijd is om. U kunt nu even pauzeren en wat gebruiken. Hier heeft u limonade en koeken. Kunt u zelf inschenken? Ondertussen ga ik alles klaarmaken voor het volgende onderdeel. Gaat uw gang."

Pl. verlaat de werkruimte. Met het dichtvallen van de deur begint de vierde observatiefase (pauze) en deze duurt tot het opengaan van de deur van de werkruimte wanneer Pl. na 10 minuten teruggaat naar het gezin. Na 10 minuten gaat zij terug naar de werkruimte met op papier de drie uitgezochte discussiepunten voor het laatste onderdeel.

P1. geeft dan de instructie voor de "Strodtbeck"-discussietaken:

"Sorry dat het wat lang duurde. We kunnen nu doorgaan met het laatste onderdeel. Uit de lijst die ik u aan het begin heb voorgelezen, hebben we drie onderwerpen uitgezocht waarop u het niet met elkaar eens bent. Het is de bedoeling dat u over die onderwerpen samen praat en probeert om het eens te worden met elkaar. U krijgt voor iedere vraag 5 minuten de tijd. Als u het eerder met elkaar eens bent geworden, geeft u dan een tik op de ruit dan kom ik terug en leg u de volgende vraag voor. Hier komt de eerste vraag:

....."

P1. leest de uitgekozen vraag uit de vragenlijst voor en verlaat de werkruimte. Met het dichtvallen van de deur begint de vijfde observatiefase, die uit drie delen bestaat (telkens onderbroken door binnenkomst van P1. voor volgende discussiepunt) en duurt totdat P1. na het derde discussiepunt binnenkomt in de werkruimte, bij opengaan van de deur.

Na de tik op de ruit of na 5 minuten gaat P1. werkruimte weer in.

- Als het gezin klaar is (kenbaar aan de gegeven tik) zegt ze:

"Hier is de tweede vraag:

....."

- Als de gezinsleden nog aan het discussiëren zijn na 5 minuten, zegt ze:

"Misschien wordt u het op de volgende punten eens; we moeten nu doorgaan met de volgende vraag. Hier is de tweede vraag:

....."

P1. handelt en zegt hetzelfde als bij het voorgaande discussiepunt. Na het laatste discussiepunt komt P1. de werkruimte weer in. De video wordt door P1. 2 uitgeschakeld bij het dichtgaan van de deur van de werkruimte en teruggespoeld. P1. zegt:

"Hiermee zijn we klaar. We willen nog een paar praktische dingetjes over uw gezin weten."

P1. werkt de achtergrondvragenlijst af en vraagt dan:

"Hoe hebben jullie het gevonden?"

P1. beantwoordt vragen, houdt een praatje. Zij bedankt voor de medewerking en wijst op de mogelijkheid om op dit gesprek terug te komen, als het gezin daar behoefte aan heeft. P1. geeft de cadeau-bon en vraagt of ze in de observatieruimte willen kijken.

Kennismaking met een van de onderzoekers.

Eventuele toelichting.

Bekijken van een deel van de opnamen, gezinsleden kunnen hun voorkeur uitspreken voor een bepaald onderdeel.

Ondertekening van contract tussen onderzoeker en gezin door beide partijen.

Na afloop brengt P1. het gezin naar beneden naar de uitgang.

5.1. Aanwijzingen voor het maken van de scripts

Vorm.

- Formaat papier A4
- Afstand bovenkant papier - tekst: 3 cm,
afstand tekst - onderkant papier: 2 cm,
afstand linkerkant papier - tekst: 4 cm,
afstand tekst - rechterkant papier: 2 cm;
- regelafstand 2.
- Links van de tekst, direct ervoor, 1 cm ruimte nemen om aan te geven wie er spreekt; als niet duidelijk is, wie de boodschap uitspreekt, dan spreker niet invullen.
- Sprekers afkorten: moeder = mo
vader = va
kinderen: indien voldoende, eerste twee letters
van eigen naam, anders eerste drie
- Iedere bladzijde als volgt nummeren: bijv. 17/01, 17/02 enz.
Eerste cijfer is nummer van het gezin, blijft dus per gezin hetzelfde; tweede cijfer is paginanummer.
- Begin de tekst na de laatste woorden van de proefleider, en stop bij de eerste woorden van de proefleider. Geef aan in de tekst wanneer de deur vlak na de laatste woorden van de proefleider dichtgaat (deur dicht) en wanneer de deur vlak vóór de eerste woorden van de proefleider weer open gaat (deur open).
- Zet een horizontale streep over het papier wanneer de tekst van de ene taak naar de volgende taak overgaat. Dat is te merken aan de proefleider die tussendoor voor nieuwe instructie binnenkomt.

Symbolen voor bepaalde gebeurtenissen

- Als iemand lacht, gebruik symbool (L). Als meerdere mensen lachen, wordt dit bij iedere persoon apart genoteerd.
- Een interruptie wordt aangegeven door een [bij de geïnterrumpeerde, eventueel gevolgd door zijn laatste woord of paar woorden als deze nog gelijktijdig met de woorden van de interrumpant werden uitgesproken
en een [bij het begin van de woorden van de interrumpant.
- Gelijktijdig praten wordt aangegeven door een streep onder het stuk

tekst waar tegelijkertijd ook iets anders gezegd werd. De gelijktijdig uitgesproken woorden van de ander worden apart als volgende boodschap getypt. Deze worden ook onderstreept (en later door ons met pijlen verbonden).

- Wanneer iemand iets onverstaanbaars zegt, wordt dit aangegeven met "onv."; wanneer niet duidelijk is wie iets onverstaanbaars zegt kantlijn openlaten en alleen "onv." typen.

Inhoud

- Het is belangrijk dat de inhoud van wat gezegd is zo nauwkeurig mogelijk overkomt, of een zin nu betekenis heeft of niet, of ze volledig of onvolledig is, grammaticaal correct of incorrect. Dus een zo precies en zo letterlijk mogelijke weergave van wat gezegd wordt.
- Neem ook alle verbalisaties op die geen inhoud hebben: zoals bijvoorbeeld hmm, aha, ah, ach, uh, mm.
Gebruik de letters die zo dicht mogelijk bij het geluid komen dat je hoort.
- Zet achter een beëindigde zin een punt.
- Gebruik spaarzaam komma's.
Vraagtekens alleen als de zin duidelijk een vraag is.
Gebruik geen uitroeptekens, puntjes (...) of aanhalingstekens.

Er zijn twee voorbeelden bij deze instructies gevoegd: voorbeeld 1 is een voorbeeld van hoe we verwachten dat het script er uit ziet als het getypt is. Voorbeeld 2 is een voorbeeld van hoe het getypte script eruit ziet als het gecontroleerd is aan de hand van de video-opnamen en de toevoegingen hebben plaatsgevonden: de pijlen in gev. van gelijktijdig praten, de wie-tegen-wie-code, en de nummering van boodschappen.

5.2. Controle en aanvullingen van de scripts middels de video-opnamen

Wie spreekt tegen wie

	spreker	getypte inhoud van de boodschap
Va → mo	va	_____
mo → va	mo	_____
mo → k1		_____
k1 → mo	k1	_____
k2 → mo	k2	_____
k2 → mo		_____

enz.

- .. → mo + k1 Als er tegen 2 personen tegelijk gepraat wordt, beide benoemen. Indien een gezinslid zich richt tot een 2e persoon en midden in dezelfde zin of midden in de boodschap met dezelfde inhoud zich richt tot een 3e, dan beide personen aangeven. Indien een gezinslid zich richt tot een 2e persoon en zich vervolgens binnen dezelfde boodschap, maar met een ander onderwerp, tot een 3e persoon richt, dan een schuine streep in de tekst zetten waar de spreekrichting omslaat, en op dezelfde hoogte in de kantlijn aangeven: wie tegen wie.
- .. → A Als er tegen allen of in het algemeen, d.w.z. niet tegen iemand in het bijzonder, gepraat wordt.
- .. → ki Als door vader of moeder tegen beide kinderen gepraat wordt.
- .. → ki? Als er tegen één van de kinderen gepraat wordt, maar er is niet duidelijk tegen welk kind.

Wie tegen wie moet altijd ingevuld worden.

Gelijktijdig spreken

Onderstreepte stukken tekst controleren op gelijktijdigheid en pijlen trekken tussen de gelijktijdig uitgesproken boodschappen.

Geslaagde interrupties

Wanneer duidelijk is dat iemand in zijn boodschap afgebroken wordt door een ander, moet het volgende teken gezet worden op twee plaatsen [

Voorbeelden.

va → mo   va   Ik heb gister nog je willen [

mo → va   mo   [Dat wist ik al, want ik heb de onderwijzer gesproken
enz.

Het kan er ook zo uitzien:

va → mo   va   Ik heb gister nog je [willen

mo → va   mo   [Dat wist ik al, enz.]

Meestal zal er een kort stukje gelijktijdig zijn.

Je komt ook vaak tegen dat mensen niet uitpraten, en een ander het overneemt, zonder dat je vindt dat afgebroken wordt. Dan geen [tekens.

va → mo   va   Ik heb gister nog je willen ..... (de zin verglijdt,
va houdt gewoon op)

mo → va   mo   Dat wist enz.

Ander voorbeeld:

va → mo   va   Ik heb gister nog je [willen

mo → va   mo   [Dat wist ik al want ik heb de onderwijzer gesproken
en die zei dat ik [dat

va → mo   va   [Ik zei je toch dat] al enz.

Hier valt eerst moeder vader in de rede, hij stopt, en laat vervolgens moeder ook niet uitpraten maar breekt h aar weer af.

5.3. Procedure voor het nummeren van boodschappen in het script

Algemeen

- Alle boodschappen moeten genummerd worden van het begin tot het eind van het script in de volgorde waarin ze gezegd zijn.
- Een boodschap is een verbale interventie tussen een zender en een (of meerdere) ontvanger(s). Een boodschap is door ons gedefinieerd als: "alles wat een gezinslid zegt vóórdat de volgende spreker (ofwel door interruptie, ofwel na een natuurlijke pauze) het woord neemt, mits gericht tot dezelfde perso(o)n(en)."
- Het nummer komt te staan tussen de spreker (va, mo, enz.) en het begin van de boodschap.

Bijzonderheden

- Bij gelijktijdig praten (dus strepen, met pijlen verbonden) krijgt de boodschap die het eerst begon, het laagste nummer.
- Bij gelijktijdig beginnen van boodschappen worden ze genummerd in de volgorde waarin ze getypt zijn.
- Bij onderbrekingen ([[ ]) krijgt de onderbroken boodschap het laagste nummer. Wanneer de onderbroken persoon zijn boodschap na de onderbreking alsnog afmaakt, krijgt de tweede helft van de boodschap (dus het gedeelte na de onderbreking) een volgend nummer:
va 43 Vorige winter zijn we toch [met zijn allen
ki 44 [Ja, dat weet ik nog, toen ben jij↑gevallen.
va 45 naar de ijsbaan geweest enz.

Wanneer het geen onderbreking is maar alleen gelijktijdig praten, hoort het in het script anders getypt te zijn:

va 43 Vorige winter zijn we toch met zijn allen naar de ijsbaan ge-
weest
ki 44 Ja, dat weet ik nog toen ben jij gevallen.↑

Maar het kan wel eens voorkomen, dat het staat getypt als in het eerste voorbeeld, maar zonder haken. Dan moet aan de hand van de video-opname gekeken worden wat er aan de hand is: onderbreking óf alleen gelijktijdig praten, en dienovereenkomstig genummerd worden.

- Bij onduidelijkheden in het script de video-opname raadplegen. Bij onduidelijkheden ook na het raadplegen van de video-opname het script aanhouden en in het script doornummeren in de volgorde waarin het ge-

typt is.

- Soms staan twee uitspraken van dezelfde persoon afzonderlijk onder elkaar getypt. Dit moet opgevat worden als één boodschap (zie definitie) en moet dus ook één nummer krijgen.
- Alle boodschappen, ook lachen, onverstaanbare en incomplete zinnen krijgen een nummer.
- De nummering betreft de boodschappen die gezegd zijn vanaf dat de deur dicht is gegaan, totdat de deur weer opengaat. Dit staat aangegeven in het script. Dat betekent dat de proefleidersboodschappen niet genummerd worden (in principe staan deze ook niet in het script, maar mocht dat per ongeluk wel het geval zijn, dan niet nummeren). Het betekent óók dat de boodschappen van de gezinsleden die gesproken zijn vóórdat de deur dichtgaat of nadat de deur opengaat, niet genummerd worden.
- Bij gelijktijdig praten zoals in bijvoorbeeld:
va 23 Vorige winter zijn we toch met zijn allen naar de ijsbaan geweest. Als we nu toch weer gaan, ... enz.

k1 24 Met Kerst ja

k2 25 Ja, weer ↑

enz.

dan krijgen kind 1 en kind 2 opeenvolgende nummers.

- Alles wat iemand zegt tussen 2 anderen in - ook al valt daarbinnen een pauze - krijgt één nummer; ook bij gespreksverandering door dezelfde persoon.
- Indien een gezinslid zich richt tot een 2e persoon met een al dan niet afgeronde zin en zich vervolgens in een volgende zin met een ander onderwerp tot een 3e persoon richt (dit staat aangegeven in de kantlijn), wordt deze boodschap opgesplitst en krijgt twee opeenvolgende nummers.

5.4. Voorbeeld van een codeer-klaar script

- va* → *jk*   *va*   951   Nee het gaat niet over het geld dus, als jij een jas heel mooi vindt en mama koopt een jas die jij niet mooi vindt zou je hem dan aantrekken dacht je?
- jk* → *va*   *jk*   952   Ja als mama hem gekocht heeft doe ik hem wel aan ja
- va* → *jk*   *va*   953   Doe je hem dan toch wel aan?
- mo* → *jk*   *mo*   954   Ik heb nog nooit een jas gekocht die zij niet mooi vond of wel?
- jk* → *mo*   *jk*   955   Ik mocht hem altijd uitkiezen
- mo* → *jk*   *mo*   956   Ja
- va* → *ok*   *va*   957   En wat heb jij ingevuld?
- va* → *jk*   *va*   958   Met je voeten van de bank
- ok* → *va*   *ok*   959   Nou ik had ingevuld dat ehe de moeder moest beslissen
- jk* → *ok*   *jk*   960   Ja ik ook
- va* → *ok*   *va*   961   Bij jou is dat natuurlijk vrij makkelijk, want jou maakt dat niks uit wat voor jas je aanhebt, jouw kennende
- jk* → *A*   *jk*   962   Meisjes wel, meisjes moeten mooi zijn.
- ok* → *va*   *ok*   963   Als ik maar een goede warme heb die goed zit.
- va* → *mo*   *va*   964   Ik zou ze dus wel hun eigen keus laten doen maar ja
- mo* → *va*   *mo*   965   Ja maar dat doe ik ook altijd. Ik zeg altijd welke [vind je
- va* → *mo*   *va*   966   [Ja maar als ze nu toch een andere heel mooi vinden
- jk* → *mo*   *jk*   967   Ja dat had ik ook ingevuld
- mo* → *va*   *mo*   968   Ja dat hadden we tot noch toe niet meegemaakt dus
- va* → *mo*   *va*   969   Nou ja dan
- mo* → *va*   *mo*   970   Misschien als ze straks echt [
- va* → *mo*   *va*   971   [Ja da hebben we wel] eens gedaan en dan zoek je net zo lang tot je een jas vindt die misschien iets anders is als die vriendin maar toch wel ehe ook praktisch is
- ok* → *mo*   *ok*   972   Mag ik onv.

5.5. Codeboek voor de structurele en individuele afgrenzingsvariabelen

Per variabele wordt aangegeven in welke taakeenheden gecodeerd wordt. De wachttijd, de taken en de pauze worden hierna met hun volgnummer aangeduid:

- taakeenheid 1: wachttijd
- 2: maak-een-plan-taak
- 3: verander-taak
- 4: pauze
- 5: eerste discussie-taak
- 6: tweede discussie-taak
- 7: derde discussie-taak

Afbreken van elkaars communicatie

Hier gaat het om een zodanige verbale tussenkomst van persoon 2 in een boodschap van persoon 1, dat persoon 1 stopt met praten.

In het script is dit aangegeven met [bij degene die afgebroken wordt én bij degene die afbreekt.

In de praktijk zien we dit [teken bij persoon 1 in het script meestal bij onaffe boodschappen; een boodschap kan meer zijn dan één taalkundige zin, dus ook afgemaakte zinnen kunnen voorzien zijn van [, maar dan moet sterk de indruk bestaan dat persoon 1 nog meer had willen zeggen.

Scoren vanaf getypte scripts, ondersteuning door middel van de geluidsbanden.

Over de taakeenheden 2, 3, 4, 5 + 6 + 7.

Op codeerblad: het boodschapnummer van de afgebroken boodschap, mét respectievelijk wie wordt afgebroken en door wie.

Binnendringen in elkaars gedachten en gevoelens

te zien aan:

- iemands zin afmaken

vb. ok → mo 75 Dan gaan we morgen [

jk → mo 76 [Naar de Efteling en dan ....

noteren: 76 jk - ok

- spreken voor een ander, antwoord geven voor een ander

vb. 1 mo → ok 103 Aan jou zou ik willen veranderen dat je wat be-

ter zou luisteren.

va → ok 104 En mama zou ook willen dat je ...

vb. 2 va → ok 683 Wat denk jij dan?

jk → va 684 Hij vindt dat jullie geen gelijk hebben.

noteren: 104 va - mo

684 jk - ok

- zeggen wat iemand denkt of voelt, of moet denken of voelen, gevoelens van een ander ontkennen.

vb. 1 idem vorige

vb. 2 ok → mo 152 Ik vind dit helemaal niet leuk.

mo → ok 153 Wel nee, kind, je moet dat niet zo opvatten, je vindt dit best leuk.

noteren: 153 mo - ok

- iemands mening of antwoord overnemen en verdraaien.

vb. va → ok 139 Een beetje rommel op je kamer vind ik niet zo erg.

mo → ok 140 Ja, net zoals pa, vind ik dat jullie die rommel moeten opruimen.

noteren: 140 mo - va

Scoren vanaf getypte scripts, met ondersteuning door middel van de geluidsbanden.

Over de taakeenheden 2, 3, 4, 5 + 6 + 7.

Op codeerblad: het nummer van de boodschap waarmee wordt binnengedrongen in iemands gedachten of gevoelens, met respectievelijk degene die het doet en voor wie of bij wie het gebeurt.

Leiderschap

Het gaat bij deze variabele om boodschappen van de volgende strekking:

- uitleg geven over de taak, over hoe de taak opgevat moet worden, wat men verondersteld wordt te doen enz.;
- aansporen tot uitvoeren van de taakopdracht;
- gezinsleden vragen antwoord te geven, vragen om meningen, om suggesties;
- samenvattingen maken, gezinsleden vragen of ze het eens zijn met bepaalde antwoorden, consensus proberen te bereiken;
- eindsamenvatting of conclusies verwoorden, sein tot einde van taak geven.

Per taakgerichte opdracht moeten voor ieder gezinslid boodschappen van deze strekking genoteerd worden. Bij de discussievragen (taakeenheid 5, 6 en 7) vallen ook onder de leiderschapsboodschappen:

- inventariserende vragen zoals: "wat heb jij geantwoord?"
- opmerkingen om de discussie naar de juiste vraag terug te brengen, zoals: "neen, dāt stond niet in de vraag, dat de haren vies zijn".

Bij alle opdrachten:

- opmerkingen, waaruit blijkt dat men de toegemeten tijd in de gaten houdt uit vrees dat men anders niet klaar komt, zoals: "Kom, laten we nu serieus beginnen, nog 6 minuten". Niet opmerkingen over de tijd vanuit een achtergrond van niets meer weten te zeggen, zoals: "Gō, nog 5 minuten!".

Bij de verander-taak:

- opmerkingen waarmee men wil regelen, wie wat zal zeggen over wie; wie al geweest is, wie nog niet enz., zoals:
va jk: "En nou jij over Jeroen" (= ok), of
: "En wat wil jij veranderen?"

Scoren vanaf de getypte scripts, ondersteuning door middel van de geluidsbanden.

Over de taakeenheden 2, 3, 5 + 6 + 7 op codeerblad.

De leiderschapsboodschappen worden in de kolom van het betreffende gezinslid aangegeven met behulp van het nummer van de boodschap.

Controle

Deze variabele is bedoeld om verbale activiteiten te beschrijven, die het niet-taak-gerichte gedrag reguleren. Dus te onderscheiden van leiderschapsactiviteiten, die het taak-gerichte gedrag reguleren.

We maken onderscheid tussen controle over het gedrag van andere gezinsleden én begeleiding van gedrag:

Controle:

het gaat om direct ter plaatse uitgeoefende controle, niet om de beschrijving van elders uitgeoefende controle.

vb. ga zitten,

wacht tot hij uitgepraat is,

ja, je mag een koek pakken,

hou op, zeg!

maak je veters eens vast,

schoenen van de stoel.

ook: "klop maar op de ruit", als dit bedoeld is om de kinderen te vertellen wiens beurt het is om zo conflicten te vermijden.

dus geboden en verboden in de zin van: doe dit, doe dat, doe dat niet.

Begeleiding:

hetzelfde als controle, maar hier wordt nog iets toegevoegd aan het gebod of verbod:

- de boodschap bevat (impliciet of expliciet) een verwijzing naar de toekomst of naar andere gebeurtenissen.
- de boodschap kan een algemenere vorm hebben, bijvoorbeeld meer een principe stellen dan het concrete punt aanduiden.

Deze boodschappen kunnen ook een uitleg inhouden over oorzaak en gevolg van gedrag, of normatieve uitspraken.

- vb. - "Zit niet van die gekke gezichten te trekken, ik heb liever niet dat je dat nog doet".
- "Zit niet met je voeten op tafel; als je bij anderen bent, kun je dat niet doen".
- "Met volle mond praten is niet netjes".

Of aanleren van bekwaamheden of methoden wordt bedoeld.

- vb. - "Kun je niet wat duidelijker praten, zodat iedereen je kan verstaan?"

Het gaat om controle of begeleiding in de hier-en-nu situatie en niet om controlerende opmerkingen of vragen over eerder voorgevallen gebeurtenissen.

- vb. (dus niet scoren:) "Heb jij je fiets op slot gezet?"

Eveneens vallen buiten de scoring boodschappen in de verander-taak (taakeenheid 3), die slaan op wat men bij iemand wil veranderen.

- vb. "Jij moet niet zo stom doen" of: "Jij moet beter luisteren", enz.

Scoren over de taakeenheden 1, 2, 3, 4, 5 + 6 + 7 op codeerblad.

De controlerende/begeleidende boodschappen worden in de kolom van het betreffende gezinslid (= controleerder) aangegeven met het nummer van de boodschap.

Vervolgens wordt aangegeven of er sprake is van controle of begeleiding door achter het boodschapsnummer een nummer te noteren; een 1, indien controle, een 2, indien begeleiding.

Ik-posities

Ik-posities = duidelijke uitspraken, die een gezinslid doet, beginnend met "ik" ..... over wat hij denkt, vindt, voelt, enz., zonder dat met deze boodschap afbreuk gedaan wordt aan andere personen; dat wil zeggen deze uitspraken mogen geen belediging van anderen inhouden.

Het gaat bij deze variabele om ik-boodschappen, die inhoudelijk beantwoorden aan de taakopdracht.

Er moet gescoord worden over de taakeenheden 2 (plan), 3 (veranderen) en 5 + 6 + 7 (discussietaken) op iets verschillende wijze. De scoringsgrenzen zijn hier ruimer: de boodschappen, meteen in het begin van de taak, ook al is de proefleider nog niet de deur uit, horen erbij.

Taakeenheid 2, maak-een-plan-taak:

Ga voor ieder gezinslid na of hij/zij duidelijk heeft gesteld wat hij/zij vindt, of wil in verband met het plan, in de vorm van een ik-boodschap. Noteer op codeerblad in de kolom van het betreffende gezinslid het nummer van de ik-boodschap.

vb. - "Ik vind dat we moeten gaan vissen met zijn allen".

- "Ik wil graag naar de film".

en niet:

- "Laten we naar de film gaan".

- "We zouden ook kunnen gaan vissen".

ook niet:

- "Nee, (dat vind) ik niet", als dit een reactie is op een suggestie van een ander. Evenmin in de uitgebreide vorm:

"Nee, ik vind niet dat we moeten gaan vissen".

(Het gaat erom dat men duidelijk stelt wat men zelf wil, en niet wat men niet wil als reactie op een idee van een ander. Als er aan toegevoegd wordt: "Ik vind dat we moeten gaan zwemmen" - telt dit laatste wel als ik-boodschap mee).

- "Ja, dat wil ik ook", of: "Ja dit vind ik ook leuk" als reactie op de suggestie van een ander, telt ook mee.

Taakeenheid 3, verander-taak:

Ga voor ieder gezinslid na, of hij/zij duidelijk heeft gezegd in de vorm van een ik-boodschap wat hij wil veranderen bij zichzelf en bij de andere gezinsleden.

Noteer op codeerblad in de kolom van het betreffende gezinslid het num-

mer van de ik-boodschap.

- vb. va over ok 380 En van jou zou ik ook willen dat je beter luisterde.
noteer in kolom van de vader: 380
- mo over jk 398 Ik vind dat jij veel te lui bent.
noteer in kolom van de moeder:398
- mo over ok 430 Ik vind dat er aan jou niets veranderd hoeft te
worden. 't Is wel goed zo.
noteer onder mo: 430.
- ook:ok over mo 440 Ik zou wel iets van jou weten, dat jij vroeger op-
staat.
noteer onder ok: 440.
- jk over ok 442 "Ik heb al wat, ik heb al wat van jou!" er tussen-
door gegooid en enige boodschappen later: "Jij
moet niet zo ruzie maken met mij". In dit geval
telt de eerste boodschap mee in categorie 1. De
2e boodschap apart telt nooit mee, want gaat niet
uit van ik vind.

niet:

- ok over mo 510 En wat wil mama anders hebben, haar haren?
- va over mo 512 Ik ben volmaakt, dus aan mij hoeft niets te ver-
anderen (op spottende of ironische toon, niet se-
rius bedoeld). Vergelijk met 430 hierboven.
- jk over zz 520 Dat ik tegen verlies kon.

Taakeenheid 5 + 6 + 7, discussietaken.

Ga voor ieder gezinslid na of hij/zij het eigen standpunt ten aanzien
van het punt van discussie weergeeft in de vorm van een ik-boodschap.
Dit kan ook gebeuren als reactie op de mening of standpunt van een an-
der, met wie men het niet eens is. (Parallel aan taak 2.)

- vb. jk → mo 871 Ik vind dat het zusje mee moet, als ze gaan fietsen
noteer 871
- mo → A 872 Neen, dat vind ik niet. Ik vind dat een jongen
recht heeft om met zijn vader eens een keer alleen
te gaan fietsen.
noteer 872

Bij alle taken maken we onderscheid in duidelijkheid en volledigheid
van de ik-boodschappen:

vb. va → ok 640 Wat heb jij ingevuld? (in een discussietaak)

ok → va 641 Ja,

het antwoord zou ook kunnen zijn:

cat.1 ok → va 641 Ik heb ja gezegd, of: Ik vind van wel, of: Ik wel!
of:

cat.2 ok → va 641 Ik vind het 't leukst om naar de dierentuin te gaan.
of:

cat.3 ok → va 641 Ik vind dat het zusje mee moet, want .... (hier
volgt een toelichting, eventueel met een voorbeeld,
of een reden).

Code 1, 2 en 3 vertegenwoordigen een oplopende vorm van duidelijkheid en volledigheid. Het eerste voorbeeld volgt altijd op een vraag of uitnodiging. Het geeft wel duidelijkheid over de positie, maar het is geen ik-boodschap. Deze boodschappen noteren we niet. Het tweede voorbeeld betreft ik-posities, maar onvolledig, en behoeft niet duidelijk te zijn voor de toehoorders, als men iets gemist heeft van de voorgaande vraag. Categorie 1 is niet meer dan beaamd het eigen standpunt weergeven of ontkennend (na vraag) eigen (schriftelijke) standpunt ten aanzien van het discussie-item weergeven.

In categorie 2 is de ik-boodschap duidelijk en compleet omdat men man en zaak noemt.

In categorie 3 is de ik-boodschap overcompleet en niet mis te verstaan omdat men bovendien nog redenen of omstandigheden - waaronder toevoegt. Voeg in de kolom van het betreffende gezinslid de code 1, 2 of 3 voor duidelijkheid van de ik-boodschap toe. Dus bij het laatste voorbeeld: noteer in kolom van ok: 641-3.

Bij deze variabele behoeft de geluidsband alleen beluisterd te worden om onduidelijkheden op te lossen, dus heel selectief.

Overbrenging op ponsconcepten

Boven behandelde variabelen worden als volgt op ponskaarten overgebracht:

kolomnr.   gegeven, codes

---

kol. 1 en 2   Gezinsnummer, 1 = 01, 2 = 02, enz.

-----
kol. 3 t/m 6   Boodschapsnummer, vanaf achter volzetten

kol. 7	Spreker (S)	1 = va 2 = mo 3 = ok 4 = jk	5 = <u>een</u> van de ki, niet te onderscheiden 9 = niet te onderscheiden
kol. 8	Toegesprokene (T)	1 = va 2 = mo 3 = ok 4 = jk	5 = va + mo 6 = ok + jk 7 = 2 anderen, combinatie van 5 en 6 8 = allen 9 = niet te onderscheiden onbekend

---

kol. 9   Afbreking (A): wordt deze boodschap afgebroken?
Indien ja, in kol. 9 invullen door wie.
(In het codeerblad van deze variabele de 2e kolom wie door wie.)

1 = door va
2 = door mo
3 = door ok
4 = door jk

kol. 10   Binnendringen in gedachten en gevoelens (B): wordt in deze boodschap binnengedrongen in gedachten en gevoelens van een ander gezinslid?
Indien ja, in kol. 10 invullen van of bij wie.
(In het codeerblad van deze variabele de 2e kolom bij voor wie.)

1 = bij va   5 = bij va + mo
2 = bij mo   6 = bij ok + jk
3 = bij ok   7 = 2 anderen, comb. van 5 en 6
4 = bij jk   8 = bij allen

kol. 11   Leiderschap (L): is deze boodschap een leiderschapsboodschap?
Indien ja, noteer een 1

kol. 12   Controle (K): wordt in deze boodschap gedrag gecontroleerd?
Indien controle, noteer een 1
Indien begeleiding, noteer een 2.

kol. 13.   Ik-posities (I): wordt in deze boodschap een ik-positie uitgedrukt?
Indien ja, noteer dan de oplopende vorm van stellen, van 1 tot 3.

---

kol. 14   Volgnummer van de boodschap (V):
Het laatste cijfer van het volgende boodschapnummer wordt aangegeven - was het voorgaande boodschapnummer 0172, dan komt in kol. 14 een 3;
- was het voorgaande boodschapnummer 0179, dan komt in kol. 14 een 0.

kol. 15   Vergelijkbaar met kolom 7 t/m 14
t/m kol. 22   enz.

G.N.	BDSCH. NR.	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37

V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I
38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77

G.N.	BDSCH. NR.	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37

V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I
38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77

G.N.	BDSCH. NR.	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37

V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I	V	S	T	A	B	L	K	I
38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77

Scoren alleen over taakeenheid 3, de verander-taak.

Verandert men iets aan zichzelf en aan de andere gezinsleden? Scoringsgrenzen ruimer: na laatste woord proefleider (zie Ik-posities).

Op codeer-blad inventariseren wat ieder gezinslid wil veranderen bij de andere drie.

Als aangegeven veranderingen heel duidelijk opgevat kunnen worden als grappenmakerij, of als niet serieus bedoeld, tellen ze niet mee. Aard van de gewenste verandering:

1. uiterlijk : de verandering betreft het lichamelijk uiterlijk van zichzelf of anderen, bijvoorbeeld: "Ik wil een kleinere neus", of "Jij moet niet zo dik zijn".
2. objectief : de verandering betreft handelingen of gedrag van de ander, inhoud gericht, bijvoorbeeld: "Ik wil dat hij beter zijn huiswerk maakt", "Dat hij minder slordig is".
3. persoonlijk: de verandering betreft iets in de relatie tussen de ander en zichzelf, bijvoorbeeld: "Ik wil dat hij niet zo op me zit te hakken", "Dat zij mij minder controleert".
4. affectief : de verandering die men bij de ander wil, houdt primair een affectieve boodschap in; het zegt meer over de attitude van de spreker, dan over de kenmerken van de ander; het zicht op de ander is globaal, de eigenschap wordt geïdentificeerd met de gehele persoon, bijvoorbeeld: "Hij moet wat aardiger zijn", "Hij moet niet zo vitten".
5. men vindt dat er bij de ander niets veranderd hoeft te worden, omdat men het goed vindt zoals die ander is. Dit ter onderscheiding van een aarzelende houding, van waaruit men niets kan bedenken ten aanzien van een ander, bijvoorbeeld: "Ja, eh ... eh, neen, ik zou niet weten wat ik bij jou zou moeten veranderen ...."

Wanneer een gewenste verandering niet in deze categorieën onder te brengen is, krijgt deze een 0. Bijvoorbeeld ingeval van wensen buiten zichzelf, of iets erbij krijgen wat je nog niet hebt, zoals: "Ik wil dat ik veel speelgoed krijg".

De gewenste soort verandering wordt met de betrokken personen genoteerd achter het boodschapnummer.

va over ok: "Niet zo gauw boos worden", en "Minder slordig zijn".

noteer in de rij van vader, achtereenvolgens

342, va ok, 4 en 2.

Vul de kolom "gedifferentieerde perceptie van anderen" in aan de hand van de volgende schaal:

- 0 - verandert bij niemand iets
- 1 - verandert iets bij allen gezamenlijk
- 2 - verandert iets bij 2 personen gezamenlijk, bij de derde niets - noteer of deze personen het oudersubstelsysteem, het kindersubstelsysteem, of anderen vertegenwoordigen
- 3 - verandert iets bij 1 persoon, bij de andere 2 niets
- 4 - verandert iets bij 2 personen gezamenlijk (noteer of deze personen de ouders zijn, de kinderen of anderen), en bij de derde afzonderlijk
- 5 - verandert iets bij 2 personen afzonderlijk
- 6 - verandert iets bij 3 personen afzonderlijk.

Als de aard van de gewenste verandering de code 0 heeft, telt deze verandering niet mee.

Deze variabele is als volgt op ponskaarten overgebracht:

Kolomnr.	Gegeven	Categorieën en codes
1	Soort gezin	1 = probleemgezin 2 = controlegezin
2-3	Registratienummer gezin	
4-5	Kaartsoort	
6	De persoon die de verandering aangeeft	1 = va 2 = mo 3 = ok 4 = jk
-----		
7-12	Soort verandering, bij vader - kolom 7: niet onder te brengen (in 1 t/m 4); ook grappenmakerij - kolom 8: verandering van uiterlijk (1) - kolom 9: objectief (2) - kolom 10: persoonlijk (3) - kolom 11: affectief (4) - kolom 12: er behoeft niets veranderd te worden (5)	1, 2, 3 enz. = aantal veranderingen van deze soort
-----		
13-18	Soort verandering, bij moeder - zie toelichting bij kolom 7-12	
19-24	Soort verandering, bij oudste kind - zie toelichting bij kolom 7-12	

25-30	Soort verandering, bij jongste kind - zie toelichting bij kolom 7-12
31-36	Soort verandering, bij beide ouders - zie toelichting bij kolom 7-12
37-42	Soort verandering, bij beide kinderen - zie toelichting bij kolom 7-12
43-48	Soort verandering, 1 ouder + 1 kind - zie toelichting bij kolom 7-12
49-54	Soort verandering, bij allen - zie toelichting bij kolom 7-12

55	Verandering vindt plaats bij vader	0 = nee 1 = ja
56	Verandering vindt plaats bij moeder	0 = nee 1 = ja
57	Verandering vindt plaats bij ok	0 = nee 1 = ja
58	Verandering vindt plaats bij jk	0 = nee 1 = ja
59	Verandering vindt plaats bij beide ouders	0 = nee 1 = ja
60	Verandering vindt plaats bij beide kinderen	0 = nee 1 = ja
61	Verandering vindt plaats bij ouder + 1 kind	0 = nee 1 = ja
62	Verandering vindt plaats bij allen	0 = nee 1 = ja
63	Schaalwaarde gedifferentieerde perceptie	0 - 6

Dialogen

We bekijken het aantal dialogen, dat afgebroken wordt in verhouding tot het aantal dialogen dat gevoerd wordt.

Dialogoog: : als 2 personen meer dan 2 boodschappen uitgewisseld hebben, bijvoorbeeld: persoon 1 zegt iets, persoon 2 gaat daarop verder; als persoon 2 is uitgepraat gaat persoon 1 weer verder.

afbreking: de dialoog wordt afgebroken als een interruptie de volgende effecten heeft:

1. - de 2 personen (of een van beide) gaan in op wat een derde gezinslid zegt of doet;

òf dit is een uitbreiding van de dialoog naar een gesprek met 3 personen, eventueel uitwaaiering naar allen.

òf door interruptie van de 3e persoon verplaatst de dialoog zich van persoon 1 en 2 naar persoon 1 en 3 of persoon 2 en 3.

2. - persoon 1 of 2 veranderen door interruptie van persoon 3 van onderwerp.
- persoon 1 en 2 worden door de interruptie van hun apropos gebracht, men is even de draad kwijt, er valt een stilte.

De dialoog is niet afgebroken of beëindigd: als de interruptie van persoon 3 geen of slechts één boodschap van persoon 1 of 2 tot gevolg heeft.

- bijv. - antwoord geven in één boodschap, daarna wordt het gesprek tussen persoon 1 en 2 weer opgepakt.
- òf opmerkingen als: stil even, dadelijk, laat dat getrommel, dat wil zeggen een boodschap die om uitsstel vraagt.

Alle dialogen moeten genoteerd worden, plus hun wijze van beëindiging:

- tussen wie speelt de dialoog zich af
- nummer van de 1e boodschap van de dialoog
- aantal boodschappen dat de dialoog duurt (inclusief de laatste, als deze afgebroken wordt; exclusief de niet-geslaagde interrupties plus antwoord).
- wijzen van beëindiging
  - A. men stopt met praten; men is gewoon uitgepraat over het onderwerp. Eventueel volgt een stilte. Pakt men na een stilte een nieuw onderwerp aan, dan telt dit als een nieuwe dialoog tussen dezelfde personen. Werkt men zonder pauze verschillende onderwerpen af, dan telt dit als één dialoog.
  - B. men (persoon 1 of 2) betreft zelf de 3e of 4e persoon in het gesprek; over hetzelfde onderwerp of iets nieuws.
  - C. persoon 3 of 4 gaan aan het gesprek deelnemen. let op: dit wil zeggen dat zij gaan meepraten over hetzelfde onderwerp.

let op: als persoon 3 of 4 in het gesprek invallen met een ander onderwerp, en dit heeft slechts één of geen antwoord (of boodschap) van persoon 1 of 2 tot gevolg, én persoon 1 en 2 gaan door met hun gesprek, dan is de dialoog bij de inval van de 3e persoon niet beëindigd.

- D. persoon 3 of 4 valt in in het gesprek van 1 en 2 met een ander onderwerp, én 1 of 2 gaan hier op in met meer dan één boodschap (ofwel zonder dat zij na maximaal 1 boodschap hun eigen gesprek weer oppakken), dus gespreksverandering na inmenging van persoon 3 of 4.

Ook valt hieronder: stilte van persoon 1 en 2 na inmenging van persoon 3 of 4.

En, stilte van persoon 1 en 2, maar doorpraten van persoon 3 en 4.

Scoren vanaf de scripts, met ondersteuning van de geluidsbanden.

Over de taakeenheden 2, 3, 4, 5 + 6 + 7.

Rechtstreeks op ponsconcepten:

Kolomnr.	Gegevens, codes				
kol. 1 en 2	gezinsnummer				
kol. 3 t/m 6	nummer van de 1e boodschap van de dialoog				
kol. 7	spreker (S) <table style="margin-left: 100px;"> <tr> <td>1 = va</td> <td>3 = ok</td> </tr> <tr> <td>2 = mo</td> <td>4 = jk</td> </tr> </table>	1 = va	3 = ok	2 = mo	4 = jk
1 = va	3 = ok				
2 = mo	4 = jk				
kol. 8	toegesprokene (T) <table style="margin-left: 100px;"> <tr> <td>1 = va</td> <td>3 = ok</td> </tr> <tr> <td>2 = mo</td> <td>4 = jk</td> </tr> </table>	1 = va	3 = ok	2 = mo	4 = jk
1 = va	3 = ok				
2 = mo	4 = jk				
kol. 9-10	het aantal boodschappen, dat de dialoog bevat.				
kol. 11-12-13	wijzen van beëindiging van de dialoog: een van de volgende mogelijkheden is van toepassing				
	kol. 11 = A: de dialoog stopt, stilte				
	B: een van de dialoogvoerenden betreft een 3e persoon erbij.				
	Indien B, dan in				
	kol. 12: wie betreft een 3e erbij?				
	1 = va 3 = ok				
	2 = mo 4 = jk				
	kol. 13: wie is die 3e?				
	1 = va 5 = va + mo				
	2 = mo 6 = ok + jk				
	3 = ok 7 = 2 anderen, niet 5 en 6				
	4 = jk 8 = allen				
	9 = niet te onderscheiden, onbekend				

C: de 3e of 4e persoon mengt zich in het gesprek met hetzelfde onderwerp:

kol 12: wie: 1 = va   3 = ok
          2 = mo   4 = jk

D: de 3e of 4e persoon mengt zich in het gesprek met een ander onderwerp; gespreksverandering.

kol. 12: wie: 1 = va   3 = ok
          2 = mo   4 = jk

kol. 13: tot wie van de dialoogvoerenden richt deze zich?

          1 = va   3 = ok
          2 = mo   4 = jk

C/D: keuze tussen C of D is niet te maken i.v.m. onverstaanbaarheid of onbegrijpelijkheid van de boodschap; dan in

kol. 12: noteer toch wie zich in het gesprek mengt

          1 = va   3 = ok
          2 = mo   4 = jk

Wanneer onduidelijk blijft hoe een dialoog beëindigd wordt blijven de kolommen 11 t/m 13 leeg. = 000

---

kol. 14-17   nummer van de 1e boodschap van de volgende dialoog.

kol. 18 t/m 24 Herhaling van de kolommen 7 t/m 13
          enz.

DIALOGEN.

Gez.	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39

S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE												
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79

Gez.	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39

S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE												
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79

Gez.	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39

S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE	1e BOODSCH.				S	T	n	EINDE												
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79

SUMMARY

The present investigation is part of a more broadly set up study concerning the question: (to what extent) do families with a behaviourally disturbed child differ from so-called normal families with respect to therapeutically relevant dimensions.

Our hypothesis is concerned with bounding processes within families: are these processes useful in explaining differences between families in terms of the presence or absence of a behaviourally disturbed child. The choice of the bounding dimension as being relevant for the (dys-) functioning of families is justified on the basis of a study of the literature. We pay attention to the family as a social system, to the goals a family seeks to attain by means of "family strategies" (a term borrowed from Kantor and Lehr, 1976), and to attempts made by family theorists like Minuchin, Reiss, Wertheim, Kantor and Lehr to classify families or to place them in typologies. One of these typologies developed by Minuchin (1967, 1973) and based on the functioning of internal and external family boundaries, has served as the point of departure for our conceptualization of bounding.

Bounding patterns within families are defined as constantly recurring interaction sequences between individuals and/or subsystems in which the giving or withholding of recognition of each other's territory plays a conscious or unconscious role. The term territory is not only intended in a spatial sense but has also to do with the individual feelings and thoughts, values, desires and expectations of family members and with an individual field of action where it is possible to operate independently. Bounding patterns, in other words, are family strategies seen in the light of the territories they create and recreate for each family member, the possible subsystems and the family as a whole. They can be placed on a continuum ranging from "not creating any personal territory" ("enmeshed") to "creating unbounded personal territory" ("disengaged"). It is our hypothesis that increasing rigidity of these bounding patterns in the direction of "enmeshment" or "disengagement" may cause or maintain symptomatic behaviour in children. The bounding dimension is made concrete, objective and observable in terms

of interactions between family members, viz. successful interruption of communication of other family members, intrusion upon each other's thoughts, feelings etc., leadership activities, control of each other's behaviour and disruption of dialogues (the structural variables), and in terms of individual characteristics such as I-statements and differentiated perception of other family members.

The design of the study includes 21 families with a behaviourally disturbed child as well as 21 families with "normal" children. The problem families were recruited with the assistance of several mental health institutions which are especially concerned with the extra-mural care of children and their families. From the nature of the participating institutions (none of them judicial) and from our own clinical observation of the families we concluded that our problem families could mainly be placed at the enmeshed end of the bounding continuum. Normal families were selected from general practitioners' patients lists and matched with the problem families. The hypotheses to be tested were:

- the interactions referred to in the structural variables will occur more often in the problem families than in the control families;
- members of the problem families will use I-statements less frequently and their perception of other family members will be less differentiated than in the case of members in the control families;
- the interactions referred to in the structural variables will occur more selectively in the problem families than in the control families; that is some members will be more involved in them than others.

Both parents, the identified patient and a sibling were present during an hour-long family session under laboratory conditions. Tasks were assigned in order to stimulate family interaction relevant for the concept under study. Basic data were obtained by means of direct observation and videotape recordings via a one-way vision screen. Ample attention is paid to the restrictions of such an ex post facto design, the structuring and standardizing of the experimental situation and to the measurement procedure. To achieve objectivity, reliability and a greater flexibility in the analysis we decided to measure the bounding variables in small units of interaction, viz. statements or verbal messages of family members. A statement is defined as everything a person says after the previous and before the following speaker provided that the person(s) addressed is (are) the same. A description is

given of the successive steps which are necessary to obtain interaction-scores from family discussions: transcription of the recorded family discussions, checking the transcripts against the tape recordings, breaking interaction into codable units, coding from the transcripts, preparation for data processing, reproduction of data in family matrices and construction of the index scores.

The analysis was performed at two levels: the group or family level and the individual/subsystem level. For this purpose we used two types of analysis from Riley's (1963) framework for a social system analysis, viz. the "group" and "structural" analysis, the latter being represented by the segmental and within-group analyses. In this way we are able to distinguish family effects from individual and/or subsystem effects.

Next the results are presented. They can be briefly described as follows:

- Higher interruption scores are found consistently in the problem families at the family, the individual and subsystem level than in the normal families. However, only a few differences are significant.
- Non-significant and inconsistent differences are found between the groups of families with respect to frequencies of intrusion upon each other's thoughts and feelings. But there is a significant more selective pattern in the problem families: the mothers intrude most often upon thoughts and feelings of the identified patient.
- Our hypotheses with respect to verbal leadership activities are partly confirmed: a systematic significant difference in leadership statements is found between fathers in problem families and in control families in the assumed direction; when we focus on the most leading parent in the family we see the same difference; furthermore the leadership statements of mothers in the problem families are significantly more frequently directed towards the identified patient than towards the sibling in comparison with the division of maternal attention in the control families.
- With respect to the frequencies of verbal control of each other's behaviour our hypotheses are confirmed in the parental roles; there are, however, no differences in selectivity.

These structural variables show a very different picture of difference between problem and control families. When we analyse these variables simultaneously the problem families appear to cross boundaries more

frequently than the control families, but not more selectively.

We cannot explain why one structural variable proves to discriminate better than the other. It would be easy if we could decide that one variable had a better chance to manifest itself because of the experimental tasks than the other had. In our opinion this is not the case.

- Our last structural variable, disruption of dialogues, does not show any differences between the two groups. We think this is due to our definition of disruption having been too broad.

- The individual characteristics: only to a very minor extent I-statements appeared to differ significantly in the hypothesized direction. Differentiated perception of other family members is found to discriminate between the problem and control families for all family member roles, but only significantly so for mothers and siblings.

In addition to bounding processes we also considered some qualitative aspects of family interaction, notably the affective climate in the family, the climate with respect to autonomy of the children, the effectivity of leadership and of control in the family, the solution of internal role conflicts and the attitude of the family with regard to the experimental situation. Unlike the bounding variables these "qualitative" variables were measured directly on the basis of the videotape recordings of the family session; judgements were applied to large units of interaction, sometimes a task, usually the whole family session, using both verbal and non-verbal cues; in short a rather "Gestalt" approach. Of these variables especially the affective climate and the climate with respect to autonomy of the children appeared to discriminate between problem and control families: a climate that is more affective and more conducive to autonomy is found in control families and there is more divergency in the dyads in the problem families in this respect. The data concerning the other qualitative variables do not lend themselves to statements about differences between the two groups because of the quantitative limitations of the material.

To conclude the study careful consideration is given to the somewhat disappointing results with respect to the hypotheses about bounding processes. In this connection a criticism is given of certain methodological issues. Next we attempt to formulate a renewed concept of bounding in which we discern the following components:

1. a structural component, the mapping of family interactions onto

imaginary boundaries, reflecting spatial, temporally, psychical and action territories;

2. a time component, indicating whether boundaries are either never or chronically crossed;

3. a meaning component, expressed in the (im)balance of egocentricity and allocentricity.

Finally we ask ourselves again how relevant the concept of bounding is in the theory and practice of family treatment. In conclusion we argue that the (im)balance between morphostatic and morphogenetic processes in the family should be seen at least as an equally important dimension in the functioning and dysfunctioning of families, which should be studied in relation with bounding processes.

- Aarsen, R. e.a., *Communicatiepatronen in gezinnen*. Doctoraal werkstuk afd. Groepspsychologie o.l.v. A.Lange. Universiteit van Amsterdam, 1973.
- Ackermann, N. (Ed.), *Family Process*. Basic Books, New York, 1970.
- Alexander, J., *Videotaped family interaction: A systems approach*. Paper gepresenteerd tijdens de Western Psychological Association Meeting. Los Angeles, California, April 1970.
- Alexander, J., Defensive and supportive communications in normal and deviant families. In: *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 1973, 40, 223-231.
- Alkire, A., Social power and communication within the families of disturbed and nondisturbed preadolescents. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 1969, 13, 335-349.
- Bakker, C., Bakker-Rabdau, M., *Verboden Toegang. Verkenning rond het menselijk territorium*. De Nederlandse Boekhandel, Amsterdam, 1974.
- Bales, R., *Interaction Process Analysis: A method for the study of small groups*. Addison Wesley Inc., Cambridge, Mass., 1950.
- Bateson, G., Jackson, D., Haley, J., Weakland, J., Toward a theory of schizophrenia. In: *Behavioral Sciences*, 1956, 1, 251-264.
- Bateson, G., *Naven*. Stanford University Press, Stanford, California, 1967.
- Baxter, J., Arthur, S., Flood, C., Hedgepeth, B., Conflict patterns in the families of schizophrenics. In: *Journal of Nervous and Mental Disease*, 1962, 135, 419-424.
- Baxter, J., Arthur, S., Conflict in families of schizophrenics as a function of premorbid adjustment and social class. In: *Family Process*, 1964, 3, 273-279.
- Becker, J., Iwakami, E., Conflict and dominance within families of disturbed children. In: *Journal of Abnormal Psychology*, 1969, 74, 330-335.
- Bell, N., Vogel, E., *A modern introduction to the family*. Routledge & Kegan Paul Ltd., New York/London, 1967.
- Bing, E., The conjoint family drawing. In: *Family Process*, 1970, 9, 173-194.
- Blakar, R., Statistical significance versus theoretical clarification: A comment on the Doane-Jacob and Grounds dispute. In: *Family Process*, 1980, 19, 291-295.
- Blankstein, J., Psychotherapie als vorm van agogisch handelen. In: *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1976, 3, 101-109.
- Blau, P., Structural effects. In: *American Sociological Review*, 1960, 25, 178-193.
- Boszormenyi-Nagy, I., A theory of relationships: Experience and transaction. In: J.Boszormenyi-Nagy en J.Framo (Eds.), *Intensive family*

therapy. Harper & Row, New York, 1965, 33-86.

Boszormenyi-Nagy, I., Spark, G., *Invisible loyalties. Reciprocity in intergenerational family therapy.* Harper & Row, New York, 1973.

Bowen, M., Family psychotherapy with schizophrenia in the hospital and in private practice. In: J.Boszormenyi-Nagy en J.Framo (Eds.), *Intensive family therapy.* Harper & Row, New York, 1965, 213-243.

Bowen, M., Family therapy and family group therapy. In: H.Kaplan and B.Sadeck (Eds.), *Comprehensive group psychotherapy.* Williams & Wilkins, Baltimore, 1971.

Bowen, M., Principals and techniques of multiple family therapy. In: J.Bradt & C.Moynihan (Eds.), *Systems therapy, selected papers: Theory, technique, research.* Groome Child Guidance Center, Washington 1972a, 187-206.

Bowen, M., Toward a differentiation of a self in one's own family. In: J.Framo (Ed.), *Family interaction. A dialogue between family researchers and family therapists.* Springer Publ. Com., Inc., New York, 1972b.

Buckley, W., Society as a complex adaptive system. In: W.Buckley (Ed.), *Modern Systems. Research for the behavioral scientist.* Aldine, Chicago, 1968, 490-513.

Bugental, D., Love, L., Kaswan, J., Videotaped family interaction: Differences reflecting presence and type of child disturbance. In: *Journal of Abnormal Psychology*, 1972, 79, 285-290.

Caputo, D., The parents of the schizophrenic. In: *Family Process*, 1963, 2, 339-356.

Cartwright, D., Zander, A. (Eds.), *Group dynamics. Research and theory.* Fairstock Publications, New York, 1968.

Cheek, F., The "schizophrenic mother" in word and deed. In: *Family Process*, 1964, 3, 155-177.

Cheek, F., Anthony, R., Personal pronoun usage in families of schizophrenics and social space utilisation. In: *Family Process*, 1970, 9, 431-448.

Crowhurst-Lennard, S., Lennard, H., Architecture: Effect of territory, boundary, and orientation on family functioning. In: *Family Process*, 1977, 16, 49-67.

Davis, J., Spaeth, J., Huson, C., Analysing effects of group composition. In: *American Sociological Review*, 1961, 26, 215-225.

Doane, J., Family interaction and communication deviance in disturbed and normal families: A review of research. In: *Family Process*, 1978, 17, 357-376.

Drechsler, R., Shapiro, M., A procedure of direct observation of family interaction in a child guidance clinic. In: *Psychiatry*, 1961, 24, 163-170.

Drechsler, R., Shapiro, M., Two methods of analysis of family diagnostic data. In: *Family Process*, 1963, 2, 367-380.

Dijck, R. van, De toepassing van communicatietheorie en systeemtheorie in de psychiatrie. Deel I: Theoretische achtergronden. In: *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 1973, 15, 432-450.

Erikson, E., *Childhood and society*. Norton & Company, Inc., New York, 1963.

Erikson, E., *Identity, youth and crisis*. Norton & Company, Inc., New York, 1968.

Family treatment. New ways in family treatment. Study conference under the auspices of the Ministry of Cultural Affairs, Recreation and Social Welfare, and the National Council of Social Work of the Netherlands, Amersfoort, juni 1965.

Farina, A., Dunham, R., Measurement of family relationships and their effects. In: *Archives of General Psychiatry*, 1963, 9, 64-73.

Fontana, A., A familial etiology of schizophrenia: Is a scientific methodology possible? In: *Psychological Bulletin*, 1966, 66, 214-227.

Ferreira, A., Decision making in normal and pathologic families. In: *Archives of General Psychiatry*, 1963, 8, 68-73.

Ferreira, A., Winter, W., Family interaction and decision making. In: *Archives of General Psychiatry*, 1965, 13, 214-223.

Ferreira, A., Winter, W., Stability of interactional variables in family decision making. In: *Archives of General Psychiatry*, 1966, 14, 352-355.

Ferreira, A., Winter, W., Decision-making in normal and abnormal two-child families. In: *Family Process*, 1968, 7, 17-36.

Framo, J., Systematic research on family dynamics. In: I. Boszormenyi-Nagy en J. Framo (Eds.), *Intensive family therapy*. Harper & Row, New York, 1965, 407-462.

Framo, J. (Ed.), *Family interaction. A dialogue between family researchers and family therapists*. Springer, New York, 1972.

Friedman, C., Friedman, A., Characteristics of schizophrenic families during a joint family story-telling task. In: *Family Process*, 1970, 9, 333-354.

Garmezy, N., Farina, A., Rodnick, E., The structured situational test: A method for studying family interaction in schizophrenia. In: *American Journal of Orthopsychiatry*, 1960, 30, 445-452.

Goldstein, M., Gould, E., Alkire, A., Rodnick, E., Judd, L., Interpersonal themes in the Thematic Apperception Test stories of families of disturbed adolescents. In: *Journal of Nervous and Mental Disease*, 1970, 150, 354-365.

Gottschalk, L., Gleser, G., Hambidge, G. jr., Verbal behavior analysis. In: *Archives of Neurology and Psychiatry*, 1957, 77, 300-311.

Groot, A. de, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*. Mouton, Den Haag, 1961.

Hadley, T., Jacob, T., Relationship among measures of family power. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 27, 6-12.

Haley, J., Family experiments: A new type of experimentation. In: *Family Process*, 1962, 1, 265-293.

Haley, J., *Strategies of psychotherapy*. Grune & Stratton, New York, 1963.

- Haley, J., Research on family patterns: An instrument measurement. In: *Family Process*, 1964, 3, 41-65.
- Haley, J., Speech sequences of normal and abnormal families with two-children present. In: *Family Process*, 1967a, 6, 81-97.
- Haley, J., Toward a theory of pathological systems. In: G.Zuk en I. Boszormenyi-Nagy (Eds.), *Family therapy and disturbed families*. Science and Behavior Books, Inc., Palo Alto, 1967b, 11-27.
- Haley, J., Testing parental instructions of schizophrenic and normal children. In: *Journal of Abnormal Psychology*, 1968, 73, 559-565.
- Hall, A., Fagen, R., Definition of system. In: *General systems. Yearbook of the society for the advancement of general systems theory*, 1956, 1, 18-28.
- Hendrickx, J., *Structureerende gezinstherapie. Beschrijving en evaluatie van een programma van opdrachten*. Van Loghum Slaterus B.V., Deventer, 1981.
- Hess, R., Handel, G., *Family worlds. A psychosocial approach to family life*. University of Chicago Press, Chicago, 1974 (1e druk 1959).
- Hetherington, E., Stouwie, R., Ridberg, E., Patterns of family interaction and child rearing attitudes related to three dimensions of juvenile delinquency. In: *Journal of Abnormal Psychology*, 1971, 78, 160-176.
- Hill, R., Methodological issues in family development research. In: *Family Process*, 1964, 3, 186-206.
- Hill, R., Modern systems theory and the family: A confrontation. In: *Social Sciences Informations sur les sciences sociales*, 1971, 10, 7-26.
- Hoffman, L., Long, L., A systems dilemma. In: *Family Process*, 1969, 8, 211-234.
- Hoffman, L., Deviation amplifying processes in natural groups. In: J.Haley (Ed.), *Changing families. A family therapy reader*. Grune & Stratton, New York, 1971, 285-311.
- Hoffman, L., "Enmeshment" and the too richly cross-joined system. In: *Family Process*, 1975, 14, 457-468.
- Hoover, C., The embroiled family: A blueprint for schizophrenia. In: *Family Process*, 1965, 4, 291-310.
- I.T.S., *Beroepenklapper*, Nijmegen, 1971.
- Jackson, D., The study of the family. In: *Family Process*, 1965, 4, 1-20.
- Jacob, T., Davis, J., Family interaction as a function of experimental task. In: *Family Process*, 1973, 12, 415-428.
- Jacob, T., Patterns of family conflict and dominance as a function of child age and social class. In: *Developmental Psychology*, 1974, 10, 1-12.
- Jacob, T., Family interaction in disturbed and normal families: A methodological and substantive review. In: *Psychological Bulletin*, 1975, 82, 33-65.
- Jacob, T., Grounds, L., Confusions and conclusions: A response to Doane. In: *Family Process*, 1978, 17, 377-388.

- Jahoda, M., *Current concepts of positive mental health*. Basic Books, New York, 1959.
- Kantor, D., Lehr, W., *Inside the family. Toward a theory of family process*. Jossey-Bass, Publishers, London, 1975.
- Kaufman, I., e.a., Delineations of two diagnostic groups among juvenile delinquents: The schizophrenic and the impulse-ridden character disorder. In: *Journal of American Academic Child Psychiatry*, 1963, 2, 292-318.
- Klugman, J., "Enmeshment" and "fusion". In: *Family Process*, 1976, 15, 321-323.
- Klugman, J., Owning and disowning: The structural dimension. In: *Family Process*, 1977, 16, 353-356.
- Koning, K. de, Wely, C. van, *Een onderzoek naar de invloed van gezinsgrootte op een autonomie-bevorderende, dan wel een autonomie-inperkende opvoedingsstijl*. Doctoraalscriptie, Nijmegen, 1980.
- Kuijer, H., *Het kind en zijn ouders. Beschouwingen naar aanleiding van een onderzoek inzake het verband tussen gezinssituatie en geestelijke gezondheid van kinderen*. Het Spectrum, Utrecht, 1961.
- Laing, R., Mystification, confusion and conflict. In: I. Boszormenyi-Nagy en J. Framo (Eds.), *Intensive family therapy: Theoretical and practical aspects*. Harper & Row, New York, 1965.
- Laing, R., *Self and others*. Pinguin, Baltimore, 1969.
- Lamb, M., Suomi, S., Stephenson, G. (Eds.), *Social interaction analysis: Methodological issues*. University of Wisconsin Press, London, 1979.
- Lange, A., Berg, T. van de, e.a., *Communicatiepatronen in gezinnen met een agressief kind. Een vergelijkend onderzoek*. Doctoraalwerkstuk afd. Groepspsychologie, Universiteit van Amsterdam, 1975.
- Lazarsfeld, P., Menzel, H., On the relation between individual and collective properties. In: Amitai Etzioni (Ed.), *Complex Organisations*. Holt, Rinehart & Winston, Inc., New York, 1961.
- Leighton, L., Stollak, G., Fergusson, L., Patterns of communication in normal and clinic families. In: *Journal of Clinical and Consulting Psychology*, 1971, 36, 252-256.
- Lennard, H., Beaulieu, M., Embry, N., Interaction in families with a schizophrenic child. In: *Archives of General Psychiatry*, 1965, 12, 166-183.
- Lennard, H., Bernstein, A., *Patterns in human interaction*. Jossey-Bass, Publishers, San Francisco, 1969.
- Lerner, P., Resolution of intra familial role conflict in families of schizophrenic patients. I: Thought disturbances. In: *Journal of Nervous and Mental Disease*, 1965, 141, 342-352.
- Lewis, J., Gossett, J., Phillips, V., Studies of healthy family systems. I. Reliability of rater judgement. *Timberlawn Foundation Report*, 1971, 33.
- Lidz, T., Cornelison, A., Fleck, S., Terry, D., The intrafamilial environment of the schizophrenic patient. II. Marital schism and marital skew. In: *American Journal of Psychiatry*, 1957, 114, 241-248.

- Lidz, T., Cornelison, A., Fleck, S., Terry, D., The intrafamilial environment of the schizophrenic patient. VI. The transmission of irrationality. In: *Archives of Neurology and Psychiatry*, 1958, 79, 305-315.
- Lidz, T., *The family and human adaptation*. International University Press, New York, 1963.
- Lidz, T., Fleck, S., Cornelison, A., *Schizophrenia and the family*. International University Press, New York, 1965.
- Lidz, T., *The origin and treatment of schizophrenic disorders*. Basic Books, New York, 1973.
- Loveland, N., Wynne, L., Singer, M., The family Rorschach: A new method for studying family interaction. In: *Family Process*, 1963, 2, 187-215.
- Maruyama, M., The second cybernetics: Deviation amplifying mutual causal processes. In: *American Scientist*, 1963, 51, 164-179.
- Minuchin, S., Auerswald, E., King, C., Rabinowitz, C., The study and treatment of families that produce multiple acting-out boys. In: *American Journal of Orthopsychiatry*, 1964, 34, 125-133.
- Minuchin, S., *Families of the slums. An exploration of their structure and treatment*. Basic Books, New York, 1967.
- Minuchin, S., Structural family therapy. In: S. Arieti (Ed.), *American Handbook of Psychiatry*, Vol. III. Basic Books, New York, 1973a.
- Minuchin, S., *Gezinstherapie. Analyse van de gezinsstructuur en gezinsstructuurtherapie*. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1973b.
- Minuchin, S., e.a., A conceptual model of psychosomatic illness in children. In: *Archives of General Psychiatry*, 1975, 32, 1031-1039.
- Mishler, E., Waxler, N., Family interaction processes and schizophrenia: A review of current theories. In: *Merril-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, 1965, 11, 269-315.
- Mishler, E., Waxler, N., *Interaction in families: An experimental study of family processes and schizophrenia*. John Wiley, Inc., New York, 1968.
- Morris, G., Wynne, L., Schizophrenic offspring and parental styles of communication: A predictive study using excerpts of family therapy recordings. In: *Psychiatry*, 1965, 28, 19-44.
- Murrell, S., Stachowiak, J., Consistency, rigidity and power in the interaction patterns of clinic and non-clinic families. In: *Journal of Abnormal Psychology*, 1967, 72, 265-272.
- Murrell, S., Family interaction variables and adjustment of nonclinic boys. In: *Child Development*, 1971, 42, 1485-1494.
- Neefs, W., Pas, A. van de, Enkele gezinsfenomenen (IV). In: *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 1971a, 25.
- Neefs, W., Pas, A. van de, Enkele gezinsfenomenen (V). In: *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 1971b, 25, 165-172.
- Nijmeegs Universitair Huisartsen Instituut, *Somatische fixatie*. Een niet gepubliceerd rapport, Nijmegen, 1977.
- Offer, D., Sabshin, M., *Normality, theoretical and clinical concepts of mental health*. Basic Books, New York, 1974.

- Olson, D., Sprenkle, D., Russell, C., Circumplex model of marital and family systems: I. Cohesion and adaptability dimensions, family type and clinical applications. In: *Family Process*, 1979, 18, 3-29.
- Parsons, T., Bales, R., *The family*. Free Press, Glencoe, Illinois, 1955.
- Parsons, T., Bales, R., *Family, socialization and interaction process*. Free Press, Glencoe, Illinois, 1955.
- Pas, A. van der, e.a., *Gezinsfenomenen. Artikelen over theorie en praktijk van de gezinsbehandeling*. Samson Uitgeverij, Alphen aan de Rijn, 1973.
- Peters, H., Sillem-Fortuyn, A., Ketelaar-Van Ierssel, A., *Eindverslag van het onderzoek naar de (in)flexibiliteit in rolgedrag binnen gezinnen*. Project Gezinsdiagnostiek. Rapporten van het Instituut voor Orthopedagogiek, nr. 3, Nijmegen, 1979.
- Reiss, D., Individual thinking and family interaction. I. Introduction to an experimental study of problem solving in families of normals, character disorders, and schizophrenics. In: *Archives of General Psychiatry*, 1967, 16, 80-93.
- Reiss, D., Varieties of consensual experience. I. A theory of relating family interaction to individual thinking. In: *Family Process*, 1971a, 10, 1-27.
- Reiss, D., Varieties of consensual experience. II. Dimensions of a family's experience of its environment. In: *Family Process*, 1971b, 10, 28-35.
- Reiss, D., Varieties of consensual experience. III. Contrasts between families of normals, delinquents and schizophrenics. In: *Journal of Nervous and Mental Disease*, 1971c, 152, 73-95.
- Richter, H., *Het gezin als patiënt*. Aula 459, Utrecht, 1971.
- Riley, M., *Sociological research. Vol. I. A case approach*. Harcourt, Brace & World, New York, 1963.
- Riskin, J., Faunce, E., Family interaction scales. I. Theoretical framework and method. In: *Archives of General Psychiatry*, 1970a, 22, 504-512.
- Riskin, J., Faunce, E., Family interaction scales. III. Discussion of methodology and substantive findings. In: *Archives of General Psychiatry*, 1970b, 22, 526-537.
- Riskin, J., Faunce, E., An evaluative review of family interaction research. In: *Family Process*, 1972, 11, 365-456.
- Russel, C., Circumplex model of family systems: III. Empirical evaluation with families. In: *Family Process*, 1979, 18, 29.
- Scheflen, A., Ashcraft, M., *Human territories: How we behave in space-time*. Prentice Hall, Inc., New York, 1976.
- Schooler, C., Birth order and schizophrenia. In: *Archives of General Psychiatry*, 1961, 4, 117-123.
- Schooler, C., Scarr, S., Affiliation among chronic schizophrenics: Relation to intrapersonal and birth order factors. In: *Journal of Personality*, 1962, 30, 178-192.

- Schooler, C., Birth order and hospitalization for schizophrenia. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1964, 69, 574-579.
- Schuham, A., Power relations in emotionally disturbed and normal family triads. In: *Journal of Abnormal Psychology*, 1970, 75, 30-37.
- Schuham, A., Activity, talking time and spontaneous agreement in disturbed and normal family interaction. In: *Journal of Abnormal Psychology*, 1972, 79, 68-75.
- Schutz, W., FIRO, *A three dimensional theory of interpersonal behavior*. Holt, Rinehart & Winston, Inc., New York, 1960.
- Scott, R., Askworth, P., "Closure" at the first schizophrenic breakdown: A family study. In: *British Journal of Medical Psychology*, 1967, 40, 109-145.
- Scott, W., Research definitions of mental health and mental illness. In: *Psychological Bulletin*, 1958, 55, nr. 1.
- Siegel, S., *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*. McGraw-Hill, New York, 1956.
- Silverman, D., *Organisatiethorie*. Universitaire pers, Rotterdam, 1974.
- Singer, M., Thought disorder and family relations of schizophrenics: IV. Results and implications. In: *Archives of General Psychiatry*, 1965, 12, 201-212.
- Soudijn, K., *Dilemma's in sociaal wetenschappelijk onderzoek*. Boom, Meppel, 1976.
- Speer, D., Family systems: morphostasis and morphogenesis, or "Is homeostasis enough?" In: *Family Process*, 1970, 9, 259-279.
- Spiegel, J., The resolution of role conflict within the family. In: *Psychiatry*, 1957, 20, 1-16.
- Stabenau, J., Tupin, J., Werner, M., Pollin, W., A comparative study of families of schizophrenics, delinquents and normals. In: *Psychiatry*, 1965, 28, 45-59.
- Stierlin, H., Family theory: An introduction. In: A. Burton (Ed.), *Operational theories of personality*. Brunner/Mazel, Inc., New York, 1974.
- Stierlin, H., The dynamics of owning and disowning: Psycho-analytic and family perspectives. In: *Family Process*, 1976, 15, 277-288.
- Strauss, M., *Family measurement techniques. Abstracts of published instruments, 1935-1965*. Mineapolis, 1969.
- Strodtbeck, F., Husband-wife interaction over revealed differences. In: *American Sociological Review*, 1951, 16, 468-473.
- Strodtbeck, F., Husband-wife interaction over revealed differences. In: M. Sussman, *Sourcebook in marriage and the family*. Boston, 1968, 543-547.
- Terrill, J., Terrill, R., A method for studying family communication. In: *Family Process*, 1965, 4, 259-290.
- Turner, R., *Family interaction*. John Wiley & Sons, Inc., New York, 1970.
- Ven, P. van de, *Gezinsterapie als agogische aktie*. Nelissen, Bloemen-
daal, 1973.

- Von Bertalanffy, L., General systems theory. A critical review. In: *General Systems*, 1962, 7, 1-20.
- Walrond-Skinner, S., *Family therapy: The treatment of natural systems*. Henley and Boston: Routledge & Kegan Paul, Ltd., London, 1976.
- Walter, J., Stennett, N., Parent-child relationships: A decade review of research. In: *Journal of Marriage and the Family*, 1971, 33, 70-111.
- Watzlawick, P., A structured family interview. In: *Family Process*, 1966, 5, 256-271.
- Watzlawick, P., e.a., *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1970.
- Watzlawick, P., Weakland, J. (Eds.), *The interaction view: Studies at the mental research institute*, 1965-1974. W.W.Norton, New York, 1977.
- Waxler, N., Mishler, E., Scoring and reliability problems in interaction process analysis: A methodological note. In: *Sociometry*, 1966, 29, 28-40.
- Waxler, N., Mishler, E., Sequential patterning in family interaction: A methodological note. In: *Family Process*, 1970, 9, 211-220.
- Werner, M., Stabenau, J., Pollin, W., Thematic apperception test method for the differentiation of families of schizophrenics, delinquents and normals. In: *Journal of Abnormal Psychology*, 1970, 75, 139-145.
- Wertheim, E., Family unit therapy and the science and typology of family systems. In: *Family Process*, 1973, 12, 361-376.
- Wertheim, E., The science and typology of family systems. II. Further theoretical and practical considerations. In: *Family Process*, 1975, 14, 285-309.
- Winer, L., The qualified pronoun count as a measure of change in family psychotherapy. In: *Family Process*, 1971, 10, 243-247.
- Winer, L., Some efforts in defining and assessing change. In: J.Bradd & C.Moynihan (Eds.), *Systems therapy, selected papers: Theory, technique research*. Groome Child Guidance Center, Washington, 1972, 234-252.
- Winter, W., Ferreira, A. (Eds.), *Research in family interaction. Readings and commentary*. Science and Behavior Books, Inc., Palo Alto, California, 1969.
- Wynne, L., Ryckoff, I., Day, J., Hirsch, S., Pseudomutuality in the family relationships of schizophrenics. In: *Psychiatry*, 1958, 21, 205-220.
- Wynne, L., The study of intrafamilial alignments and splits in exploratory family therapy. In: N.Ackerman, F.Beatman en S.Sherman, *Exploring the base for family therapy*. New York, Family Service Association of America, 1961, 95-115.
- Wynne, L., Singer, M., Thought disorder and family relations of schizophrenics: I. A research strategy. In: *Archives of General Psychiatry*, 1963, 9, 191-198.
- Wynne, L., Singer, M., Bartco, J., Toohey, M., Schizophrenics and their families: Recent research on parental communication. In: J.Tanner (Ed.), *Developments in psychiatric research*. London, 1976.

Zuckerman, E, Jacob, T., Task effects in family interaction. In: *Family Process*, 1979, 18, 47-55.

Zuk, G., *Family therapy: A triadic based approach*. Behavioral Publications, Inc., New York, 1971.

CURRICULUM VITAE

De auteur werd op 29 november 1941 te Dongen geboren. Na haar opleiding gymnasium β te Breda studeerde zij sociologie aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, met als specialisatie methoden van onderzoek. In 1969 voltooide zij deze studie.

Zij was van 1969-1974 als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan het Instituut voor Sociale Geneeskunde van de K.U. te Nijmegen (Prof. dr. F.J.A.Huygen, Prof.dr. A.Mertens) met als taakstelling het in teamverband opzetten en uitvoeren van gezinsonderzoekingen. Zo deed zij onderzoek naar de relatie tussen gezinskenmerken en het vóórkomen van ziekte in gezinnen, en werkte zij mee aan het "Nijmeegse Groei-onderzoek", een multi-disciplinair longitudinaal onderzoek, waarin groei van kinderen gerelateerd werd aan sociaal-culturele milieu's van de gezinnen van de onderzochte kinderen. Met betrekking tot deze onderzoeken verschenen diverse publikaties in samenwerking met anderen.

Vanaf 1975 is zij als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan het Instituut voor Orthopedagogiek van de K.U. te Nijmegen, waar zij onderzoek deed naar de relatie tussen gezinsinteractieprocessen en gedragsproblematiek van kinderen, waarvan in dit proefschrift deels verslag is gedaan.

Tussentijds volgde zij enkele psychotherapeutische opleidingen, waaronder gezinstherapie aan de V.O. te Nijmegen.

Momenteel omvat haar taak het geven van onderwijs aan doctoraalstudenten orthopedagogiek in systeemgerichte diagnostiek en behandeling van het gezin, en onderzoek in dezen.

STELLINGEN

bij het proefschrift *Afgrenzingsprocessen in gezinnen*

1. Het vermogen tot verandering behoort "normaliter" tot de natuurlijke uitrusting van een "gezond" gezin. In een therapeutisch proces heeft de hulpverlener onder andere tot taak bij te dragen tot ontwikkeling of herstel van dit vermogen (dit proefschrift).
2. Het heeft voordelen als socioloog het orthopedagogisch terrein te betreden. Meer dan andere gedragswetenschappers zijn sociologen opgeleid om in systemen te denken, hetgeen in de orthopedagogische praktijk een noodzakelijke, doch niet voldoende, voorwaarde is.
3. De kostenbesparing in de gezondheidszorg kan in de toekomst het positieve neveneffect sorteren dat de mens voor zijn geestelijke gezondheid minder afhankelijk zal zijn van hulpverleners en zijn lot meer in eigen hand zal nemen.
4. Een goed gezinstherapeut heeft oog voor de repercussies van de historisch en cultureel bepaalde maatschappelijke positie van de vrouw en van de man op de gedragsproblematiek van hun kind(eren).
5. Onderbrenging van Consultatiebureau's voor Alcohol en Drugs in de Regionale Instituten voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg met achterlating van de reclasseringstaak is geen goede oplossing vanuit het oopunt van hulpverlening aan verslaafden.
6. "Probleem"-gezinnen zullen voor de wetenschap altijd wel een probleem blijven (dit proefschrift).
7. De mythe dat significante resultaten belangrijk en niet-significante resultaten onbelangrijk zijn moet vanuit methodologische en economische overwegingen de wereld uit geholpen worden.
8. Gezinsgericht denken leidt niet noodzakelijk tot gezinstherapie als hulpverleningsvorm (zie de Ruiter, P.A., Veranderende onvattingen

over het opvallende kind, Tijdschr. Orthoped. Kinderpsych. VI, 3 (1981), 116-117).

9. Interactie tussen gedragswetenschappelijk onderzoek en veldervaring wordt het best gewaarborgd door affiliatie-overeenkomsten tussen universitaire vakgroepen en instellingen voor geestelijke gezondheidszorg, waarin de wederzijdse rechten en verplichtingen ten aanzien van onderwijs, onderzoek en hulpverlening op realistische wijze zijn vastgelegd.
10. Over de invloed die uitgaat van herhaald meten - en bijgevolg onder de aandacht brengen - van interactiefenomenen op het leven en gedrag van de onderzochte populatie is zeer weinig bekend. De in de hulpverleningswetenschappen vaak gehoorde uitspraak dat longitudinaal onderzoek een oplossing zou bieden voor het causaliteitsprobleem moet dan ook als te simplistisch van de hand worden gewezen.
11. Door de twee-fasen-structuur en de programmafinanciering wordt de wetenschappelijke staf van bepaalde vakgroepen een veranderingsproces opgedrongen van een "disengaged" systeem, met "enmeshed" subsystemen, naar een geïntegreerd, flexibel systeem. Het welslagen van dit proces is in belangrijke mate afhankelijk van beschikbare morfogenetische eigenschappen en van morfostase op basis van consensus.
12. "Een gevoel is vrij wanneer het niet afhankelijk is van enig vreemd bevel, als het zonder angst in alle oprechtheid ervaren en geleefd wordt." (Beauvoir, S. de, De tweede sekse, Utrecht, 1968, p.245).

Sociaal-wetenschappelijke
proefschriften relevant voor de
hulpverlening

SWETS & ZEITLINGER B.V.

ISBN 90 265 0416 0